

સ્વ. માનસંગજી ખારડ સ્મારક દ્રશ્ય - સંચાલિત

વર્ષ ૨૯ મું
અંક ૧-૨
સં. ૨૦૪૫-૪૬
સન ૧૯૮૯
ઓક્ટો. નંવે.

પ્રથિક

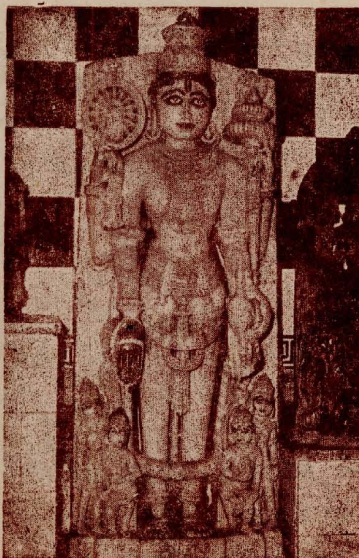
તંત્રી-મંડળ :

પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી
ડૉ. ના. કે. ભટ્ટી
ડૉ. સૌ. ભારતીબહેન
શેલત

આદ્ય તંત્રી : સ્વ. માનસંગજી ખારડ

૨૯ મો દીપોત્સવાંક

ભગવાન દેવીકેશ વિષ્ણુ : ખંભાત

[પ્રો., ડૉ. જી. પી. અમીનના સોજનવથી]

જંખન જવાલા

પલ પલ મારે અંતર જાગે, આ શી જંખન જવાલા !
 યોગ્યમ મારી આંખડી દૂંદે દેના એ અણસારા ?
 પલ પલ મારે અંતર જાગે આ શી જંખન જવાલા !
 રે રંગભીની ધરતી સંજે ફાગણિયો સર રેલે,
 દૂર-સુ-દૂરે સારસ-યુગ્મે કલ કલ તાદે કુંજે,
 શાને મારા ઉરમાં આજે કાચલના ટહુકારા ?
 પલ પલ મારે અંતર જાગે આ શી જંખન જવાલા !
 રે મધ્યેલી મંજરી ડાલે સિમત સુઢાળી વેરે,
 લજ્જાસારે નમતી વેલી ઉર પોતાનું ખોલે :
 શાને મારા ઉરમાં જાગે હજવા રે ચઢકારા ?
 પલ પલ મારે અંતર જાગે આ શી જંખન જવાલા !
 જાગતી તોયે શમણા-ધેલી મૌન ધરીને મહાલુ,
 ફલ-લકૈમલ સપદન ઉરનાં એકલી એકલી માણુ,
 કાણુ કરીને મુજનો તેડે નમણુ રે ઈશ્વારા !
 પલ પલ મારે અંતર જાગે આ શી જંખન જવાલા !
 યોગ્યમ મારી આંખડી દૂંદે દેના એ અણસારા ?
 પલ પલ મારે અંતર જાગે, આ શી જંખન જવાલા !

૬. જિલ્લા ઉચોગદંદ્ર, મહેસાણા

જમદીશ બનેશ્વર ભટ્ટ, વિસનમટી

Always Ask for PASTEURISED MILK AND MILK PRDDUCTS

- Such as
- Flavoured Milk
 - Sugam Shrikhand
 - Sugam Gulabjamun
 - Speciai Agmark Chee

Because they are

- Sugam Ice-cream
- Nutritive And Cheaper.

Also insist for "BARODA DAN" a quality cattle feed as it

- Increases Milk Yield
- And Wealth of Farmers.

**BARODA DISTRICT
CO-OPERATIVE MILK
PRODUCERS'
UNION, LTD.**

BARODA DAIRY, BARODA : 390 009

૯૪]

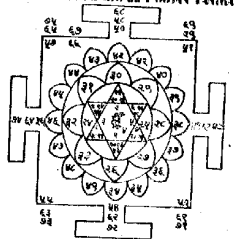
૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[પથિક-દીપાલસવાંક

શ્રી ઉમા-મહેશ્વર :ખંભાત
(પ્રા., યો. જો. પી. અમીનના સૌજન્યથી)

શ્રી ભુવનેશ્વરી પૂજન યંત્ર

શ્રી ભુવનેશ્વરી પૂજન યંત્ર

પવિત્ર થઈ, પવિત્ર વાતાવરણમાં, હૃદયપૂર્વક શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક પૂજામાં શ્રીભુવનેશ્વરી પૂજનયંત્રની સ્થાપના કરી. મન, વચન, કર્મથી પૂજન કરવાથી મન-વાંછિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. નવરાત્રનાં અનુષ્ઠાન તથા પૂજા માટે જરૂરી છે.

આજના કળિયુગમાં વિદ્યાભ્યાસ, ધન, વ્યવસાય, આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ, સંતાન, ધન, બિમારી વગેરે માટે 'શ્રી ભુવનેશ્વરી પૂજન યંત્ર' સિદ્ધ છે. મૂલ્ય : રૂ. ત્રીસ અઠ્યાત્મ, ધર્મ, જ્ઞાન, સંસ્કૃતિ, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ અને સેવાની નિવિધલક્ષી પ્રવૃત્તિઓથી પ્રૌઢબલ્લ વીરધામ : પ્રાપ્તિસ્થાન : શ્રીભુવનેશ્વરી પીઠ

અ. પૂ. આચાર્યશ્રી ચરણવીર મહારાજ સ્મૃતિમંદિર,
'ધનશ્યામ ભુવન', મહાદેવવાડી, ગોંડા-૩૬૦ ૩૧૧, ગુજરાત (ભારત)

EXPRESS HOTEL

Hospitality with latest facilities & amenities

R C. Dutt Road, Baroda-390 005

Ph 323131, 320113, Tlx-0.75-311, FAX 0265-325980

18, Alkapuri, Baroda-390005, Ph. 325744, 325960

Telex. 0175-488, FAX-0265-325980

HEMANT INDUSTRIES

Manufacturers of Import Substitute Items, Air movies and testing of cylinder. 279, G I.D.C. Estate, Makarpura, Vadodara-390010

૪]

૧૬૮૬/ઓક્ટો.-નવ.

[પથિક-દીપોતસવાંક

પથિક

‘પથિક’ પ્રત્યેક અંગ્રેજી માહિ-
નાની ૧૫ મી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય
છે. પછીના ૧૫ દિવસમાં અંક ન-
મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસ-
માં લિખિત ફરિયાદ કરવી અને
એની નકલ અન્ને મોકલવી.

૦ ‘પથિક’ સર્વોપયોગી વિચાર-
ભાવના અને જ્ઞાનનું માસિક છે.
જીવનને જીવંતમાં બનાવતા
અભ્યાસપૂર્ણ અને શિષ્ટ સાહિત્યિક
લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે.

૦ પ્રસિદ્ધ ઘર્ષ ગયેલી કૃતિને ફરી
પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ન મોકલવાની
લેખકોએ કાળજી રાખવી.

૦ કૃતિ સારા અક્ષરે શાહીથી અને
કાગળની એક જ બાજુએ લખેલી
હોવી જોઈએ, કૃતિમાં કોઈ અન્ય
ભાષાનાં અવતરણ મુકયાં હોય
તો એના ગુજરાતી તરજુમે
આપવા જરૂરી છે.

૦ કૃતિમાંના વિચારોની
જવાબદારી લેખકની રહેશે.

૦ ‘પથિક’માં પ્રસિદ્ધ થતી કૃતિ-
ઓના વિચારો-અભિપ્રાયો સાથે
તંત્રી સંકળત છે એમ ન સમજવું.

૦ અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવ-
વા જરૂરી ટિકિટો આવી હશે
તો તરત પરત કરાશે.

૦ નમૂનાવા અંકની નકલ માટે
ક-૫૦ ની ટિકિટો મોકલવી.

મ.ઓ. ફાફ્ટ પત્રો લેખો
પથિક કાર્યાલય, મધુવન, એલિસ-
બ્રિજ, અમદાવાદ- ૩૮૦૦૦૬

પથિક-દીપોત્સવાંક]

આથ તંત્રી : રવ. માનસંગજી ખારડ

તંત્રી-મંડળ () વાર્ષિક લવાજમ : દેશમાં રૂ.૩૦/-

ગ્રા.કે. કા. શાસ્ત્રી () વિદેશમાં રૂ. ૧૧૨/-, છૂટક રૂ. ૩/-

ર. ડો. નાગજીભાઈ ભટ્ટી, ડ. ડો. ભારતીબહેન શેલત

વર્ષ ૨૯] આસો સં.૨૦૮૫ : ઓક્ટો-નવે. સન ૧૯૮૯ [અંક ૧-૨

૨૯ મો દીપોત્સવાંક

[કિં. રૂ. ૧૦/-]

નવા વર્ષની ભટ્ટી કામના

વર્ષો જેઠે પસાર મેઘ વરસે સંપતિવાળાં થયાં
તોયે શાંતિ ન, સૌખ્ય ના, જન બધે ભાંગી પડયાં લાગતાં.
બ્રહ્મચાર વખો, ન શાસન ફર્યું, સંસિદ્ધિ આવે ગર્ભ,
આવે કેર, કૃપાળુ હે પ્રભુ ! તમે જ્ઞાને નથી ટાળતા ?
શો છે વાંક પ્રજા તણો ? સમજ કેં ચોખ્ખી નથી આવતી,
ભાંગી છેક પડે અશો દિવસ ના જોવો પડે, હે પ્રભુ !
તથી સૌખ્ય અને સુશાસન મળે, સંશુદ્ધિ આવે ફરી,
એવી અંતરની પ્રકો અમ નવા વર્ષે શુભા પ્રાર્થના.

વિનંતિ

વાર્ષિક ગ્રાહકોએ પોતાનું કે પોતાની સંસ્થા કોલેજ યા
શાળાનું લવાજમ રૂ. ૩૦/- હજ ન મોકલ્યું હોય તો સત્વર
મ.ઓ.થી મોકલી આપવા દાર્દિક વિનંતિ. સરનામામાં જાળ
વર્તુલમાં પહેલો અંક કયા માસની ગ્રાહક થયાનું કહે
છે. એ માસ પહેલાં લવાજમ મળવું અભીષ્ટ છે.
અગાઉનાં લવાજમ એક કે એકથી વધુ વર્ષોનાં ખાફા છે તેઓ પણ
સવેળા મોકલી આપવા કૃપા કરે. અંક હાથમાં આવે એ ગાળામાં
લવાજમ મોકલી આપનારે આવા વર્તુલને ધ્યાનમાં ન લેવા વિનંતિ.

‘પથિક’ના આશ્રયદાતા રૂ. ૧૦૦૧/-થી અને આજીવન સહાયક
રૂ. ૩૦૧/-થી થવાય છે. ભેદ તરીકે પણ રકમો સ્વીકારવામાં
આવે છે. રવ. શ્રી. માનસંગજીભાઈના અને ‘પથિક’ના ગ્રાહકોને
‘પથિક કાર્યાલય’ના નામના મ.ઓ. કે ફાફ્ટથી મોકલી આપવા વિનંતિ.
આ છેલ્લી બે પ્રકારની તેમ રૂ. ૫૦ થી લઈ આવતી વધુ ભેદની
રકમ અનામત જ રહે છે અને એનું માત્ર વ્યાજ જ વપરાય છે.

શુદ્ધિ : વાંચો પૃ. ૭, કીટી ૨૨ હતા વિમલકુમાર

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૫

કાંચો :	અનુક્રમણિકા પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠ
જતો ના શ્રી. પીયૂષ પંડ્યા, 'જ્યોતિ' ૬	પત્નીના વનપ્રવેશ	શ્રી. ઈશ્વરચંદ્ર ભટ્ટ ૧૧
દીપોત્સવ હો આબો ડો. ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા ૧૧	થઈ નથી શક્તી	શ્રી. જયંત ધોઠાઈ ૧૧
આબો ડો. હેમંત દેસાઈ ૧૧	રેશમી ઢાળાવ	શ્રી. વારિજ બુઢાર ૧૧
ગમે છે ડો. ખમેંદ્ર માસ્તર, "મધુરમ" ૧૧	ગજલ	શ્રી. નહિન પંડ્યા ૧૧
વનોની લીલામાં ડો. હિમાંશુ ભટ્ટ ૧૧	કવિ	શ્રી. રજની પાઠક ૧૧
સપેત્રો (કચ્છી) શ્રી. આનંદકુમાર આડે ૧૦	ગજલ	શ્રી. ગગનન પટેલ ૧૧
"રણુનો જામર" વૈદ્ય વી. એમ. મહેતા ૧૧	કચ્છી વાણીને વીરડો, કચ્છી) શ્રી. હરિદાસ કે. ઠક્કર ૧૨	
નર્મદા-પરિક્રમા-સંબંધી કહેવતો	ગ્રા. ચિપિનચંદ્ર ર. ત્રિવેદી ૧૩	
મન થયું	શ્રી. જોગેન મણિયાર ૧૪	
"પકડાયેલી માછલીનું ગીત"	શ્રી. કાસમ જખમી ૧૬	
ચરિતો : કોઠારેવારા નાનજી શેઠ	શ્રી. ઠાકરસી પુ. કંઠાલ ૧૫	
સરખેજના શ્રી શિવરામ ટુકલ	ગ્રા. રતિકલાલ ચિ. ત્રિપાઠી ૧૭	
ગિલુભાઈ બધેકા	શ્રી. દીપક જગતાપ, 'અંકુર' ૧૮	
કાંતિવીર સ્વામીરાવ ઉદે પૃથ્વીસિંહ આઝાદ	ડો. મહેશચંદ્ર પંડ્યા ૨૦	
એક કિંમતી આત્મકથન	ડો. આનોદેશ ટોપચમી, અનુ. શ્રી. દેવેશ ભટ્ટ ૨૩	
સાચરકાંઠાના સત્યાગ્રહી સેનાની	સ્વ. ડો. નવીનચંદ્ર આચાર્ય ૨૪	
રાષ્ટ્રવીર છેલભાઈનાં ત્રણ અદિતીય ઇતિહાસ-કર્તવ્ય	ડો. અમન રાણીગા ૨૬	
લઘુવાર્તા : 'રસલ રંગૂનવાલા'	શ્રી. આનંદકુમાર આડે ૨૯	
સુલેહ	શ્રી. જયંત કુમાર મા. વ્યાસ ૩૭	
મિત્ર	શ્રી. કાસમ જખમી ૩૯	
આર્તનાદ	શ્રી. ચિન્મય પટેલ ૪૦	
ત્રીજા કિનારે	શ્રી. દક્ષેશ દવે, 'દીપ' ૪૩	
શિક્ષણ અને કલા : શિક્ષણ (કચ્છી)	ડો. મગનભાઈ આર. પટેલ ૪૫	
શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે દ્વંતરનું મહત્ત્વ	શ્રી. જિતેન્દ્ર વી. શાહ ૪૮	
ગુજરાતી સાહિત્યકારોના વિકાસમાં એમના શિક્ષકોનું પ્રદાન	ડો. ઈશ્વર પરમાર ૫૧	
કચ્છની કમંગરીકલા	શ્રી. સંજય પી. ઠાકર ૫૬	
ઇતિહાસ-સંશોધન:		
પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં સ્ત્રિય:ઓ વચ્ચે	ડો. ચંદ્રકાંત દ. ભટ્ટ ૫૬	
સિંધુસંસ્કૃતિ (૫૨)	સ્વ. નર્મદાચંકર દે. મહેતા ૬૩	
પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં નારીનિરૂપણ	ડો. કાંતિલાલ રા. દવે ૬૪	
ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં સમાયેલાં વિદેશી તત્ત્વ	ડો. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી ૬૭	
પ્રાચીન મધ્ય અને આધુનિક યુગનું શહેરી આયોજન	ગ્રા. જી. વી. પટેલ ૭૦	
માર વાસણજી બુચ	શ્રી. શંભુપ્રસાદ હ. દેસાઈ ૭૫	
સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો એક વિશિષ્ટ કેસ	શ્રી. હરમુખ વ્યાસ ૮૧	

સંપાદકીય

“પથિક” ૨૮ વર્ષની મંજિલ ખેડી આ દીપોત્સવાંકથી ૨૯ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. આજે એના આઘતંત્રી રવ. માનસંગળ ખારડ હયાત નથી, પણ એમના અમર આત્માના આશીર્વાદ ‘પથિક’ ઉપર અમીરિષ્ટિ કર્યો જાય છે એ અમે એના પ્રકાશનતું કાર્ય એમના અવસાનના જ માસમાં હાથ ધર્યું અને બીજો વર્ષ ‘૨૯. માનસંગળ ખારડ રમારક ટ્રસ્ટ’ની સ્થાપના કરી આગળ વધ્યો જાય છે એમાં અનુભવી શકિયે ઢિયે, બેસક, ‘પથિક’ને કાયમી પ્રકાશિત થતું રાખવાને માટે જોઈતી અનામત રકમ અમે એના અધિ માર્ગે જમા કરાવી શક્યા ઢિયે અને હજી અધિ ભાગ સર કરવાનો છે. આમ છતાં ‘પથિક’ના હિતચિંતકો અમને હુંક આપ્યે જાય છે. કોઈ એક પણ મહિનો હજી ખાલી નથી જતા કે જેમાં આજમાં આજે એક પણ આજવન સહાયક ન નોંધાયેલ હોય. વાર્ષિક ગ્રાહકોની સંખ્યા પણ ગતિમાં છે. વર્ષ ૨૮ હોડે પાંચ-દસ ઘટે તો પાંચ-દસ આછી થાય; એકંદરે સંખ્યા સચવાતી રહે છે. અમારી આદરણીય એજન્સી સંસ્થાઓ આમાં અમને સહાયજૂત છે એનો અમને સાભાર આનંદ છે. સાલુ અંકે માટે જાહેરખપરોતું પ્રમાણ નહિવત્ છે, આમ છતાં દીપોત્સવી-અંક માટે અમારા ગળ પ્રમાણે સંતોષ કહી શકાય. રાજકોટના અમારા આત્મીય, ટ્રસ્ટ ફંડોના બાણીતા વકીલ કવિશ્રી પીયુષભાઈ પંડ્યા અને વડોદરામાં હાલ નિવાસ કરી રહેલા વર્તમાનપત્રકાર શ્રી. અવિનાશ મણિયા, તથા પોરંદરના અમારા આત્મીય શ્રી. નાથાલાલ ના. રૈયારેલાની જાહેરખપરો લાવી આપવામાં નોંધપાત્ર સેવા છે એની સાભાર નોંધ લેતાં અમને આનંદ થાય છે. સમય જરા આકરો હોઈ આખા પાનાની આવનારી અડધા પાનાની આવે છે, તો અડધા પાનાની આવનારી પા પાનાની આવે છે, પણ આવે છે એનો અમને સંતોષ છે. કાગળના ભાવ અસામાન્ય રીતે વધી ગયા હોઈ નાનાં સામયિકોને તો ગળે ટૂંપો આવે એવી પરિસ્થિતિ સરળઈ છે એને કારણે નાણાંની ખેંચ વરતાય છે, પણ પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની પરમ કૃપા અને રવ. ખારડના પુણ્યને કારણે અમારું નાવ તોફાનમાં પણ આગળ આધ્યું જાય છે.

‘પથિક’માં આવતા લેખો વગેરેના વિષયમાં ચોક્કસ મર્યાદા બાંધવાનો ટ્રસ્ટીમંડળે નિર્ણય કર્યો છે, જે નિશે અગ્રાઉ થોડું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. કાવ્યો તો પ્રથમથી જ ‘દીપોત્સવાંક’ પૂરતાં મર્યાદિત રહ્યાં છે. લઘુનાટ્યો દર મહિને નાની મોટી આવવાનો રવેરો રાખ્યો હતો, પણ એતથી ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વના અને અન્ય સંશોધનના લેખોનો ભોગ લેવાતો હતો. આમાંથી જયવા લઘુનાટ્યો પણ માત્ર ‘દીપોત્સવાંક’માં જ લેતી. હા, ઇતિહાસમૂલક લોકવાર્તાઓ લેતી, પણ વર્ષમાં ત્રણ ચરતી વધુ નહિ, જોરે રવ. માનસંગળના ધ્યેયપ્ર ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ તેમ અન્ય સામાજિક રાજકીય આર્થિક શૈક્ષણિક વગેરે સંશોધનમૂલક લેખો ઉપર આવ્યું. આ વિષયના નિષ્ણાત લેખકોની ‘પથિક’ને હુંક છે એનું અમને ગૌરવ છે. હા, અમારા એક સિદ્ધહસ્ત પુરાતત્ત્વસંશોધક પ્રો. ડૉ. હમમુખ સાંકળિયાની અમને ભારે જોડ પડી છે. આમ છતાં આચાર્ય હમમુખ વ્યાસ અને ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ તથા સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદનાં જુદાં અધિવેશનો અને જ્ઞાનસત્રોમાં રજૂ થતા અભ્યાસ-નિબંધોના લેખકોનો અમને સારો સહારો છે. આમાં કેટલાંક તો ઉત્તમ પ્રકારનાં સંશોધન આવે છે. આનો લાભ કોલેજો અને માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને મળે એ પણ અમારી લાવના છે. એમને ઉપયોગી થાય તેવા લેખ અન્ય સર્વસામાન્ય વાચકોને પણ એમના જ્ઞાનમાં વધારો કરે એવા હોય છે જ, આથી કોલેજો અને માધ્યમિક શાળાઓ તો ગ્રાહક રહે છે, ઉપરાંત અન્ય પ્રકારના ગ્રાહકો પણ ‘પથિક’ને ચાહે છે એ પણ અમારે માટે આનંદ અને સંતોષનો વિષય છે.

પથિક-દીપોત્સવાંક]

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૭

‘પથિક’ના સ્થાપક સ્વ. માનસંગેશ આરડ કચ્છના હતા તેથી ‘પથિક’ના વાચકો કચ્છમાંના તેમજ કચ્છ બહાર જઈ વસેલા કચ્છી બાઈઓ અને એમની સંસ્થાઓ પણ છે એટલે દરેક મહિને કચ્છી ભાષામાં યા તો કચ્છને લગતો લેખ પણ આપવાનો અમારો નિયમ છે. હાલુવાત્તામાં બંધ થઈ છે એટલે એ નહિ આવે, પણ સંશોધન-લેખોને તો સ્થાન મળે જ જશે.

વધતી જતી મેઘવારીને કારણે અમને કહેવામાં આવે છે કે અન્ય સામયિકોની જેમ ‘પથિક’નું પણ લવાજમ વધારો, પણ અમે એમ કરવા માગતા નથી. દાતાઓ પાસે હાથ લાંબો કરી સહાય મેળવી લઈશું, પણ ભાન નહિ વધારિયે, કારણ કે ‘પથિક’ના મોટા ભાગના ગ્રાહક તો કોલેજો અને માધ્યમિક શાળાઓ છે, તો થોડાં પુસ્તકાલયો પણ છે; એમના અંગ્રેટની પણ મર્યાદા હોય છે.

અમને કચ્છની કચ્છી સાહિત્યસભાના માન. પ્રમુખ શ્રી જેમલજી મગધવારની દ્વંદ્વ છે, તો મુંબઈના માજી મેયર અને કચ્છી આગેવાન શ્રી. રવજી કે. ગણાત્રા તથા શ્રી. કિશ્નભાઈ ભાટિયાંની અમારા ઉપર અમીનજર છે. લેખકોમાં ડૉ. ગિરીશ વીછીવોરા અને એવતમાલ(મહારાષ્ટ્ર)ના કલાવિદ શ્રી. આનંદકપૂર આરેબી મીઠી નજર છે.

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના નાની અને નવોદિત લેખકો અને કવિઓનો જે સહારો સતત છે તેને માટે ઉપરના મહાનુભાવો સહિત એ બધાનો અભાર ખાની ‘પથિક’ના હરેક પ્રકારના ચાહકોને નવા વર્ષનાં અભિનંદન આપિયે છિયે.

-તંત્રી

મેરા ભાસ્ત મહાન

વિકસતું વૃક્ષ વિકાસશીલ રાષ્ટ્રનું જીવંત પ્રતીક છે.

જી.પી.કે.સી.વે.સી.

વન વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય.

જતો ના/શ્રી પીયૂષ પંડ્યા, 'ન્યોતિ'

તને અધારાં બોલાવે

કે અજવાળાં

યા કાઈ શાંત કિનારા તોયે

તું કયાંય જતો ના.

યુગયુગથી જૂની

ભીતરની તારી તરસ છીપવવા

કોઈ એક ધૂંટ પીવા લલચાતો ના,

તું કયાંય જતો ના.

હોય અબ્રવિહોણું શાંત બ્યોમ

કે ઘટાટોપ ધનધોર,

હો બિછળફૂદ કરતાં અરણ્યાં

કે નિરંતર સાગરનો શોર,

તું ધરી અવધૂતનું મન અખંડ

વિશ્વ મહીં વિચરજે એકલાપંડ,

કોઈ એક રથજે સલવાતો ના,

તું કયાંય જતો ના.

ઠે. ઈન્દ્ર, ગરુડ-મેન્ડ કવાઈસ, રાજકોટ-૧

દીપોત્સવ હો આયો/ ડૉ. ભાતુ પંડ્યા

દુઝસેર ધરી ધૂપસળીની

પૂજન કાજ પધાર્યો,

ઉમાપતિના અર્ચન કાજે

સાવન સાધુ આયો !

અષાઢના તાંડવભીત જનન શાંતિપાઠ પઢાવ્યો,

વિકારધન હોયે ભક્તિનો અગલગ દીપ અગ્રાવ્યો !

શિખર પર ધન્ય બની લહેરાયો !

સાવન સંત પધાર્યો !

કોરા માલે કેસરવરણી લિપિ ચઈ ચીતરાયો,

મંદિર મંદિર મંજુલ સ્ત્રોતે ચંદ્રધૂત બઢાયો !

જગનં ભીતર-મહાર નચાયો,

અલકેમાર બની આયો !

નટખટ નટવર જનમ તણો શુભ હન યાદ હવાયો,

મનમોહનવેલાં મનહાન વગરના રંગ લગાયો !

ભીતર અંસીનાદ બળાયો !

દીપોત્સવ સમાપમાં હો આયો !

ઠે. ડુચિર, પંચવટીનગર, રાજકોટ-૪

પથિક-દીપોત્સવાંક]

આબ્યાં/ ડૉ. હેમનંત દેસાઈ

લ્યો, આમ ફરી એના એ યુલ્હારમાં આબ્યાં,

મહેટ્ટી ઊઠ્યાં ના, એ જ વહેવારમાં આબ્યાં !

જેકે ઘણીય વાર સમાચારમાં આબ્યાં,

‘આવો’ કલાની પૂર્વે આજ દારમાં આબ્યાં !

વિરમવના રંગ કંઠે હોશ લપ્ત જશે ખરે,

આબ્યાં વસંત જેમ ને પળવારમાં આબ્યાં !

પહેલેથી તમે ખૂબ સુશોભિત હતાં, હસો,

આજે તો વળી શોભાના મઝાવારમાં આબ્યાં !

આબ્યાં, જુઓને, પંખી નવાં કયાંકથી આબ્યાં,

સત્કારના આ વૃક્ષના શણગારમાં આબ્યાં !

સ્વપ્નું ઝળું ? ના, હાસ્ય તમે વેડું લહેરાતું !

ઉપરથી તમે મોનથી ઉદ્દગારમાં આબ્યાં !

ઠે. સો. યુનિ., લાપાભવન, રાજકોટ-૫

ગમે છે/ ડૉ. ધર્મેન્દ્ર ભારતર, ‘મધુરમ’

નયનમાં રમે છે, હૃદયમાં ગમે છે,

વિભુ ! તારા પ્રતાપે દુરિતો નમે છે.

કદી વર્ષાધારે, કદી ફલસુવાસે

તને જોડેં છું ત્યાં આનંદ જૂમે છે.

લજ્જેલેશુ કુદરતમાં તું મધમધે છે,

છવનમાં આ સૌરભ મુજને ગમે છે.

કદી ચાહની રાતો, કદી અધાર ગ્રાટો,

છવનમાં જે આવે તે સચિતકમે છે,

ધરા-પ જે શોભા-અરણ્ય અઝગમે છે,

તે નયનમાં રમ છે, હૃદયમાં ગમ છે.

ઠે. સી/૮૭૫, કે સત્રનામા ચક્રા, ભરૂચ-૧

વનાની લીલામાં/ ડૉ. હિમાચુ ભટ્ટ

(ન્ય નારણ્ય)

વનોની લીલામાં મધુનય રસે સુંદર હસે

વસંતે વ્યાપેલી કાવત-અરણ્યે ત જ બસતી !

અનકાના હૈવા પુલાકત યતા પન્થ બનતાં.

નભે ચૂ મી તજે નવલ વસુધા હર્ષ વિતરે,

ત્યહીં રમ્યા કેરી મનહર ગિરા ચિત ભરતી

કલાના આલાપો ધનિત સરમા અંતરતમે !

ઠે. ડ, રામકૃષ્ણનગર, વીરાણી હાઈસ્કૂલ પાછળ

રાજકોટ-૨

૧૬૮૬/ચોકટો.-નવે.

[૬

સપેત્રો/શ્રી. આનંદકુમાર આડે

આંધ્ર જ કંડે મિલેલા વેધા,

ઈ જ 'સપેત્રો' ડિધી આંકે,

આંધ્ર છતરો યોગ : "આનંદકે

સપનેને સંસાર ખપેતો....!"

હિન ગામ કે મૌનશિત આય,

નજરમેં હરપથ નફરત આય,

રનેહલાય દરવતેતી બેત

વટે ઈ નાંય, જેજ અછત આય.

હથ ઝલેને સુખ પ 'કુખ' ડખ બો,

પીગ પખ ફેલાય ઉડી વિધ,

ખાસ છતરી આય મુકે

પીધેલા સાગર ખપેતો !

આંધ્ર છતરો યોગ : "આનંદકે

સપનેને સંસાર ખપેતો !"

મુંજ પીઝા મુંતે ખિલછતે,

ધિલજ જખમ મુંતે ખિલ્યાતે.

મિંધરનુ છેક મસાલ સુધી

હરપથ હરલડી ધર્મ મિલ્યાતે.

પનખરકે ઘર પસન ન વો,

અહાર મુંજે મન બારે વિધ,

મિંધરમેં વિધ, જેર પિધો, પજ

અમૃત હાણે હરદાર ખપેતો !

આંધ્ર છતરો યોગ : "આનંદકે

સપનેમે સંસાર ખપેતો !"

ઘરમેં ખુશીજ વણજર વિધ,

અજ તાં સુન્ધી લખીં સફર આય,

કિરમતજ હી કેહી મેર,

અહારમેં પજ સુન્ધું ઘર આય

હરરાત જનમકેદ લજેતી,

હીં પજ અખાંદ ચિએતો,

માસુમ ધર્મજે મુલ ડિખલ

અજ કેક સોધાગર ખપેતો !

આંધ્ર જ કંડે મિલેલા વેધા,

ઈ જ 'સપેત્રો' ડિધી આંકે,

આંધ્ર છતરો યોગ : "આનંદકે

સપનેને સંસાર ખપેતો !"

દે. ચંપનવાડી, બજુ ચોક, એવનમાલ-૪૪૫૦૦૧

૧૦.]

"રણુનો ભ્રમર"/ગોધ વી. એમ. મહેતા

(વસંતતિલકા)

વેલીપ્રતાન ઉપરે ફૂલકું હસે છે,

સુવાસ પાન કરવા ભ્રમરો ધસે છે.

રાહી હતો રણુ તણો અનલિગ મંધ,

માણેલ ના અવનમી કદિયે સુંગમ.

એવા સમે યઈ રહ્યો અડુણો પ્રકાશ,

પૃથ્વી તણા પટ પરે પ્રસરી રતાશ.

જેયાં હતાં કુસુમ આવળ ખીજડાનાં,

જેયાં હતાં કુસુમ આવળ કેરડાનાં.

જેમાં ન મંધ, કુસુમે નહિ રંગ રાગ,

ના રૂપ કે સહજ કેસર ધૂપછાવ.

ફૂલો હતાં સભર આજ ગુલાબ-ખાજે,

વાતો હતો પવન મંદ વસંતરાજે,

તાજાં ગુલાબ મનને ગમતાં નિહાળી,

આણી સુવાસ અલિએ મનમાં નિરાળી.

દે. ૬, કાઠુલા રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨

પત્નીના વનપ્રવેશી/શ્રી. ઇશ્વરચંદ્ર ભટ્ટ

(શિખરિણી)

અહો ! તુએ ત્યારે પતિ અનુસરી ધીટ મનથી

પ્રવેશી કેહીએ વિકટ વનની સંકટ-ભરી,

ખર્ષા પ્રાણી સાથે સહજકપથી વર્તન કરી

છતી લીધાં સૌને, તપજવનની ઔષધકળી.

સહી મુંગા હૈયે કંટુ વિષમ ના દોષ પરખ્યા,

'સતી'શી સેવામાં રત પરિશ્રમે 'નાથ' રીઝ્યા

અનોખા સંસારે સહન કરતાં વૈભવઝ્યું,

મળ્યું તે લૂંટાવી ગરવવિધુ તે ગૌરવ ધ્યું,

હવે દાઢી-રૂપે શિશુટીખળનાં રીસ-છણકા,

સહે પિંગામસ્તી, કર થકી સરે જાપ-મણકા,

દીસે આછી બંધી અલકલટ કે' ક્ષેત અલકે,

અને મોની રેખા નવલ દસને સૌમ્ય મલકે.

કથા પુણ્યે વાખ્યો દુઃખિ જીવનનો તોષ શિલકે !

એ જાણું તેથી વદન, સખી ! સૌભાગ્યતિલકે.

દે. 'રમ્યતિ', લક્ષ્મીનારાયણ મહોદયો, વલસાડ-૧

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[પચિક-દીપીરસવાંક

થઈ નથી શકતી/શ્રી. જયંતી ધોડાઈ

રજગતા રૂપની મરતી

નભકત થઈ નથી શકતી,

આમારા દિલની પડકન

તમારી થઈ નથી શકતી !

પરામાં થાય છે સૌરભ,

ખડકમાં થઈ નથી શકતી,

ગરજતા મેઘની સવારી

અમુલ્ય થઈ નથી શકતી !

ઠે. જવાહરચોક, ઓ.આ.પં.દર-૩૬૧૩૫૦

રેશમી ઢોળાવ/શ્રી. વારિજા બુઢાર

હળવેકથી તું હોય છે થોંઘાટમાં,

સામે મળે તું રેશમી ઢોળાવમાં.

બરબાદ હુમાએ બધે ઘેરી વળે,

વિસ્તાર મારો હોય છે બસ આગમાં.

ને રૂપશીના પડવા ત્વચા જ્યાં સાંભળે,

લોહી વહેતું થાય છે ચોપાસમાં.

એકાદ ખૂણે સૂર્યનો બે આથમે,

દરિયા પછીથી હોય છે ચોપાણમાં.

મારે તરફ પડવાય પગરવ સાંજનો,

દરયો પછીથી હોય છે બસ આંખમાં.

ઠે. આખરિયા રોડ, વડિયા-૩૬૪૪૮૦

ગઝલ/શ્રી. નલિન પંડ્યા

કાચળો કહેતાં કાચ છે,

સાચળો કહેતાં સાચ છે,

અચરજ થાતી હડસેલાથી,

આંચકો કહેતાં આંચ છે.

ખજકારા તો વધી જાય છે,

ખટકો પડતાં ખાંચ છે.

ધર્મ-ધુરંધર ખળ ખતું હું,

ફોગટ નાઠી નાચ છે.

ખસમસ પૂર શા આસ આપને !

એમ અયાચક પાચ છે.

પાડ માનજે આ પરચરનો,

શિદ્ધ અંગેચર ટાંચ છે.

૬, નિત્યાનંદિની સોસાપટી, સે. ૨, અમદાવાદ-૬૧

પથિક-હીપોતસથાંક]

કવિ/શ્રી. રઘ્ની પાઠક

ક્યારેક મરતી-ગીત ગાય છે કવિ,

ક્યારેક નિર્જન કુંગરમાં ભમે છે કવિ.

ક્યારેક ભવરવઘર કપડે ફરે છે કવિ,

ક્યારેક બાદશાહી ઠાઠથી રહે છે કવિ.

ક્યારેક નભમંડળમાં ધૂમે છે કવિ,

ક્યારેક નિહારિકા-તીરે રહે છે કવિ

તેથી કહેતા લોક હશે જગતનાં :

જ્યાં ના પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ.

કુંખી-સંગ અશ્રુ વહાવે છે કવિ,

સુખી-સંગ હસી ફેલાવે છે કવિ.

એથી કહે પ્રજા ખુદ ગીતામાં :

મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ અને છે કવિ,

જ્યારે અને અંધ અધર્મમાં માનવ

ત્યારે પહેલો અંધ બાધિ છે કવિ.

સંસ્કૃતિ ખાતર પોતે મરી જઈને

સંસ્કૃતિ સદા જીવતી રાખે છે કવિ.

ક્યારેય ના મરતો કે મરાતો કવિ,

કવિ સર્વગ્રાપી છે ચેતન-સ્વરૂપે.

પ્રલય થઈ સમગ્ર નષ્ટ થાયે સુષ્ટિ,

કવન થઈને જીવતો રહે છે કવિ.

ઠે. એસ-૧, ફલેદ્સ નં. ૩૧, મીડાપુર-૩૬૧૩૪૫

ગઝલ/શ્રી. ગજાનન પટેલ

તરફે રેતી અને પગલાં મળે,

મૃગની લૂખા અને ઝરણાં મળે,

નામ બ્યાકુળ, આંખ પોકળ-શબ્દ છળ,

લાગણી ક્લેશ્વ થી હમણાં મળે,

ટેરવાં રોમાંચથી જલકાય તો

આપણા સંબંધને ઝરણાં મળે.

લાવ, તારા હારની તરસે વસ,

હૂમતા સૌ આસને તરણાં મળે.

હાઠીના બાલમાં ખિલખિલ નગર,

ક્યાંક ચહેરાનાં નયન નમણાં મળે.

ઠે. આર્દ્ધ-કોમર્સ કોલેજ; ચીખલી-૩૮૬૫૨૧

૧૯૮૯/ઓક્ટો.-નવે.

[૧૧]

કચ્છી વાણીને વીરડો/હરિદાસ કે. ઠક્કર

• પિંડ જિતારો પાણી ગિની, ગેણેસે તું ગાર,
નખી તળા ન ગારાને, તું પિંડને સંભાર.
પોતાની જરિયાત પૂરતું પાણી લઈ, ગળણ્યા
પડે તું ગાળી લે. નદી-તળાવ ગાળવાની વાત ફીક
નહિ, તું પોતાના પૂરતું સંભાળી લે.

• રામ એ કોય, રહિમ એ, એ કોય છુદ્ મહાવીર,
ધટ ઘટમે વેઆપેજો 'હરિ', ઈ હિકકો જ
પ્રભુ ને પીર.

કોઈ રામ કહે, કોઈ રહીમ કહે, કોઈ છુદ્ કહે,
કોઈ મહાવીર કહે, પણ ઘટ-ઘટમાં બપોલેવા ઈશ્વર
તો એક જ છે, એને પ્રભુ કહો કે પીર કહો.

• પપ્પી ચેંતા માકુએ કે : ભણે ન વિળે અષ્ટ યુધ્ધ;
પણ મહે કે ન કપેઓ, જે મથે અસાંગે વેણુ.
પક્ષીઓ માણસોને કહે છે કે તમારામાં ધર્મ-
ભાવના ન હોય તો ખેર, ભલે તમે ચણ ન નાખો,
પણ કમસે કમ કુદરતે ઉગાડેલાં ઝાડ તો ન જ
કાપો કે જેના માથે અમારું 'એસવાનું' સ્થાન છે.
• ભાવર મિંડે હિકકા થઈ, હલો દિલી-મિલીને,
'હરિ' વસંત મોરે જિયણમે, જ જિયેા ખિલી-
ખિલીને.

ખાંધો સહુ એક થઈ હળીમળીને ચાલો, હસી-
હસીને જીવો તો જીવનમાં જરૂર વસંત મહેરશે જ.
• જનની જણ ત રાત્રી ભક્ત સુર વીર ને દાતાર,
સિંહ જોડા 'હરિ' એ જ ભલા, જે કે મિલે
પુરો પ્યાર.

હે જનની! તું એવાં સંતાન જણુ કે જે રાત્રી
ભક્ત શ્રર વીર કે દાતાર હોય અને એવાં-સિંહ
જેવાં-તો એ જ સંતાન સારાં કે જેને પૂરતો પ્યાર
મળી શકે.

• કંજરી વહ સપ બેરી ત મિંડે કેઆતિ નઈ-
જો આધર,
જ થઈ સપતુ ખાર ત ઇનમે, ઉંધર
ખનાંયા પિંડને ઘર.

(સાપને અસુક મુદતે નવી કાંચળા આવે છે
ત્યારે એ પોતાની જૂની કાંચળા ઉતારી મૂકે છે એ

સાપની કાંચળી) જ્યારે સાપ સંગાથે હતી ત્યારે
સૌ એનો આદર કરતાં હતાં, પણ એ સાપથી જુદી
થઈ ત્યારે એમાં ઉંદરોએ પોતાનું ઘર 'નાનાવું'.
સારાશ એ જ કે મહાન વ્યક્તિ સાથે રહેલ સામાન્ય
વ્યક્તિ (પતિવેર રહેલ સ્ત્રી) પણ વધુ આદર મેળવે
છે, પરંતુ એ (સામાન્ય વ્યક્તિ) અભિમાનથી ભરિત
થઈ મહાન વ્યક્તિથી જુદી પડે છે ત્યારે એના
અસ્તિત્વને કોઈ પૂજતું જ નથી.

• ધોસ્તી તાં એડી કિળે ક છ' ખિર ને પાણી;
'હરિ' હિકકાઈસે બિરી વિને, જુધાઈ સકે ન
કોય જાણી.
ધોસ્તી તો એવી કરવી જોઈએ કે જેમ દૂધ ને
પાણી કે જે એક થઈને સાથે ભળી જાય અને
જુધાઈ કોઈ જાણી ન શકે.

• ધોસ્તી તાં એડી કિળે ક છ' ખિર ને પાણી,
તપ અચે ત પાણી બરે ને 'હરિ' ખિર પણ
ડે ઉંઝાણી.
ધોસ્તી એવી કરવી જોઈએ કે જેવી ટોસ્તી દૂધ
અને પાણીની છે, કેમકે દૂધને ગરમ કરીએ ત્યારે
એમાં રહેલું પાણી કહે કે મારા મિત્રને-દૂધને આંચ
આવતા નહિ દઈ, ભલે હું 'અળી જઈ', મારી
વરાળ થઈ જાય તો વળી દૂધ પણ મિત્રની ભાવના
જાણી એવો જ પ્રતિભાવ વ્યક્ત કરે કે મારા મિત્રની
પહેલાં (એને બચાવતા) હું જ ભગાઈ જઈને
અગ્નિમાં પડું, પણ મારા મિત્રને કષ્ટ પડવા ન દઈ,
ખરી દોરતી તો એવી જ હોય.

• ન ચપ યુરે, ન જિભ હલે, 'હરિ' સિરવા
થિયે ન કન;
ધિલજિયું ગાલિયું થિયે અખોસે, જ હુવે
હૈત ભરેયા મન.

ખરા રનેહની વાતો તો આંખથી જ આંખ
દારા જ થાય, એમાં હોઠ ન હાલે ને જીભ ન
ચાલે, વળી કાન પણ સામઘ ન થાય, માત્ર આંખની
નજરથી જ હૈયાની વાત જણાઈ જાય.

• ભારત માળ ભાડુ હલોતા દિલીમિલીને;
'હરિ' સુખ-કુખમે ભેરા રઈ, જિયેાના ખિલી
ખિલીને.

[અવુસ'ધાન પા, ૧૪ મે]

નર્મદા-પરિક્રમા-સંબંધી કહેવતો :

[સંકલન]

અનુભવ અને નિરીક્ષણોના આશરે લઈને શબ્દ-શિષ્ય પામેલી નર્મદા-પરિક્રમા-સંબંધી કહેવતોમાં અમુક રચણો, વ્યક્તિઓ, સમયગચ્છા અગવડના ચિત્રની લાક્ષણિકતાઓ સ્થાન પામી છે. નર્મદા-પરિક્રમા કરતો ભક્ત પણ લોકવાણીના આશ્રયભૂત કહેવતોના જાળનામાંથી મૂકી ભરતો ભરતો આગળ ધપે છે. અહીં નર્મદા-પરિક્રમામાં આવતાં રચણો સંબંધી અનુભવજન્ય કહેવતો જોડકણાં વગેરે આપ્યાં છે તે પૈકી કેટલાક દૃષ્ટાંતરૂપે લઈએ :

“કાળી અલ્હી છૂટા કેશ, એહી દે માલસરકા બેશ.”
સં. ૧૯૫૭ માં ૧૮૧ વર્ષની અતિ દીર્ઘ ઉંમરે અવસાન પામનાર માલસરના લોકપ્રિય મહાત્મા માંધવદાસજી લાંબી કાળી અલ્હી પહેરતા. એમના વ્યક્તિત્વનું શબ્દચિત્ર અહીં અંકિત થયેલું જોઈ શકાય છે.

સિનોરની જગ્યા અને ઉપાર ખાતુ પ્રાસ મેળવીને આ રીતે રજૂ થઈ છે :
“સિનોર ગામ શંકરનું ને ઉપર ભગવી ધમ્મ; ખાવાપીવાના ખેરસદ્દા, બસ નાહવાની એક મળ.”
તો વળી લોકજીભે રમતા પીળા દોહરામાં નાંદોદ- (રાજપીપળા)ને સ્વાર્થી અને લગ્નગવિહીન ગણાવેલ છે. ચાણોદનાં પંકા મોટા ઘાટ, મંદિરો, ધર્મશાળા-ઓની તથા કરનાળીની ભોળન-મગવડના નિર્દેશ પણ લક્ષ્યમાં લેવાયો છે :

“નૌ ગામ નાંદોદ ને શંક ગામ સિનોર,
ખાવું પીવું કરનાળી ને રાત રહેવું ચાણોદ.”
ઈશ્વરજી પાસે ગોરા ગામ સામા કાંઈ છે. હવાપાણીની દૃષ્ટિએ પરિક્રમાવાસીને જાણે કે ચેતવણી અપાઈ છે કે અહીં બહુ થોભવા જેવું નથી :

“ગોરાના વા ને ખરજીના ધા;

એથી બમે તો ગડુએર જા.”

ગોરાનાં ખરજી સમાં કાંતલ હવાપાણીના વામાંથી અચનાર માટે ગડુએરમાં રહેવું જોખમકારક મનાવું, કેમકે ત્યાં સાપ વીંછી તથા હિંસક પ્રાણીઓના

પથિક-દીપોત્સવાંક]

સં. પ્રો. બિપિનચંદ્ર ર. ત્રિવેદી

આગમનથી રહેવું મુશ્કેલ બનતું; એકે આ પરિ-રિથિતિમાં સુધારો થયો છે.

નર્મદા-પરિક્રમા કરનારે આ સમયગચ્છા અગવડના ખ્યાલ રાખવાનો છે કે

“આટા ભાટા ઔર કાંટાકા નહીં થાટા...”
એટલે કે ભાટ કાંકરા અને કાંટાની ખોટ નહતી નથી. નર્મદામાં કંકર એટલા શંકરની રટણા કરનાર કેટલાક પરક્રમાવાસીઓ આ યાત્રામાં ખાચ છે વધુ, પણ પંથ કાપે છે એમો. આની આરામપ્રિય મનો-દશા પ્રત્યેનો કટાક્ષ જુઓ :

“ભોટા ભર હગના ઔર ભોટા ભર ચલના.”

પરિક્રમા કરનારે ખોરાકમાં કંઈ ખાતલો ખ્યાલ રાખવો એનું સાર્વજનિક આ કહેવતમાંથી મળે છે :

“કુટકી ગઈ ચૂટકીમે”, ભાત રહ્યો અધરાત,
લકી બિચારી કુદકીયાં રહે સારી રાત.”

અહીં અનન્ય પ્રકૃતિ દર્શાવી છે. જો નર્મદાવાસી ચોખ્ખાની કણકી(કુટકી) ખાચ તો એ જલદી પત્ની જવાથી જગ્યા બાદ તરત જ જુખવું દુઃખ સતાવશે. ભાત ખાચ તો વળી અહીં રાત સુધી નિરાંત, પણ ફરી પાછી પેટનું ભાડું ચૂકવવાની તકલીફ થશે, પરંતુ કોદરી(કુદકી) લેવામાં આવે અને વગખાળા ચાલવાતું ન હોય તો રાત સુધી નિરાંત ! આગળ વધતાં વધતાં પુનઃવાટ આવે ત્યાં

“પુનઃવાટ પર પુરવના વાસા,

સાંજ સવારે અનન્ય સાંસા !”

સુમાનદેવી નાનાસાંજ થઈને ચુવાલી પહોંચતાં એ માર્મલ કાપવા પડે જૂતકાળમાં કહેવાતું કે

“સાંજ પડે તો સાંજી જાના, મત જઈગો ચુવલી;
ખાતેપીનેકા ખેરસદ્દા, લકરીકા દિવાળી,”

અંકેશ્વરનું પ્રાચીન નામ અંકુરેશ્વર, પરંતુ લોકજીભે એની છબી કાંઈક જુદી જ લેવા મળે છે. અહીં દયાનું પ્રમાણ એમણું, પૈસાની જ પૂજા સ્વાર્થી-સગઈને કારણે ગરીબનો કાંઈ ભાવ પુછતું નથી એવી કડવી ફરિયાદ જાણાય છે આ શબ્દોમાં :

૧૯૮૯/ઓક્ટો.-નવે.

[૧૩

“અંકલેશ્વર ગામ, આત્મારામ,
જાંપલી ભાગેળ, ઝાલવણા ફૂંવો,
ગરીબ થયો તે જીવતો મુઝો...”
તો વળી અન્ય સ્થળની લાક્ષણિકતા
“અડોલ હળતનાં મધવે પાણી,
લાવ સરોજને શેકું ધાણી;
ખોળે ઘાલું ધાણી પછી નાઉં પાણી.”

અંકલેશ્વરથી કંટિયાનગળ જવાનો પાકો રસ્તો પચીસ
વર્ષથી છે. એ પહેલાં વાસનોલી પછીનો વિમલેશ્વર
સુધીનો માર્ગ કષ્ટદાયક હોવાથી કંટાળાજનક બની
રહેતો, પસાર થનાર પોકારી બેઠતો :

“કતપોર જતપોર ને વિમલેશ્વર
ફરી ન દેખાડે પરમેશ્વર.”

‘ભાંગ્યું ભાંગ્યું’ તોયે ભર્યું એ કહેવત જાણીતી
છે. એ ઉપરાંત ભર્યું ભપકો (સ્વાર્થ દંભ) રૂઢિપ્રયોગ
પણ યાત્રાળુને કાને પડે ખરા.

આમ નર્મદા-પરિક્રમાવાસી માટે અનુભવપોથીના
આધારે ‘સ્થાનિક જોગળ’ આવી કહેવતરૂપે લોક-
વાણીએ તૈયાર રાખી છે.

ડે. કોલેજ, જં.ભુસર-૩૯૨૧૫૦

મન થયું/શ્રી. જોગેન મણિયાર

અતળને તાગી જવાનું મન થયું
ને પછીથી જીવવાનું મન થયું.
આલીચાલીને મંજિલ ના મળી,
હોડવાનું હાંફવાનું મન થયું.
બદનસીબી કે તમે મગફળી રચા,
મુજને જો મૂકવાનું મન થયું.
બારણું એક બંધ બીતરથી હતું,
શું હશે, એ જાણવાનું મન થયું.
ડે. વડવાણિયા સેરી, મોરબી-૩૬૩૬૪૧

[અનુસંધાન પા. ૧૨ નું ચાલુ]

અમે ભારતનાં સંતાન સૌ હળીમળીને ચાલીએ
છીએ, સુખ દુઃખમાં સાથે રહી હસી-હસીને જીવીએ
છીએ.

૦ જેએ કમ વે સે જી જ કરે, ‘હરિ’ એથો તાં કરે
ગિગાક;

નિંદી સુઈએ કમ વે તહે ઉતે કુરો કરે તરાર ?

જે કામ જેનું હોય તેનાથી જ થાય, બીજાથી
ન થાય, બીજો તો બગાડ કરે. નાનકડી સોયનું
કામ હોય ત્યારે ત્યાં તલવાર આ કામની ?

૦ પિંદને ઠેકાણે વગ મિડે, જ કિરયે પિંદ-પિંદને
કમ;

‘હરિ’ તરાર ઉતે કુરો કરે, જિતે રાંપી
ચિરે ચમ ?

પોત-પોતાના સ્થાને દરેક વ્યક્તિની મહત્તા છે,
મોટાઈ છે. મોચીને ચામડીનું કામ કરવા માટે ‘રાંપી’
જ અગત્યનું ઉપયોગી સાધન છે, એને સ્થાને ત્યાં
તલવાર કામ ન આવે.

૦ વાટ મથે વાય, કોય ચે ઉની, કોય ચે તાંગી,
જ ઉભિયોં નમોને તચે, કરે ઉભો આમ ખાંગી,

રસ્તા ઉપર વાવ (ફૂંવો) હોય તો એને કોઈ
જોડી કહે, કોઈ છીછરી કહે. જાહેર જીવનમાં પડેલ
વ્યક્તિ જો સજ્જનતાથી-નમ્રતાથી નમ્ર બની જિભી
રહે તો કહે : અતિ-અરમઠ થઈને ઊભી છે. (નોકરી
કરતી સ્ત્રી સ્તાકમાં-સમાજમાં સૌ સાથે હળીમળીને
ચાલે તો એના ચારિત્ર્ય વિશે શંકાની વાતો થાય,
જો સૌથી અધિપત રહે તો સમાજ એને મમંડી-
અભિમાની કહે.)

ડે. હાઇરફૂલ-કેરા ૩૭૦૪૩૦

કોઠારેવારા નાનજી શેઠ

શ્રી. ઠાકરસી પી. કંસારા

હેમારેતે પુગા નિરંજન, ધિણોધર સંભરન,

અસીં આલુડા કચ્છડેળ અય, કચ્છ અસાંને ચમન,

મુજી માતૃશ્રમિકે નમન । -કવિ નિરંજન

કચ્છમે અમરસા તાલુકો સિંધજી સુમરિયેળ શાંતન રસજીવાય દિલ્હીળ બાદસાહ અલ્લાહદીનજી ફેજ સામે લડોને કુરભાની વેરી ગિંબસ અમરસા અજમગંજે નાંધી વિખ્યાત તાલુકો. ઈ તાલુકમે કોઠારા ગામ, સેઠ કેશવજી નાયક ને સેઠ જોકરદાસ તેજપાર જેઠા પનોતા પુતર ને દાનવીર સેફિયેંને વતન. કોઠારા ગામળ ભાટિયા વેપારી ખટાઉલા ભલા ને પ્રામાણિક. ઘરમે જગદયા જેઠો મુશીલ શુણિયસ ધર્મપત્ની ને કનૈયા કુંવર જેઠા બા પુતર.

સુરજ મારાજ હુળં પધાયાં નંધ, ઉગ્રાધી રિસમેં સુકરમે તોરો ચમકાને રસ્તે મથા થોડો પ્રકાસ પધરી થોં આય, ઇન ટાણે પ્રભાતજી ઉષા આકાસમે અંગજીમે સચિયા પૂરી રખ આય. ઇન ટાણે છેતરી અંદેવરી હિકડો બગદમાડી મહા શેરજે અંદરમે અચી પુગી. વેલ જેઠો ગાડી કાઠે વટા ઉભી રખ ને ઇનમેથી પિંગ-પિંગવન વરેજ ઉંમરને હિકડો આદમી, પાંચી-ચારી વરેજ ઉંમરજી હિકડી બાઈ ને બાં છોકરા ઉતરીને કાઠે મથા આયા. અંદરમે થોડે છેટ દરિયામે હિકડો વડો વાણ લમીં સફરલાય તયાર ઉભો વો. થોડા બ્યા વાણ ને મજવા કાંઠેજી નજિકમેં ઉભા વા. વડે વાણજે માલમ કાઠે મથા ઉભો વો.

"અચ. પુગા, ખટાઉ સેઠ ? અંને નિંયાપો મિથો વો. ફેર મુંભાઈ હલેવારો આય ?"

"મુંને વડો પુતર નાનજી, અચો આય, બારેં વરેજ ઉંમર મહ યઈ આય, પણ લાચાર અઈયાં. ત્રે વરે લગ-લગાટ દુકાનળ આયા, વેપાર ઝુટી ધ્યો, ખેતી જુરી પઈ, હટડી બંધ કેણી પઈ. અસાંને ગામ કોઠારેમે વેપાર કે ખેતીમે કિંયે કમાણીને ભરોસો નાંબ. મુંજી અવરયા ઘઈ. વડે છોકરેકે મુંભાઈ હલાઈયાંતો. હિકડો બ વરેમેં ધયાઈ વેધો. અસાંને ગામળ મેસરી ભગવાનજી મુંભાઈમેં બંદર મથા મોદીજી-ગધિયાણેજી દુકાન આય. બંદરળ મજુર ને બ્યા નજિક રેતા ઈનીકે અનાબ રસકસ ને પરચુરણ ચિજ-વસત વિકેને ધધો આય. વેપારીકે ભલામણ કિંધ આય, ઇનજી દુકાન સાફ-સુફ કેણી ને બ્યો ચિંધે ઈ કમ દુકાનળે કરેને આય. નજિકમેં વિસી આય. જિમેજી સઘવડ ઉતાં ચિંધી ને રાતળે દુકાનમેં સઘવડ ચિંધી. હિન ટાણે બ્યો કાચ રસ્તો નાંબ."

"કિંડાં આય અસાંને ભા ?"

"હી આયો."

જુનાન નાનજી માકે પડે લગીને નિંકા ભા તેજપારકે ભેટથો. ત્રાયજી અપિયુમેં આંમુળ પુર ઉમટયા. માળ આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરીને જુવાન નાનજી ખટાઉ સેઠકે પ્રણામ કરીને કાઠે મથા માલમજી નજિક અચી ઉભો.

"હી અચોડા રક્ષા હાણે આકે સોપિયાંતો, માલમ ! આંજે આસરે ડડિયાંતો."

"આસરો પુધાળે, સેઠ ! ભાજી સાર-સંભારજી જલાભધારી મુંજી."

"છેટેજી સુસારી આય. ભગવાનજે ભરોસે છોકરેકે પરદેશ ખેડલાય ડડિયાંતો."

પથિક-દીપોત્સવાંક]

૧૯૮૯/એકાદો.-નવે.

[૧૫]

“અજ્ઞાને સફળને ડી સુકનવંતો આય ઈં અસાંને ગામ મરેજન શાસ્ત્રી મારાજ ચોધાવા : ‘સેઠ ! ભાગ કિસ્મત ખુલી વેંધા; લખપતી થિંધો.’”

“આંને મોંમે ખન ને ખિર ભગવાન આંને ભલો કરે માલમ ! હી હિક્કો રુપિયો જિને, છોકરેજ મુસાફરીને ભાડેજો. વધુ ન તો ડઈ સકાં. હલાઈ ગિનજ.”

“ઈં કુરો ચોતા, સેઠ ? હી ભાજ મુસાફરીને ભાડો ? ન ગિનાંને, સેઠ ! આંધ ભાટિયા ને ખોળ-મિઠે અસાંજ સેઠિયા. આંધ મિઠે અસાંજ માછતર ને અસીં આંજ વિયા ચોવાંને ને, ભા ! ત હંનં ધધો સિખેલાય અચેતો, કમધો થિધો. પોય મિઠયાર મુંભઇ કોઢી વેધો સેં ઇન ટાણે બ ને બધલે પંજ રુપિયા મંચો ગિધોસેં. ઈં રૂપિયો કલધાર ભલે ભાજ રખે ને આંધ બરાધ ફિકર મ કળ. ભાકે મોંધી સેઠજ દુકાન તાં આંધિ છડી અચિંધો. સેઠકે આંધિ સજજુતો. ભલામણ કરીને પોય બ ને વારે વિચી ભાકે ન્યારી કરીને મડઈ પાછો અચિંધો તિત ટાણે આંકે સમાચાર પુજાંઈધો.”

મુંભઈમેં અચે બાદ પંજ છ વરેંમેં નાનજ પગભર થઇ વ્યો. નિંદા ભા તેજપારકે મુંભઇ કોઠાવાં. પોય ભા વેપારમેં લખુ કમાયા, તેજપાર ખીમારીમેં ગુજરી વ્યા. તેજપારજ સગિર બાલ-પુત્ર ગોકલ્લાસ કાકા નાનજળ સંરક્ષણ-વાલીપણુ નિચેં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને વજ થ્યા. નાનજ શેઠજ કોઇ સંતતિ ન વજ. ઉનીજ અવસાન પુઆ કુટુમજ લખુજ મિલકતજ શેઠ ગોકુલ્લાસ તેજપાર સ્વતંત્ર માલિક બન્યા.

ઠે. ગંગાચંદર, અંબાર-૩૭૦૧૧૦

“પકડાયેલી માછલીનું ગીત”

શું કરશે માછીમાર અમેને ?

હવે અમારી એક આંખ આ ભેખડ ભુકો, બીજી ભુકો રેત,

તમારી વડવા દીધી સૂપના ભોરિંગ ભરખ્યા જીવ સમેત,

થયા છીં ઉજ્જડ પારાવાર,

હવે શું કરશે માછીમાર ?

સપના જેવી અકળ તમારી જાળ-ઢોલાએ થાસ છલોછલ નાવ અમારી મથદરિયે મોહાવી લૂંટી,

અમે અધૂરે જીવ થયા-શું અકળવિકળ, સુવે સુવે વડવાનલની જાળ હળાહળ અધધ ટૂટી,

ફૂટયાં જળજળ સપનાં પરપોટાની પેઠે, હાથ તમારે અમે નથી, છે વીંધાયેલા ટહુકાનો ચિત્કાર,

કહો, શું કરશે માછીમાર ?

લહેરે લહેરે રજજીવતું આ પોત હવે તો-અંધાધૂંધ પછગાતા મોળ-દીળકે છે ધુધવાટ સમાણ,

દોલેરાં ગીતોની ભરતી ગઈ ઓસરી સાવ અવાચક, ખયું સોળે સોળ કળાએ જીવન જીવવા ટાણ,

હવે અમારું હોપું સુકા દરિયાકાંઠે, પગલે પગલે રૂંધે ચડતી કોઈ ખાલી છીપ તણો અવતાર !

કહો, શું કરશે માછીમાર ?

અમે તો ઉજ્જડ પારાવાર.

કાસમ જખમી

૧. આર્ટ્સ-કામર્સ કોલેજ, ખેડબક્ષા-૩૮૩૨૫૫

૧૬]

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[પથિક-લીપોત્સવાંક

સરખેજના શ્રી શિવરામ શુકલ

[ગુજરાતના એક પ્રકાણુ પંડિત]

પ્રો. રસિકલાલ ચિ. ત્રિપાઠી

સામવેદના પ્રખર પંડિત શિવરામ શુકલ કયાંના હતા, કઈ ઝાતિના હતા, કયારે થઈ ગયા, એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર 'કૃત્યચિંતામણિ' નામક એમના જ રચેલા ગ્રંથોમાં ગ્રંથસૂત્રના લાખમાંના બે શ્લોકોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શક ૧૫૬૨ (સં. ૧૬૯૭)ના આવણ વદિ જન્માષ્ટમી અને શુરવારે વિશ્રામ શુકલના પુત્ર શિવરામે 'કૃત્યચિંતામણિ' રચીને રચના કરી, એ છે.

આ ઉપરથી સમજવ છે કે આજથી લગભગ ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે વિક્રમાબ્દ ૧૬૯૭માં શ્રી શિવરામ શુકલ હયાત હતા. એ સમયે અકચરનો પોત્ર શાહજહાં દિલ્હીની ઝાદી ઉપર વિરાજમાન હતો ત્યારે શિવરામનો જન્મ વિપ્ર વિશ્રામત ત્યાં થયા, પરંતુ એમનો દેહેતરસર્જ કયારે થયો એ કહી શકાય એવું નથી.

પરંતુ નર્મદાતટે શુકલતીર્થમાં વસતા સામવેદના અભ્યાસી, શ્રીમાળી ઝાતિના શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝાએ શિવરામ વિશે જે માહિતી આપી છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે : ગુજરાતમાં અમદાવાદ જિલ્લાના સરખેજ ગામમાં રહેતા મોઢ ચાતુર્વેદી બ્રાહ્મણ શ્રી વિશ્રામ શુકલને ત્યાં શિવરામનો જન્મ થયેલો. કહે છે કે બાલ્યવસ્થામાં એ મૂઢ બુદ્ધિના હતા ને તેથી લાંબું ભણી શક્યા ન હતા, પરંતુ શિવરામને માતા આંગણમાં બારે શ્રદ્ધા હતી; આ વાત એમણે એમના 'સુખેચિની' નામે ગ્રંથના મંગલ શ્લોકમાં આંગણની કર્મો વન્દના ઉપરથી પણ પ્રમાણિત થાય છે; જેમકે "પિતા વિશ્રામ, ગણપતિ અતઃ જગન્નાતા આંગણને પ્રણામ કરી" કહે છે શિવરામની પત્ની જન્માન્ધ હતી, પરંતુ માતાજીના કૃપાથી એ અન્ધાપા દૂર થયા હતા !

શિવરામની વિદ્વતા નવશ નીચેનાં એક દંતકથા પણ પ્રચલિત છે :

શિવરામની ભાક્તી પ્રવચન થયેલી અંગિકા એક વાર ધનન ભિક્ષુના વેશે એમને ઘેર ભિક્ષા માગતા ગયાં. બારણે ગેભેલા ભિક્ષુકને જોઈને શિવરામ પોતે ભિક્ષા આપવા બારણે પહોંચ્યા. એમને ભિક્ષા આપવા તૈયાર થવતા જોઈને ભિક્ષુક કહ્યું : "હું કશું લેવાની ઇચ્છાથી આવ્યો નથી, હું તો તને કઈક આપવા આવ્યા છું." શિવરામ સમજી ગયા કે અમત છળદેવી હજીવશે આવી છે, તેથી અમણે કહ્યું : "જ્યાં આપના આશા !" ત્યારે ભિક્ષુક કહ્યું : "તાડ મો ઉઘાડ, મારે અમા યુગ્મુ છ !" "હું તમારા કબ્જા પ્રમાણે ઠડુ છતાં અત્યારે તો આપ ધનરૂપ બારણે કહ્યું છે તેથી આપ કહ્યું છે તમ ઠડુ તો અ સ્વાધાર-નરુદ્ધ થાય, માટે કાઠ બીજ આશા કરો !" જગદંબાએ કહ્યું : "એમ હોય તો તારા હથેળા પહોંચા કર, હું ત્યાં યુગ્મુ. તોથી અ હાથ ટું જે લખાશે ત વાચમ્યદ્વાદેવાકરો દહી રહશે !" આમ કહીને માતાજી અતવાન થયાં !

આ બનાવ પછી શિવરામ 'કૃત્યચિંતામણિ' વગેરે અનેક ગ્રંથો રચ્યા, પણ ત્યારબાદ પોતાના ગ્રંથોનું પ્રમાણવ વૈદ્યાના પાસે સદ્ કરાવતાં એ પોતાના ગ્રંથો લઈને વારાણસી ગયા ને ત્યાંના વિદ્વાનો સમક્ષ અમણે પોતાના ગ્રંથ રજૂ કર્યા, પણ ગ્રંથોમાં પોતે પ્રમાણેથી વિદ્વતાથી ઇષ્ટવિશ્વ ધર્મેશ્વ કાશીના પંડિતનાં કહ્યું : "તારા ગ્રંથો અમારી સમક્ષ શા માટે રજૂ કરે છે ? જ, એમને અગ્નિન રવાધીન કરે ! અમા હોમ્યા પછી પણ જે એ બળશે નહિ તો જ અમ એ ગ્રંથોને પ્રમાણ માનીશું !" એમ કહેવાય છે કે એ પછી શિવરામે ગંગાતીરે માણિક્ષીકાના ઘાટ ઉપર ચિતા

[અનુસંધાન પા. ૧૯ નીચે]

પશ્ચિ-દીપોત્સવાંક]

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૧૭

ગિજુભાઈ અધિકારી

[આળકેળવણીના પ્રણેતા]

શ્રી દીપક જગતાપ, “અકુર”

ભારતમાં આળકેળવણીની શરૂઆત પૂર્વમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પ્રકૃતિના શિક્ષણ દ્વારા આરંભી, તો પશ્ચિમ છેડે યુગ્વરાતમાં આળકેળવણીને રસતંત્ર વ્યક્તિત્વ અપાવનાર, આળકેળવણીના પ્રણેતા અને ‘આળકેળના પ્રાધી’ તરીકે પકાયેલા આપણા આરા ગિજુભાઈ અધિકારીના જન્મશતાબ્દી હમણાં જ જીજ્ઞાસાઈ ગઈ.

૧૫ મી નવેમ્બર, ૧૮૮૫ ના રોજ સૌરાષ્ટ્રના વળા ગામે ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મેલા ગિરંજીશંકર ભગવાનજી અધિકારી યુગ્વરાતમાં મોન્ટેસરી-પદ્ધતિની આળકેળવણીનાં બીજાં રોપ્યાં, ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં એમણે શિક્ષણ લીધું. ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૨ સુધી એઓ આફ્રિકામાં રહ્યા. ૧૯૧૩ માં ડિરિટ્રક્ટ કોર્ટ પ્લીડરની પરીક્ષા પસાર કરી વદવાણ હેમ્પમાં વકીલાત શરૂ કરી. ૧૯૨૦ માં એમણે બાલમંદિરની સ્થાપના કરી. એ પછી ૧૯૨૩ માં ‘બાલ અપયાપન મંદિર’ સ્થાપ્યું. ૧૯૨૫ માં ‘શિક્ષણપ્રાચાર’ માસિક શરૂ કર્યું. ગિજુભાઈએ આળસાહિત્ય ઉપર અસંખ્ય પુસ્તકો લખ્યાં, જે પૈકી અક્ષરજ્ઞાનયોજનાનાં ૫ પુસ્તક, શિક્ષણશાસ્ત્રનાં ૪૦ પુસ્તક, બાલસાહિત્યનાં ૧૪૦, એમ ૧૭૫ પુસ્તક લખ્યાં હતાં. આળસાહિત્યનાં આપણાં વિજ્ઞાન વાચન અને લેખનકાર્ય કરનારા આપણા ગિજુભાઈ એકમાત્ર બાલસાહિત્યકાર ગણાય છે. ઈ.સ. ૧૯૨૯ માં બાલસાહિત્યની સેવા માટે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો. એમને મન સાહિત્ય એટલે ‘ભાષા, વસ્તુ અને રીતી’ મળાને સાહિત્ય સર્જનું જોઈએ. હૃદયને ડોલાવે, બુદ્ધિને તેજ કરે, જિજ્ઞાસાને પોષે, આત્માને ઉદાત્ત બનાવે તેવું છતાં હસવું રમવું એવું હૃદયના જોડાણમાંથી અજુજાણીને જીવનગૃહ સૌખ્ય માટે બહાર આવી ગયેલું સર્જન એટલે સાહિત્ય.”

ગિજુભાઈને ‘શીઘ્રપ્રયોગ નાટ્યપ્રવૃત્તિ’ ખૂબ અમતી. એમાં દલો તરવાડી, મિયાં ફૂસડી, સસાભાઈ સાંકળિયા, વગેરે બાલવાર્તાઓના સંવાદ નાટકો-રૂપે ભજવાવતા, વળી આળકેળવણીના કુદરતી વાતાવરણમાં પ્રકૃતિ દ્વારા શિક્ષણ મળે એ માટે નદીકિનારે કે કુંજરાણ પ્રદેશમાં લઈ જવાતા, જેથી આળકેળવણીને બોળે મુક્ત વિહાર કરી શકે, એમનું માનવું હતું કે ‘આવા પ્રવાસ આળકેળના માનસિક વિકાસમાં મદદરૂપ થાય છે.’ વળી ગિજુભાઈ વાલી-સંપર્ક અંગે બહુ સમજા હતા. એઓનું માનવું હતું કે આળકેળના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે આળકેળ અને વાલીઓ વચ્ચેનો જીવંત સંપર્ક જરૂરી છે. એઓ વાલીને મળવા એમને ઘેર જતા, જેથી આળકેળ વાતાવરણમાં રહે છે એની માહિતી મળે અને એ ઉપરથી આળકેળ માટે યોગ્ય કરવાનું એઓ વિચારી શકતા. ગિજુભાઈએ બાલમંદિરમાં આળનાટકોને સ્થાન આપીને નાટ્યક્ષેત્રે ક્રાંતિ સર્જી હતી. એમના આગ્રહ હતા કે આળકેળ સમક્ષ એમની વયઃકક્ષાને પાનમાં રાખીને સહજ સ્વાભાવિક હાવહાવ-સહિત અને જ્ઞેમપૂર્વક નાટકો ભજવાવા જોઈએ, એમનાં નાટકોમાં રંગમંચ ન હોય તો ચાલવું. પડદા માછક લાઈટ વેશબુધા મેકઅપ વગેરેની જરૂર નહિ. જે સાધનો ઉપલબ્ધ હોય તેનાથી કામ ચલાવીને હૃતમ રીતે નાટકો ભજવી બતાવતા એ એમનાં નાટકોની સંજ્ઞતાત્વ પ્રમાણ હતું. બાલનાટકો દ્વારા ગિજુભાઈ આળકેળની જિજ્ઞાસાને અને કષ્ટપાતને પોષણ આપવા માગતા હતા, એ ઉપરાંત આળકેળમાં રહેલો સંકોચ દૂર કરવો, વાક્યપદ્ધતિ લાવવી, અબ્દભડોળ વધારી ભાષા-વિકાસ વધારવો, અનુકરણ અને અભિનયશક્તિને બીલવવી, એ દ્વારા આળકેળને શિક્ષિત અને સ્વસ્કારી બનાવવાના એમના મનોરથ હતા. ગિજુભાઈ કહેતા : “તમે જાણો છો, નાટકો દ્વારા કું આળકેળને શું

આપવા માયું છે? નાનકડી દુનિયાનાં નાનકડાં ને અળપ્યાં એવાં બાળકોને મોટી દુનિયાનો ખબરો બતાવવો છે. જેમને આખો છે છતાં ખડું જોવાનું મેળવી શકતાં નથી, જેમને કાન છે છતાં ખડું સંભળવાનું મળતું નથી, જેમને જીભ છે છતાં ખડું ખોલવા દેવામાં આવતું નથી, જેમને સમજ છે છતાં સાચો સમજણ મેળવી શકતાં નથી એ બધાં માટે જેમને આપણે તક પૂરી પાડતા નથી તેવાં આ બાળકોને નાટકો દ્વારા સાચા દર્શક, સાચાં વક્તા શ્રોતા બહાદુર અને બળવાન બનાવવાનાં છે.”

બાળકોના ભગવાન ગણ્યતા આવા ગિજુભાઈ જ્યારે આજે આપણી વચ્ચે નથી ત્યારે બાળ-જગત ગિજુભાઈ વિનાનું સનું સનું લાગે છે. ખરેખર સમગ્ર પ્રથામાં જે આમૂલ પરિવર્તન લાવવું હતું તે સૌ-પ્રથમ બાળકોને જ પ્રત્યેના દૃષ્ટિકોણ બદલવો પડશે અને સાચા અર્થમાં બાળકો આંખે એમના વિશ્વને સમજવાનો પ્રયત્ન કરશે તે જ એમની જન્મશાળાની જીવંત સાર્થક ગણાશે. અસ્તુ. ઠે. ૩, સારસ્વત સોસાયટી, પ્રોફેસર કોલોની, રાજપીપળા-૩૯૩૧૪૫

[અનુસંધાન પા. ૧૮ થી]

પ્રગટાવીને પોતાના ગ્રંથ અગ્નિમાં પધરાવ્યા! ચિતામાં બધાં લાકડાં બળીને ખાખ થઈ ગયાં છતાં શિવરામનું એક પણ પુસ્તક બળ્યું નહિ! અગ્નિ શાન્ત થયા પછી શિવરામે એ બધા ગ્રંથ ગંગામાં પધરાવ્યા, એ આખી રાત જળમાં રહ્યા છતાં સવારે બહાર કાઢ્યા ત્યારે કમલપત્રની જેમ એ બીંબ્યા નહિ! કાશીના વિદ્વાનોએ એ પછી શિવરામને અભિનંદન આપ્યાં અને એમના ગ્રંથોનું પ્રમાણ સ્વીકાર્યું!

આ દંતકથાને બાળ્યે રાખીએ તોપણ શિવરામ શુકલનું પાંડિત્ય તો સ્વીકારાયેલું જ છે. એમણે રચેલા ૨૭ ગ્રંથોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. કૃત્યચિંતામણિ (ગૌભિલ ગૃહસૂત્રો ઉપરનું ભાષ્ય), ૨. સુખોધિની (ગૌભિલ ગૃહસૂત્રાનુ-સારી કર્મકાંડની પ્રયોગ-પદ્ધતિ), ૩. શાન્તિચિંતામણિ (પ્રયોગ), ૪. શાન્તિ ચિંતામણિ (મૂલ માત્ર), ૫. શ્રાદ્ધચિંતામણિ (સર્વશ્રાદ્ધવિષયક નિર્ણયો), ૬. શ્રદ્ધપદ્ધતિ (બધાં શ્રાદ્ધોના પ્રયોગ), ૭. રુદ્રચિંતામણિ (લઘુરુદ્ર અંગેનો નિર્ણય), ૮. રુદ્રપદ્ધતિ (લઘુરુદ્રનો પ્રયોગ), ૯. મંત્રચિંતામણિ (તાંત્રિક કર્મનિર્ણય), ૧૦. મંત્રચિંતામણિપદ્ધતિ, (આદ્યનિક પૂજન હોમ સતયજીની યન્ત્રપ્રતિષ્ઠા વગેરે), ૧૧. વ્રાચિંતામણિ (અલબ્ય), ૧૨. વ્રતચિંતામણિપદ્ધતિ (અલબ્ય), ૧૩. આર્થિક ઋણ્યાદિ, ૧૪. મંત્રશાસ્ત્રાન્તર્ગતમંત્રાણાં ઋણ્યાદિ, ૧૫. હાન્દોગોપનિષદ્-વિવ્રતિ. ૧૬. કર્મદીપવિવ્રતિ, ૧૭. શ્રદ્ધકથા વિવ્રતિ ૧૮. ચતુર્ણાં ગાનાનાં ઋષિચન્દ્રોદયતાઃ, ૧૯. પુષ્પસૂત્રવિવ્રતિ (પાટણમાં છે એવું સંભળાય છે), ૨૦. શ્રદ્ધપ્રદીપ, ૨૧. મડપસંકલીકરણ, ૨૨. વારસુશાન્તિ, ૨૩. દાનવાક્ય-સમુચ્ચય, ૨૪. નિરગ્નિકાદ્યનિક, ૨૫. રમાત્હોમાદિ પ્રયોગ, ૨૬. આશૈયનિર્ણય, ૨૭. ગૃહકારિકા (ગૌભિલ ગૃહસૂત્રની પદ્યવિવ્રતિ). ઉપર્યુક્ત ગ્રંથસમૂહમાંથી ‘સુખોધિની’ સામવેદીઓના બધા જ સંસ્કારોને લગતો અમૂલ્ય વિષયગ્રંથ છે. [આ ગ્રંથ ઈ.સ. ૧૯૪૩ માં માત્ર ૩. ૩ ની કિંમતે પ્રાપ્ય હતો, આજે એની કિંમત ૩. ૫૦ છે.] એ સપ્તર્ષીનંદ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલયના શાસ્ત્રી-આચાર્યના સામવેદવિષયક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નિયત થયેલો છે.

નોંધ : આ લેખની ઘણીખરી વિગતો ‘સુખોધિનીપદ્ધતિ’ સં. ૫ નું દુર્ગદત્ત ત્રિપાઠીના પ્રારંભિક લેખને આધારે લખેલી છે, આ પુસ્તકના પ્રકાશક ઔપગ્યા સંસ્કૃત સીરીઝ, વારાણસી છે. ગુજરાતના આ વિદ્વાન માટે ‘શ્વાભજોતપતિમાતંડ’માં નીચેનો ઉલ્લેખ છે :

યસ્તગજ્ઞાતિસમૂહસ્થો ગ્રામે વૈ સરસ્વજકે। શિવરામો મહાનાતીત્સામવેદે કૃતશ્રમઃ॥

ઠે. ગો. જે. વિદ્યાભવન, આશ્રમ રોડ, નટરાજ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

પથિક-દીપોત્સવાંક]

૧૯૮૯/ઓક્ટો-નવે.

[૧૬

ક્રાંતિવીર સ્વામીરાવ ઉર્ફે પૃથ્વીસિંહ આઝાદ

ડૉ. મહેશચંદ્ર પંડ્યા

લગભગ ૨૦૦ વર્ષ સુધી આ ભારતી અંગ્રેજોની યુદ્ધામીની જ્ઞાતીમાં જન્મીનેલી રહી. આ જ્ઞાતીને તોડવા ઈ. સ. ૧૮૫૭ થી શરૂ કરીને ઈ. સ. ૧૯૪૭ સુધી એના અનેક સપૂતો માથે કંદન પાંધીને મેદાને પડ્યા હતા. ૧૮૫૭ માં ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ, તાત્યા ટોપે, નાના સાહેબ વગેરેથી માંડીને ૨૦ મી સદીમાં વીર ભગતસિંહ, પ્રફુલ્લચંદ્ર ચાકી, ચંદ્રશેખર, સુખદેવ, રાજગુરુ, વીર સાવરકર, વીર ભિખસિંહ જેવા અનેક નામી-અનામી સપૂતોએ આ ભોમને આઝાદ કરવા પોતાનાં જીવો જીવો લોહી રેડ્યાં હતાં. એવા શરવીરોની યાદીમાં તાજેતરમાં વીરગતિ પામનાર ક્રાંતિવીર સ્વામીરાવ ઉર્ફે પૃથ્વીસિંહ આઝાદનું નામ તેજસ્વી અક્ષરોથી ક્રાંતિચાલુ રહેશે. એમણે દેશને આઝાદ કરવા માટે અનેક યાતનાઓ અને કષ્ટો, જોખમો અને વેદનાઓ સહન કર્યાં હતાં. પ્રચંડ શક્તિ અને લોખંડી માનસ ધરાવનાર એ ક્રાંતિવીરે એમનાં પરાક્રમે ડાગ અંગ્રેજ સરકારને હચમચાવી નાખી હતી. એ મહાપુરુષનાં જીવન અને કાર્યોને યાદ કરીને એમને હૃદયપૂર્વકની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે,

લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે પૃથ્વીસિંહ આઝાદના પૂર્વજો દુષ્કાળને કારણે રાજપૂતાનાને છોડીને પંજાબમાં જઈ વસ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં પંજાબમાં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો હતો તેથી એમના પિતા માત્ર છ વર્ષના પૃથ્વીને લઈને બ્રહ્મદેશ ગયા, આમ બાળક પૃથ્વીનું બાળપણ રમડપટ્ટીમાં વીત્યું. નાનપણમાં એઓ આબલી-પીપળી, તીરકામઠાંની રમત વગેરે રમતા અને ઠોર ચરાવતા. ઈ. સ. ૧૯૦૫ ની પંજાબની લડત દેશમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ લાવવાનું મહત્વનું કામ હતું. એવે વખતે પૃથ્વીસિંહ પંજાબના ક્રાંતિકારીઓનાં પરાક્રમોથી આકર્ષાયા, એમનામાં દેશપ્રેમ માટેની લાગણી જન્મી. એ અરસામાં પંજાબકેસરી લાલા લજપતરાયને અંગ્રેજ સરકારે સજા કરી હતી એ જાણીને ૧૪ વર્ષના કિશોર પૃથ્વીસિંહના હૃદયમાં આગ લાગી; એ આગ આઝાદીની પ્રાપ્તિ સુધી જલતી જ રહી. એમણે કિશોરાવસ્થામાં જ વિદેશી ધૂંસરોમાંથી ભારતવર્ષને મુક્ત કરવાના શપથ લીધા અને એને જ જીવનકાર્ય બનાવ્યું. એમને લાગ્યું કે ભારતવર્ષમાં રહીને એ કાર્ય સરજનાથી થઈ શકશે નહિ. એ વખતે અમેરિકામાં ભારતવર્ષના ક્રાંતિકારીઓ “ગદર પાર્ટી” રચાપીને એ દ્વારા હિંદને આઝાદ કરવા મથતા હતા. એ વાત પૃથ્વીસિંહે જાણી. એમને “ગદર પાર્ટી”માં જોડાવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ તેથી એઓ અનેક સંકટો વેઠતા વેઠતા મનિલા યમને અમેરિકા પહોંચ્યા અને “ગદર પાર્ટી”માં જોડાઈ ગયા. આ ગદરપાર્ટીના જીવવાને હિંદને આઝાદ કરવા કોઈ પણ સાધન વાપરવા તૈયાર હતા. એઓ હિંદના ક્રાંતિકારીઓને શંકો પહોંચાડવાનું કામ કરતાં પણ ખચકાતા ન હતા. ગદરપાર્ટીના મરણિયા બનેલા ફેટલાક જીવવાનો, ખીસામાં રિવોલ્વર અને કારતૂસો ભરીને, ક્રાંતિનાં ગીત લલકારતા લલકારતા સ્ટીમર મારફતે હિંદમાં આવવા રવાના થયા, પરંતુ એઓ કલકત્તા ખંદે પોલીસના હાથમાં ઝડપાઈ ગયા. આમાં પૃથ્વીસિંહ પણ હતા. એમણે સિદ્ધત્વેક પોલીસને થાપ આપી અને ત્યાંથી છટકી ગયા. એ પછી લાહોર થઈને અબાલા પહોંચ્યા. એ વખતે એમની ઉંમર ૨૨ વર્ષની હતી. ૭ ડિસેમ્બર, ૧૯૧૪ ના રોજ એઓ પોતાના મિત્રને મળ્યા અબાલાના રાજપૂત છાત્રાલયમાં પહોંચ્યા. અબાલાની પોલીસ એ છાત્રાલય પર ચાંપતી નજર રાખતી હતી તેથી એ છાત્રાલયમાં પૃથ્વીસિંહને જોઈને અંગ્રેજોના મળતિયા લહનસિંહે પૃથ્વીસિંહની ખાતરી પોલીસને આપી તેથી તરત જ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર અમરસિંહ સાદા વેશમાં છાત્રાલયમાં પહોંચી ગયો. અલમસ્ત શીખ

જુવાન અમરસિંહે પૃથ્વીસિંહને ઝાળખી લીધા. એ ઇન્સ્પેક્ટર બધી જ તૈયારી સાથે આવ્યો હતો. એણે તરત જ પૃથ્વીસિંહ સામે રિવોલ્વર ફરી. બન્ને વચ્ચે ઘરા પછુ અંતર ન હતું. અમરસિંહ રિવોલ્વરનો થોડો ફાવે એ પૂરે, ફિરોમાં બને છે તેમ, અત્યંત અપળતાતી ઝાપટ મારીને પૃથ્વીસિંહે રિવોલ્વર આંચકી લીધી. એ પછી બન્ને વચ્ચે દંડયુદ્ધ શરૂ થયું. પૃથ્વીસિંહ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર પર સવાર થઈ ગયા. હવે આજી પૃથ્વીસિંહના હાથમાં હતી, પરંતુ ક્રાંતિકારીઓને આદેશ હતો કે “કાઈ પણ હિંદોને જીન ન લેવો” તેથી પૃથ્વીસિંહે રિવોલ્વર ફેંકી દીધી. એ તકનો લાલ લપ્પને અમરસિંહ ચપ્પા સાથે પૃથ્વીસિંહ પર તૂટી પડ્યો. પૃથ્વીસિંહની ગરદન પર ધા કર્યા, ત્રીજો શ્વા ચૂકવીને પૃથ્વીસિંહે એની પાસેથી ચપ્પુ પછુ આંચકી લીધું અને રથવાચેલા સિંહની જેમ અમરસિંહ પર ધસી જઈને એને પકડ્યો તથા દીવાલ સાથે પછાડ્યો. છેવટે અમરસિંહ પામી ગયો કે પૃથ્વીસિંહને કબજે લેવા એ લોહાના ચણા ચાવવા જેવું છે. એ બન્ને ખૂબ જ ધવાયા હતા. લોહીનાં ખાખોચિયાં ભરાયાં હતાં, તેથી એ બન્ને ત્યાં દળી પડ્યા. ત્યારબાદ એ બન્નેને હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. હોસ્પિટલનો સર્જન અંગ્રેજ હતો. એણે પલાઠવા વગરના ચામડાને સાધનાર મોચીની જેમ પૃથ્વીસિંહની ગરદન પર ટાંકા લીધા હતા.

કારાવાસની યાતનાઓ :

આ બનાવને લીધે પૃથ્વીસિંહને ૧૦ વર્ષની ભારે કેદની રજા થઈ. એમને કેદમાં કેદી માટેનાં જૂતાં કપડાં આપવામાં આવ્યાં. એમને જેવાં એ કપડાં ખાંખેલાં કે એમાંથી અસંખ્ય “જૂ”નો દગલો થયો. એમણે એવાં ગંદાં, ગંધાતાં કપડાં પહેરવાની માનસિક તૈયારી કરી લીધી. એ કપડાંમાંથી માત્ર એક લંગોટ લીધો, એને ધૂળમાં બરાબર મસળ્યો અને એ પહેરી લાંબો. એ પછી બપોરે ૧૨ વાગ્યે એમની સમક્ષ ૪૦ રતલ મકાઈ ભરેલો ડાબો મૂકવામાં આવ્યો અને હુકમ કર્યો કે સંજે પાંચ વાગ્યે તપાસ કરવામાં આવશે ત્યારે ૪૦ રતલ મકાઈનો લોટ થવો જોઈએ અથવા કોરડા ખાવા તૈયાર રહેવું પડશે. એમણે જેલમાં કેદીઓ પાસે ફળાવવામાં આવે છે એ વાત સાંભળી હતી તેથી જેલના મળિયા સાથે હાથ ધરી ઘસીને ચક્કો પીસવા તૈયાર રાખ્યા હતા. એઓ તરત જ લંગોટીએ રજા મેસી ગયા અને પાંચ વાગ્યાં પહેલાં બધી જ મકાઈ દળી લોટનો ડાબો ભરી દીધો અને ધાખ્યો. એટલી સૂઈ ગયા. ૬ વાગ્યે જેલ-અધિકારી આવ્યા. જિંભતા પૃથ્વીસિંહને જોઈને એઓ તાડક્યાં : “આ સમય ફળાવો છે, જિંધવાનો તરી...અથવા તો ફટકા પડશે.” પૃથ્વીસિંહ ખુમારીથી જીભ ધયા અને ૪૦ રતલ લોટ ભરેલો ડાબો ફાજર કર્યો! અધિકારી અંખવાણો પડી ગયો, પરંતુ એને થયું “આમાં નીચેના ભાગે મકાઈ રાખીને આ બદમાશો ઉપર લોટ ભરી દીધો છે તેથી ડાબાના તળિયા સુધી હાથ નાખીને એણે ખાતરી કરી. આઓ ડાબો લોટથી ભરેલો જણાયો તેથી જેલ-અધિકારીએ પૃથ્વીસિંહનું ધ્યાન રાખનાર કેદી વોર્ડરને ધમકાવ્યો અને પૂછ્યું : “સાચું એલ, આ મકાઈ કોણે દળી છે?” પૃથ્વીસિંહે વચ્ચે પડીને અધિકારીને જણાવી દીધું : “ખાતરી કરવી હોય તો કાલે આવીને મારી સામે મેસજો એટલે બપોર પડી જશે ચક્કી કોણ પીસે છે.” આવા શરવોર અને હિંમતવાળા હતા પૃથ્વીસિંહ આઝાદ!

કાળાપાણીની કાળી કથની :

આદામાન ટાપુની જેલને ‘કાળાપાણીની જેલ’ કહેતા. અંખાલાની જેલમાંથી પૃથ્વીસિંહને વધુ કડક સજા આપવા માટે કાળાપાણીની જેલમાં મોકલ્યા. આ જેલમાં ખુબાર તોફાની કેદીઓને રાખવામાં આવતા. આ જેલમાં કેદીઓને નમ કરીને મીઠાના પાણીમાં પલાળી રાખેલા કોરડા ફટકારવાની રજા કરવામાં આવતી, એ માટે મનખૂત જલ્લાદ શિકવામાં આવ્યો હતો.

પથિક-દીપોત્સવાંક]

૧૯૮૬/એપ્રિલ-મએ

[૨૧]

જલ્લાદને એક જ ડોરડો કેદીની ચામડી ઉતરડી નાખતો. કેદીઓ દોરની જેમ બરાડા પાડતા પાડતા બેહોશ બની ભય ત્યાંસુધી ડોરડા ફેટકારવાની સભા થતી. ફેટલાક કેદીઓ આ સભાથી મૃત્યુ પશ્ચ પામતા તેથી ફેટકા ખાઈને મરવા કરતાં બૂખ-હડતાલ પર જઈને મરવાનું સાથી કેદી સોહનસિંહ સાથે પૃથ્વીસિંહે પણ નક્કી કર્યું અને બૂખ-હડતાલ શરૂ કરી. એમણે અન્ન અને જળ બંનેનો ત્યાગ કર્યો. એ વ્યાકુળ રિથતિમાં સાત દિવસો પસાર થયા ! સાતમી રાત્રે એમને લાગ્યું કે પાણી વગર હવે જીવી શકાશે નહિ ! એમના પગ પથારી છોડી પાણીના વાસણ તરફ ખસવા લાગ્યા. પાણી ગટગટાવી જવાની તીવ્ર ઈચ્છા થઈ, પરંતુ એમના અંતરાત્માએ એમને એમ કરતાં રોક્યા. એઓ પાછા વળ્યા અને પથારી પર પછડાયા, પરંતુ પાણી વગરની પથારી એમને ચિતા સમાન લાગી. ફરીથી જીઠ્યા, પાણીના વાસણ પાસે ગયા અને પાછા વળ્યા. ત્રીજી વાર પાણી પીવાની અદ્યય ઇચ્છાથી પાણીના વાસણ પાસે ગયા. પાણીનું વાસણ હાથમાં પણ લીધું, પરંતુ એને હોઠે લગાડવા ભય છે કે તરત જ અંતરાત્માએ બળવો પોકાર્યો ! એઓ ભેરથી બરાડી જીઠ્યા અને બહાર પહેરો ભરતા યોધાદાર પર એ વાસણ ફેંક્યું ને જમીન પર ટળી પડ્યા ! આમ મનની વિવશતા સમક્ષ આત્મખળનો વિનય થયો. એ પછી પણ એ અઠંગ રાજ્યોગીની રાજહઠ ચાલુ જ રહી. ધીમે ધીમે બૂખ તરસ ઠોઠે વસી ગયાં. ૧૩ દિવસ પૂરા થયા. એમને અંતઃકાળ નજીક ભાસવા લાગ્યો. એવામાં જ દાકતર આવી પહોંચ્યા. એમણે આઠ કેદીઓની મદદ લઈને નાક વાટે રબરની નળી મારફતે અર્ધો શેર દુધ એમના પેટમાં રેડ્યું. હઠીલા પૃથ્વીસિંહે મોઢામાં હાથ નાખી ઊલટી કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ પેટની આગમાં દુધ શોષાઈ ગયું હતું. એ પછી તો આ નિત્યક્રમ બની ગયો. ત્રીજે દિવસે પૃથ્વીસિંહ ઊલટી કરવામાં સફળ થયા, આમ ત્રણ માસ ચાલ્યું. એ પછી અન્ન જળ સાથે વરતો પણ ત્યજ દીધાં અને કઠકતી ઠંડીમાં નશ્ન રહે જીવિલાદી પર પડી રહેવાનું પસંદ કર્યું. એમના મિત્રો એમના જીવન અંગે ચિંતિત હતા. એમના પરમ મિત્ર પંડિત જગતરામે પોતાના ઘોઢીથી પત્ર લખીને એમને બૂખ-હડતાલ છોડી દેવા વિનંતી કરી. પૃથ્વીસિંહ એકના બે ન જ થયા. પૃથ્વીસિંહને હોસ્પિટલમાં જઈને સમજાવવા માટે પંડિત જગતરામે કાચ ખાધા. છેવટે બંને મિત્રો હોસ્પિટલમાં મળી શક્યા, એમની હરમાનગીરીથી પણ પૃથ્વીસિંહે ઉપવાસ ન જ છોડ્યા. છેવટે અનેક મિત્રોની લાગણીને વશ થઈને પૃથ્વીસિંહને ૧૨૫ દિવસના ઉપવાસ છોડવા પડ્યા !

દોડતી ગાડીમાંથી હલુખાન-કુદકો :

ઈ.સ. ૧૯૪૧ ના જુલાઈમાં આંદામાનના કેદીઓને મદ્રાસની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાંથી પણ ખસેડવા માટે પૃથ્વીસિંહને કલકત્તાની ગાડીમાં બેસાડવામાં આવ્યા. ગાડીમાં ભરી બંદૂક ત્રણ પોલીસો એમની યોડા કરતા હતા. પોલીસોએ હાથકડી છાડીને એમને પરવાનગી આપી. સંજય-માંથી પાછા ફરતાં એમણે બેટુ કે પોલીસો જોઈતા હતા. કણ્વેનો પણ વિલંબ કર્યા સિવાય પૃથ્વીસિંહ ૩૦ માર્ચની ઝડપે દોડતી ગાડીમાંથી ફેરી પડ્યા. એમના ગોઠણ છોલાર્થ ગયા. થોડે દૂર જઈને ગાડી થોભી. પોલીસે ગાળીબાર કર્યો, પરંતુ પૃથ્વીસિંહ તો આંખે આગ હાથ ધરીને, ચેરની માથાપૂર વાડ ફેરીને એક ગરીબ મદ્રાસીની ડૂંપડીમાં સંતાઈ ગયા અને ગાડી નિરાશ બનીને ધીમી ગતિએ આગળ વધવા લાગી !

પૃથ્વીસિંહ મદ્રાસીની કે મદ્રાસી પૃથ્વીસિંહની લાખા સમજી શકતા ન હતા તેથી ચાલાક પૃથ્વીસિંહે “ઈન્કલાબ જિંદગાદ” ઉચ્ચારીને ખાતરી કરી આપી કે પોતે આઝાદીની લડતના ક્રાંતિવીર છે. ગરીબ મદ્રાસી પાસે એમની બૂખને સંતોષવા પૂરતું અનાજ પણ ન હતું. પૃથ્વીસિંહે મદ્રાસીની કુહાડી વડે

એડીઓનાં બંધન તોડ્યાં ! એ પછી ૧૬ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં એમ છતાં અંગ્રેજ સરકાર એમને પકડી શકી ન હતી.

ઈ.સ. ૧૯૨૨ થી ૧૯૩૦ સુધી ભાવનગરમાં એમણે વ્યાપારની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી. વીર ભગતસિંહ સુખદેવ અને રાજગુરુને ફાંસી મળી ત્યારે પૃથ્વીસિંહે એનો વિરોધ કરવા મુંબઈના લેમિન્ગ્ટન રોડ પોલીસ સ્ટેશન પર હુમલો કર્યો હતો. એ વખતે સરકારે એમને પકડવા માટે રૂ. ૧૦૦૦, તુર્કીનામ બંદો કરેલું, પરંતુ એઓ પકડ્યા ન હતા. એમણે તો સદાનંદ નામના સાધુ ખાતે આશુ અંબાજી અને રાજધાનમાં આઝાદી માટેની ઘૂણી ધખાવી હતી !

ઈ.સ. ૧૯૩૧ ના મે માસમાં કરીમખાં નામ ધારણ કરીને રશિયા જવા નીકળ્યા. મહમદઅલીના નામે કાબુલ રહ્યા અને એ પછી પોલ રિયાર્ડ માર્કોના નામે રશિયામાં રાજ કરણુનો અભ્યાસ કર્યો, નારાયણદાસ નામધારણ કરી પોલીસેરો આવ્યા. હવે એમની ત્રાસવાદની ચળવળમાંથી શ્રદ્ધા ઝગી ઊઠી હતી તેથી ઈ.સ. ૧૯૩૮ માં ગાંધીજીની સમક્ષ આત્મસમર્પણ કર્યું. એ પછી જ દેશ અને દુનિયાને એમનાં રોમાંચક પરાક્રમેની ભણ શકી હતી.

સ્વામીરાવ, દયારામ, સ્વામી સદાનંદ, કરીમખાન, મહમદઅલી, પોલ રિયાર્ડ માર્કો, નારાયણદાસ અને ઈશ્વરીપ્રસાદ કાકુર વગેરે અનેક નામો ધારણ કરીને તથા વારંવાર વેશપલટો કરીને એખમી બિંદગી છવતાં છવતાં પૃથ્વીસિંહ આઝાદે દેશને આઝાદ કરવા માટે પોતાનું સમગ્ર જીવન સમર્પણ કર્યું. ભારતની આઝાદીનો ઇતિહાસ વીર પૃથ્વીસિંહ આઝાદ જેવા અનેક નામો અનામો કાંતિવીરોના ઉમાભાષ્યાં બેના બેના લોકોથી ભીતો બનેલો છે. કાંતિવીર પૃથ્વીસિંહ આઝાદ વારંવાર પામ્યા છે ત્યારે દેશને આઝાદ કરવા માટે એમણે ઊંડો વાતનાઓનં વાદ કરીને, દેશની આઝાદીને આપાદીમાં ફેરવવા માટે વાતનાઓ સહન કરવાનાં નિષ્કાર કરીને એમને સાચી શ્રદ્ધાજીવિ અર્પીયું. અસ્તુ.

૯. ઇતિહાસભવન, સો. યુનિવર્સિટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫

એક કિંમતી આત્મકથન

મારા મતે હું ગમે તેટલો દૃઢ હોઉં કે ઈશ્વર સુધી પહોંચવાનો મેં અપનાવેલ રસ્તો સાચો છે એવું માનતો પણ હોઉં, પણ સાથે સાથે એ પણ વ્હાનમા રાખતું જોઈએ કે મારા અપનાવેલ ધાર્મિક આધ્યાત્મિક માર્ગને પણ સીમાઓ છે અને બીજી એ કે બીજાઓએ અપનાવેલ માર્ગ બરાબર નથી એવું જો હું માનતો હોઉં તો એ બૂલભરેલું છે. થાસેસ્ટની પારંભાષામાં મારે કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે મારાથી એમ ન મનાય કે બીજાઓએ અપનાવેલ માર્ગો ઈશ્વર સુઝાડેલાં નથી. કદાચ એવું પણ બને કે મારા કરતાં એમના માર્ગ વધારે પૂર્ણ અને પ્રકાશિત હોઈ શકે છે. ઉપરાંત મારા અને મારા પડોશીના રસ્તા જુદા જુદા હોવાથી અમારા વચ્ચે અંતર છે એવું માનવું પણ ખોટું છે, કેમકે અંતે તો એમ જુદા જુદા માર્ગોથી પણ અંક જ ઈશ્વર પ્રત્યે જવા પ્રવૃત્ત કરી રહ્યા છીએ. આપણે પ્રધાં એક જ પરમાત્માને મેળવવાના ઉદ્દેશથી જુદા જુદા અભિયમ અપનાવી પોતાની બિંદગીને પરમતત્ત્વના આદેશને અર્પીત થવા વાળા રહ્યા છીએ. આપણે આમ એ તો માનવું જોઈએ કે આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ તો આપણે બધાં ભાઈ-ભાઈ છીએ અને તેથી આપણે ભાઈઓની જેમ જ વર્તવું જોઈએ. સહિષ્ણુતા પૂર્ણ ત્યારે બને કે જ્યારે એ પ્રેમમાં પરિણમે.

[અનુ. શ્રી. દેવેશ ભટ્ટ]

ડૉ. આનોદિલ ટોયખી

[પથિક-દીપીરાસવાંક]

૧૯૮૮/ઓક્ટો.-નવે.

[૨૩]

સાબરકાંઠાના સત્યાગ્રહી સેનાની

સ્વ. ડૉ. નવીનચંદ્ર આચાર્ય

સાબરકાંઠા એ ગુજરાત રાજ્યનો મહત્વનો જિલ્લો છે. આ જિલ્લામાં મોડાસા ઐતિહાસિક અને વેપારની દૃષ્ટિએ મહત્વનું સ્થાન ધરાવતું નગર છે. હાલમાં એ એની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિ માટે જાણીતું બન્યું છે. આ નગર અમદાવાદથી લગભગ સો. કિ.મી. ઈશાને આવેલું છે. આ નગરમાં સ્વાતંત્ર્ય-સેનાની મથુરદાસ ગાંધીનો જન્મ થયો હતો.

ગાંધી-કુટુંબ મોડાસામાં અગ્રગણ્ય ગણાતું. મથુરદાસે એમની પ્રાથમિક કેળવણી સાબરકાંઠાના ડેમાઈ ગામમાં લીધી હતી. એમણે શરૂઆતમાં ચિદક તરીકે કામ કર્યું હતું. ધીરે ધીરે એમણે પોતાની કુશાગ્રચુદિથી રૂપાણ સીનાવાડ મોરી વગેરે રાજ્યોમાં કારભારી તરીકે પોતાની સેવા આપી સુંદર વહીવટ કર્યો હતો. ત્યારબાદ એઓ સ્વાતંત્ર્યની ચળવળમાં જોડાયા હતા.

શરૂઆતમાં એઓ રાજકીય લાષણ્ય કરતા. એમણે ધીરે ધીરે સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો, આ દરમ્યાન એઓ ધીરે ધીરે વેપારમાં જોડાયા અને પ્રામાણિક વેપારી તરીકે નામના કાઢી. આ પછી ધીરે ધીરે એઓ વેપારમાંથી સમાજસેવા તરફ વળ્યા.

આ કાર્યમાં એમને મોડાસાના સુપ્રસિદ્ધ કેળવણીકાર માહનલાલ ગાંધીનો સારો સહકાર બન્યો. ધીરે ધીરે એઓ ભારતવર્ષની આઝાદીની ચળવળમાં રસ લેવા લાગ્યા. ૧૯૧૭ ની સાલમાં હોમરૂલની ચળવળે ભારતવર્ષમાં વેચ પકડ્યો. મોડાસાને શ્રીગાંધીએ આ રંગમાં રંગ્યું. મ. ગાંધીજી રાજેન્દ્રલાલ અને કૃપાલાની સાથે રહી અંપારવપના ખેડૂતોને ન્યાય અપાવ્યો. આ પછી એઓ આઝાદીની ચળવળમાં સક્રિય બન્યા. બારડોલીની ચળવળમાં એમણે લક્ષ્મણભાઈને સુંદર સહકાર આપ્યો. આ પછી એઓ સામાજિક કાર્યો કરવા પ્રેરવા. આ માટે એમણે મોડાસામાં રહેવાનું પસંદ કર્યું. મોડાસાની મ્યુનિસિપલ ચૂંટણી જીત્યા અને એમાં બહુમતીથી ચૂંટાયા.

એઓ સ્વદેશીની ચળવળમાં કામ કરવા લાગ્યા. દારૂગંધી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, સ્વનિય જાંગ તથા ૧૯૪૨ ની ચળવળમાં એઓ સક્રિય રહ્યા. એઓએ અનેક વાર જવવાસ સેવ્યો. એમનાં કાર્યોમાં એમને ચંદુલાલ શુદાલા, પરસોતમદાસ, રમણલાલ સોની, પૂનમચંદ દોશી, મેધરાજના પૂનમચંદ પંડેયા વગેરેના સક્રિય સાથ સાંપડ્યો.

એમણે સાઠ આ પાસેના સાઠી ગામે ગાંધીમંદરની રચાપના કરી રેડિયોપ્રવૃત્તિ ચાલુ કરી. ખાઠીનું વેચાણ વગેરે કાર્યમાં ગામ લોકોને સુંદર સાથ સાંપડ્યો. અસ્પૃશ્યતાના પ્રશ્ન એમના કાર્યમાં બોડી ઝોટ આવી, પણ એમણે ગામલોકોને કોઈ દાદ આપી નહિ. એમાં સર્વ કાર્યકરો ધગજ્યા કામ કરવા લાગ્યા, ઝોડા મંદિરના કાર્યમાં ભગ્નજીએ ભોગીલાલ ગાંવા અને હરિલાઈને સરકારે પકડી લીધા છતાં પણ એમણે આ કાર્ય ખૂબ ધગજ્યો ચાલુ રાખ્યું.

મથુરદાસ ગાંધીએ ચૌદ વર્ષ સુધી જુદાં જુદાં દેશી રાજ્યોમાં નોકરી કરી હતી. આ દેશી રાજ્યોમાં મોરી મેદાસણ દધાલિયા સીતાવાલ વગેરે મુખ્ય હતાં. અહીંના રાજ્યોએ પોતાની આવક વધારવા જુદા જુદા પ્રકારના કર પ્રજા ઉપર નાખ્યાં હતા. રાજ્યમાં જુદો જુદો રાતે ખટપટો ચાલતો હતો. પ્રજા આનાથી ત્રાસી બેઠી હતી. એમનું કોઈ રણીધણી ન હતું. રાજ્યનાં આવાં કાર્યોના વિરોધ કરવા પ્રજાએ મક્કમ નિર્ધાર કર્યો.

દાદા(મથુરદાસ) આ સમયે મોડાસાના એટલે જિલ્લા રાજ્યના વતની ગણાતા. મોડાસાની આસ-પાસનો મોટો ભાગ ઈસર રાજ્યનો હતો. મોડાસાની આજુબાજુ ઈસર સીતાવાડ મોરા ટીટોઈ

૬૪]

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[પશ્ચિમ-દીપાવસવાંકે

મગધમાં માત્ર ૨૫૯ વર્ષે મદેરાના રાજાઓએ એમની પ્રજાની સુખાકારીની વિરુદ્ધ લડ્યા કરેલા નાખ્યા હતા. પ્રજા અવશ રીતે છતાં રહી હતી. રાજાઓ રાજ્યનો અથવા પૈસા પોતાનાં મોજશોખ પાછળ ખર્ચતા, રાજ્યના કિતને અવગણતા. રાજ્યના અધિકારીઓ અનેક રીતે પ્રજાને કનડતા હતા.

ધીરે ધીરે દાદાના કાર્યથી પ્રજામાં ભયુતિ આવી. સુખદર્શી પ્રજામંડળની સ્થાપના થઈ એમાં પદ્મિનપત્રોએ સારો ભાગ ભજવ્યો. મથુરાસ ગાંધી એના અગ્રગણ્ય કાર્યકર રહ્યા. અનેક વર્ષો માદ લડ્યા સંઘર્ષ પછી પ્રજાનો વિજય થયો. રાજાઓને પ્રજા આગળ નમવું પડ્યું. પ્રજામાં પોતાની સર્વ માગણીઓ રાજાઓ પાસે કબૂલ દરાવી. આનો ધણો મોટો પડઘો વાઙ્મિનોરમાં પડ્યો. ત્યાંના રાજાએ ઘણા અમાનુષીય કરવેરા પ્રજા પર નાખ્યા હતાં. એમણે પ્રજાને મન ફાવે તેમ લૂંટવા માંડી હતી. વાઙ્મિનોરના નવાખને નાટકનો શોખ ગળ્યોનો હતો. પ્રજા પાસે ખળભળીથી ટિપ્પી લેવાવતો. પ્રજા રાજાના આવા ત્રાસથી કંટાળી ગઈ હતી. પ્રજાનાં પ્રતિનિધિઓને મન ફાવે તેમ રંગડતો. પ્રજાએ મથુરાસ ગાંધી પાસે ફરિયાદ કરી. મથુરાસે રાજ્યની હદમાં દાખલ ન થવું તથા વાઙ્મિનોર છોડી તત્કાલ આજ્ઞા જવું વગેરે જાતની ધમકીઓ રાજા તરફથી મથુરાસને મળવા લાગી. મથુરાસે આવી ધમકીઓને ન ગણતાં પ્રજાની સાથે રહી રાજા સામે સંઘર્ષ આદર્યો. આખરે પ્રજાનો વિજય થયો. ધીરે ધીરે પ્રજા રાજાના ત્રાસમાંથી મુક્ત થવા માંડી.

એમને ઐશ્વર્ય ધર્મમાં ખૂબ શ્રદ્ધા હતી. એઓ ધર્મે ઐશ્વર્ય અને કર્મે કિંદુ હતા. એઓ ભારતવર્ષની એકતામાં માનતા. જેલવાસ દરમ્યાન એમણે પોતાનું નિત્યકર્મ ચાલુ રાખ્યું હતું. અનેક વાર એમણે જેલવાસ ભોગવ્યો હતો. જેલવાસ દરમ્યાન એમને પેશાખતું દઈ થયું હતું. આ દરમિયાન એઓ અનેક વાર હેરાન થયા હતા. છેવટે આ દરમિયાન લીધે (તા. ૬-૮-૫૩) એમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

એમણે પોતાનું સમસ્ત જીવન ભારતવર્ષની આઝાદી મેળવવામાં ખર્ચી નાખ્યું હતું. આઝાદીના આદોલનમાં એમણે મોઢાસાને કેન્દ્રમાં રાખેલું. એમણે મોઢાસામાં કચ્છરુડ લાઇબ્રેરી, મહિલા મંદિર, મોઢાસા કેળવણી મંડળ વગેરે સ્થાપ્યાં અને પગલર ખનાવ્યાં. સમગ્ર આદોલનમાં એમને મુસલમાનોનો સાથ સારો મળ્યો હતો. એમણે કિંદુ-મુસ્લિમના બેદ મટાડવા લડ્યા પ્રયત્ન કર્યા હતા.

[અનુસંધાન પા. ૨૮ થી ચાલુ]

મઈ સદીના શુભરાતના ઇતિહાસમાં પોતાનાં આવાં ત્રણ મહાન વિરલ ઇતિહાસ-કર્તાઓ દ્વારા જનસેવા કરનાર છેલ્લેથી એક 'મહા માનવ' તરીકે મૂકી બિચેરા માનવ હતા. જનતા એમનામાં મનવેતર દેવતવનું આરોપણ કરતી. એમનામાં "સમતારક દેવી સોજાનું" આરોપણ કરતી. એમના માનવતાયુક્ત આન ધમ યુક્ત આચરણ કારણે એ 'લોક-તત્ત્વ' અને 'લોક-દેવ' તરીકે લોકચાચાઓ લોકસાહિત્ય અને લોકકવિતામાં પ્રસ્થાપિત થઈ ગયા હતા. આઓ "શિવરૂપ જાતિ" "ભગવાન વરુશ્રાવણે અવતાર" વગેરે કહેવાયા. એમન દેવી સહાય છે એમ મનાવું. હિન્દુ આ એમન દેવ તરીકે "શ્વર-સત્" કે "એકો જોગદર" તરીકે, તો મુસ્લિમો એમન પાક પીર કે ખુદાઈ આલખ્યા તરીકે માનતા. લોક-કવિતામાં એમન મા ખોડલના, દેતા આશાપૂરાની અને જમદગીશ્વરના તથા બામવલ્લભા દાતાર અને સાર્વ મનવલ્લભા સહાય છે એમ કહેવાવું હતું.

જનતાના હવેમાં લોકસાહિત્યમાં, લોકચાચાઓ અને લોકકવિતા દ્વારા દેવતાઈ પુરૂષ લેખાનેલા છેલ્લાઈ માનવતાયુક્ત અને દેવી યુગ્મોના વિભૂષિત હતા એટલે લોકલેખામાં છેલ્લાઈ અલૌકિક પુરૂષ તરીકે પ્રસ્થાપિત થયા. 'નર' બારે તો નારાયણ થઈ શકે" એ કહેવત છેલ્લાઈમાં કાર્યકર કરી હતી.

૬. આદ્ય દોલેજ, ઉપલેટા-૩૬૦૪૬૦

[અધિક-સી પોસ્ટાલિક]

૧૯૮૬/૧૯૮૭-૮૮

૬૫૫

રાષ્ટ્રવીર છેલભાઈનાં ત્રણ અદ્વિતીય ઇતિહાસ-કર્તવ્ય

[જન્મશતાબ્દી વંદના]

ડૉ. અમૃત રાણીયા

સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક વીરો થઈ ગયા છે, પરંતુ વીર છેલભાઈ પ્રત્યે જનતાએ અદ્વિતીય પ્રેમનો અભિ-
પ્રેક્ષા શા માટે કર્યો અને અદ્યતન યુગ સુધી છેલભાઈની સ્મૃતિ શા માટે અકબંધ રહી છે ? આ માટેનાં
ઇતિહાસ-કારણ તપાસવાં પડે. એ યુગ ભયંકર અંધકારયુગ હતો. વિદેશી બ્રિટિશ શાસન હેઠળ અને
રામચરણવાર્ગશાહીનાં જુલોના આધાર હેઠળ જનતા ભયાનક અસામાજિક અને અસુરોના ત્રાસથી
ત્રાહિમામ પોકારી ગઈ હતી તેને કપરે ને વસમે સમયે જનતાના તારણકાર વીર તરીકે છેલભાઈનું
આતિહાસિક પ્રાકટ્ય થાય છે અને અસાધારણ જનસમર્પિત વીરત્વ દાખવી જનતાને અભય-કવચ
પ્રદાન કરે છે તથા જનતાના વીર તારણકાર તરીકે અદ્વિતીય ઇતિહાસ-કર્તવ્ય ખખ્ખે છે. સૌરાષ્ટ્રના
લોકસાહિત્યમાં આથી જ છેલભાઈનો સૌરાષ્ટ્રના શિવાજી, રાણા પ્રતાપ, સૌરાષ્ટ્રના સિંહ, જનતાના
તારણકાર, ગરીબોના બેલી તરીકે જનઅભિપ્રેક્ષક થયાં. લોકઅનુકૂળ પ્રાપ્ત થવાનું ઇતિહાસ-કારણ એ જ
છે કે છેલભાઈનું શૌર્ય કાંઈ રાજ્ય છતવા કે રાજાને જિતાડવા યા રાજાના રાજ્યનો પ્રદેશવિસ્તાર
કરવા મદદ કરવા અથવા જનતાની કલ્લેઆમ કરી દિગ્વિજય કરવા માટે ન હતું, છેલભાઈનું વીરત્વ
જીવનગારો અને પ્રજાપીડકાથી જનતાને મુક્ત કરાવવા માટે સમર્પિત હતું, દુષ્ટોને હાંડ દેવા તથા
નરાધમોના નાશ માટે લોકકલ્યાણકારી શૌર્ય હતું. આવી જ કંઈક પરિસ્થિતિ મહારાષ્ટ્રમાં છત્રપતિ
શિવાજી મહારાજના સમયમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. અસુરોના આતંકથી વ્રત જનતાને વીર છેલભાઈમાં
છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનાં દર્શનની આંખી થઈ અને જનતાના તારણકાર તરીકે ઇતિહાસમાં
અંકિત થઈ ગયા.

આવા અદ્વિતીય વીર છેલભાઈનું બીજું ઇતિહાસ-કર્તવ્ય એ અંધકારયુગમાં ક્રાંતિકારી સમાજ-
પરિવર્તક તરીકે હતું. એ અંધકારયુગમાં જ્યારે મનુષ્યની મનુષ્ય તરીકે કોડીનીયે કિંમત ન હતી, સમાજમાં
ઘણાં કારણોસર ક્રમાર્જી ગયેલાં, કુટુંબે ચડી ગયેલાં અને માનવ મટીને દાનવ બની ગયેલાં લોકોને
સન્માર્જી પાછા વાળીને સમાજમાં પુનઃસ્થાપિત કરવાની ભાવના કે વિચારનો ઉદય જ થયો ન હતો
ત્યારે વીર છેલભાઈએ વિરલ વીરત્વ દાખવી પરાસ્ત કરેલા દાનવોના

હૃદયમાં માનવતાનો પ્રદીપ પ્રગટાવોને ઉદ્દાર્યો અને અનેક આવા
વિપથગામી તરતોને હેવાનમાંથી ઉતારી બનાવ્યાં તથા સમાજમાં
ઉપયોગી બનાવી દરજ્જે અપાવ્યાં. વીર છેલભાઈએ દાનવોને માર્યા
હતા એના કરતાં તાર્યા હતા એની નામાવલિ બહુ મોટી છે અને
આ બધી પ્રેરક માનવ પુનર્નત કથાઓ સર્વત્ર વ્યાપક રીતે પ્રસિદ્ધ
છે. “નાના નવાળ” કહવારાવતા અને સમગ્ર ગીરનો અનવિકૃત
કબજો સર્વે બેઠેલા ખૂંખાર આસમાણે ને હંદુની બાબુ-બેલડી,
ભયાનક અપહરણો જરબ, કાળજાળ અલ્લાહાદ, દંવજ દાનવવગેરેનો
ઉદ્ધાર કર્યો. પારસમણિ-સમા વીર છેલભાઈના સર્વશે કથીર-સમા
દેવો કેસન બન્યા. એનાથી પણ સવિશેષ રીતે તો જંગી યુવાન-
આનું ચલાવતો જડો જુગારી માનવ તો બન્યો, પરંતુ એનું હૃદય-
પરિવર્તન એવું થયું કે એ જડો જુગારી ધર્મકથાકાર ‘જટાશ’ કર
મહારાજ તરીકે સર્વત્ર પૂજનીય બની ગયો. મહાસદ નામનો

ફકીરના વેશમાં ખૂંખાર ડાકુ વીર હેલભાઈ હિંશ્વરના આરાધનમાં મગ્ન હતાં ત્યારે દગાથી હત્યા કરવા આવ્યો હતો. આવે સમયે હેલભાઈએ એને હાથ આપી અને મહંમદ ખૂંખાર-મીથી એનું હૃદયપરિવર્તન એનું ચર્ચ ગયું કે એ સાચોસાચ ફકીર બની ગયો તથા અલ્લાહની ઇઆ-ઇતમાં મગ્ન બન્યો અને સર્વત્ર પાક ફકીર તરીકે સંમાન પામ્યો. દાનવોને માનવો તો બનાવ્યા, પરંતુ મહંમદ ખૂંખાર અને જટા ભુગારી જેવાને માનવ ઉપરાંત માનવથી વિશેષ માનવોત્તર હિંશ્વર-ભક્તિ પ્રત્યે તસ્લીમ બનાવી એમનાં જીવન ધન્ય બનાવ્યાં. દાનવનું માનવમાં ને માનવનું માનવોત્તર બિધ્વીકરણ કરવાનું મહાન ઇતિહાસ-કર્તવ્ય હેલભાઈએ એ અંધકારયુગમાં સિદ્ધ કરી અતાવ્યું, જે વર્તમાન જનજાગૃતિના યુગમાં પણ અસંવિત બનેલ છે.

એમનું ત્રીજું ઇતિહાસ-કર્તવ્ય તો સવિશેષ રૂપથી ઝળહળે છે. એ અંધકારયુગમાં હંભુ તો ગાંધીજીના આગમનનો ઉપકાળ હતો, લાલ-પાલ-પાલના પડઘા-“સ્વરાજ્ય મારો જનમસિદ્ધ અધિ-કાર છે”-સૌરાષ્ટ્રના અંધારેયાં રાજાજવાડાંશાહીના ઓથાર હેઠળ હંભુ સતેજ સંભળાતા ન હતા, આવા કપરે સમયે વીર હેલભાઈ મહાન રાષ્ટ્રભક્ત અને રાષ્ટ્રવીરના સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ સવિશેષ ઇતિહાસ-કર્તવ્ય અજ્ઞવવા માતા ભારતીના મુક્તિયજ્ઞના ઋત્વિજ તરીકે ઉગ્ર રાષ્ટ્રભક્તિપૂર્ણ ઇતિહાસ-કર્તવ્યો દ્વારા નવા સ્વરૂપે, રાષ્ટ્રધર્મી લોકસેવક તરીકે પ્રગટ થાય છે. ગાંધીયુગની ઝાલર અજર્તા વીર હેલભાઈને રાષ્ટ્રધર્મ અજ્ઞવવાનો માર્ગ જડી ગયો.

રાષ્ટ્રમુક્તિ કાળે રાષ્ટ્રવીર હેલભાઈએ ઉગ્રમાં ઉગ્ર આહુતિઓ આપી હતી. સૌરાષ્ટ્ર સળગાવવાના નકારા મનસૂઆ સાથે જ્યારે ગોરી હઠૂમતે સોરઠમાં વેરાવળ ખાતે ડા. ગોરધનદાસ સહિત પાંચ દેશભક્તોની હત્યા આયાત કરણેલા અસામાજિક ક્રિટિક જીહૂરો દ્વારા કરાવી ત્યારે સમગ્ર દેશ ખળ-ભળી ઊઠ્યો હતો, ગાંધીજી સરગર સહિત રાષ્ટ્રના નેતાઓ ચિંતિત બન્યા, આવે સમયે ઉગ્ર રાષ્ટ્ર-ભક્તિ દાખવી રાષ્ટ્રધર્મી હેલભાઈએ જલતી જ્વાળામાં ફેડી પડી, ક્રિટિક હઠૂમતે જાંછેડી લલકારી હતી અને હત્યાશયોને પ્રાણુદંડ દીધા. ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય કાર્યકરો ને નેતાઓને રાજાજવાડાંશાહી પ્રદેશમાં પ્રવેશવાની મનાઈ હતી ત્યારે રાષ્ટ્રીય અને ક્રાંતિકારી લોકસેવકોને આશ્રય અને રક્ષણ રાષ્ટ્ર-ભક્ત હેલભાઈનું મળ્યું હતું. રાષ્ટ્રસેવિકા મુદુદા સારાભાઈને છૂપી રીતે રક્ષણ આપી સરહદ પાર કરાવ્યાં હતાં, તો શહીદ ભગતસિંહના સાથીદારને ગુપ્ત આશ્રય આપ્યો હતો. આ બધાં ક્રિટિક હઠૂમત સામે ઉઘાડી અગાવતાં હેલભાઈનાં ઉગ્ર રાષ્ટ્રભક્તિપૂર્ણ રાષ્ટ્રસેવાનાં કાર્ય હતાં.

ઇતિહાસમાં આ તમચ્છો ભારતવર્ષ અને હાલમાં વિશ્વમાં મોટી ક્રાંતિકારી જિજ્ઞાસાપલોનો હતો. વીર હેલભાઈનાં, ક્રાંતિકારી સમાજપરિવર્તક હેલભાઈનાં ઇતિહાસ-કર્તવ્યોમાં રાષ્ટ્રીય અને ક્રાંતિકારી રાષ્ટ્રમુક્તિસંગ્રામમાં વિરલ કર્તવ્યનું ઝોગું હવે ઉમેરાયું. વિશ્વની મહાન અમેરિકન ક્રાંતિ, રશિયન અને ફ્રેન્ચ ક્રાંતિઓ, આઇરિશ મુક્તિ-આંદોલનો દ્વારા જન્મ માત્રી દલિત પીડિત શોષિત જનતા સાંત્રાજ્યવાદની ગુલામીની શુભખા તોડીને મુક્ત થઈ રહી હતી, આ વિશ્વગાંધી અસૂરથી ભરત મુક્ત ન હતું. મહાત્મા ગાંધીજીના ભારતવર્ષમાં આગમનથી આ રાષ્ટ્રીય જીવાળ ગોર ચરમ સીમાએ પહોંચી રહ્યો હતો. આવી ઇતિહાસપરિસ્થિતિઓ વચ્ચે સતત વિકાસશીલ ઇતિહાસયુરુષ હેલભાઈ આ બધા ક્રાંતિકારી અને રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયા, વિચારે ધણયા અને યા હોમ કરીને ક્રિટિક સહનંતને ઉઘાડો પડકાર કર્યો. વળી વીર હેલભાઈનાં લગ્ન સૌરાષ્ટ્રની સામાજિક અને રાજકીય જાગૃતિના આલ્મ એતાવક, “કાઠિયાવાડ હિતવર્ધક સમા” અને “કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ (સૌરાષ્ટ્ર કોંગ્રેસ)”ના આલ્મ સ્થાપક તથા ગાંધીજીના સહાયક અને માર્ગદર્શક, વડીલ બંધુ-સમાન આપ્તજન ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ બેરિસ્ટર

પદ્મિક-દીપોત્સવાંક]

૧૯૮૯/ઑક્ટો. - નવે.

[૨૭

દક્ષપત્રશમ ભગવાનજી શુકલની પુત્રી સાથે થયાં. આનાથી પણ રાષ્ટ્રભક્ત છેલ્લભાઈ મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદાર પટેલ વગેરેના નિકટના સંપર્કમાં આવ્યા. સાથે સાથે સૌરાષ્ટ્રના જવાહર મણીલા ક્રાંતિકારી વજુભાઈ શુકલ અને કલ્લભાઈ કોઠારી વગેરે સાથે ક્રાંતિવીર છેલ્લભાઈના સંપર્કમાં અને સંબંધો ઘનિષ્ઠ બન્યા તથા ક્રાંતિકારી સંઘર્ષ માટે છેલ્લભાઈનું માનસપરિવર્તન પણ થયું.

ચિટિશ હકુમત સામે ઉઘાડી ખગાવત બાદ રાષ્ટ્રભક્ત છેલ્લભાઈ રાજકોટનો ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ સત્યાગ્રહ થતાં એમાં ફરી પડ્યા. આ સત્યાગ્રહ-સમયે ગાંધીજીએ એકતીસ દિવસનાં અનશન પણ કર્યાં હતાં; ઉઘાડી રાષ્ટ્રભક્ત છેલ્લભાઈએ ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીને નિજ બળત સંપૂર્ણ રીતે સમર્પિત કરેલી.

વિદુલગઢ-સત્યાગ્રહ થતાં એને છેલ્લભાઈએ દોરવણી આપી, લાડીયાજીથી ધવાયેલાઓની પોતે બળે સેવા-ચાકરી કરી. આ દરમિયાન ચિટિશ કાવતરખોરીથી રાષ્ટ્રના લાડીલા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ પર ખૂની હુમલાનું ભાવનગર ખાતે પ્રખપરિપક્ષના અધિવેશન પ્રસંગે કાવતરું રચાયું.

રાષ્ટ્રના સદનસીમે સરદારશ્રી બચી ગયા. સમગ્ર ભારતવર્ષમાં હાહાકાર થઈ ગયો, ગાંધીજી જવાહર રાજેન્દ્રયાજી ને મહાદેવભાઈ દેસાઈ-સહિત રાષ્ટ્રના નેતાઓ અને રાષ્ટ્રની જનતા ખળભળી ઊઠ્યાં. આવા રાષ્ટ્રીય વિપત્તિના સમયે રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ આ કાવતરખોરીને પકડી નશિયત કરવા રાષ્ટ્રભક્ત છેલ્લભાઈ માટેની ખુબદ પ્રમ્તકીય મંત્રિ છતાં. આ સમયે ચિટિશ સરકારને પ્રયત્ન જનમત પાસે ઝુકવું પડ્યું અને છેલ્લભાઈએ આ કાવતરનો પાંદિશા કર્યો તથા નશિયત કરી, આનાથી ગાંધીજી સરદારશ્રી અને નેતાઓ પ્રમ્તન થયા તથા સમગ્ર ભારતવર્ષમાં રાષ્ટ્રભક્ત છેલ્લભાઈની પ્રશંસા થઈ. સરદારશ્રીએ છેલ્લભાઈને “રાષ્ટ્રવીર” એવું પ્રમ્તકીય તિરુદ આપ્યું.

હવે આઝાદીના ઉપક્રાંતનું ટાણું આવી રહ્યું હતું. એતાળીસતી ક્રાંતિ વખતે છેલ્લભાઈની રાષ્ટ્રીય કાર્યકરો અને નેતાઓ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ તથા અંતરંગ ધનિષ્ઠ સંબંધો, નેતાજી સુભાષના બંધુ શ્રીયેશયાજી સાથેના છેલ્લભાઈના કુટુંબવત્ સંબંધો અને નેતાજી સુભાષ જ્યારે ભારતવર્ષમાંથી અંતર્ધાન થયા ત્યારે છેલ્લભાઈ અને નેતાજી સુભાષના બંધુ સાથેના અંગત સંપર્કને કારણે ચિટિશ હકુમતને છેલ્લભાઈ કણુની જેમ ખૂંચવા લાગ્યા હતા, ત્યાં તો આઝાદીનો ઉપક્રાંત આવી પણ ગયો. જૂનાગઢના નવાય પાકિસ્તાનમાં ભળી જતાં છેલ્લભાઈએ જૂનાગઢના નવાયને સત્વ સમજવવાનો નિષ્ક્રમ છતાં રાષ્ટ્રભક્તિપૂર્ણ પ્રયાસ કર્યો, ભયથી બચાકલ અને હિજરત કરવા સુધી તરત બાબરિયાવાડની જનતાની વહારે ભાવનગર રાજ્યનું શસ્ત્રધારી દળ લઈને છેલ્લભાઈ સરહદ પહોંચી ગયા અને વીર છેલ્લભાઈને જેઠને જનતામાં પ્રાણસંચાર થયો તથા હિંમત આવી ગઈ, વડોદરાના ગાયકવાડને પણ રાષ્ટ્રભક્તિપૂર્ણ સલાહ આપી રાષ્ટ્રકર્તવ્ય બજાવ્યું.

આવા અસાધારણ અને આદિતીય ત્રણ મહાન ઇતિહાસ-કર્તવ્ય બળાનાર રાષ્ટ્રવીર છેલ્લભાઈ ક્રાંતિદ્રષ્ટા પણ હતા. જે વખતે રાષ્ટ્રીય મુક્તિસંગ્રામ લડાતો હતો ત્યારે સ્વતંત્ર્ય સ્વાધીનતા અને સ્વરાજ્યની આઝાદી પ્રાપ્ત કર્યા બાદની દૃષ્ટિ તેમ ચિંતન અને સમજતા વિશે બહુ જ ઓછી આઝી પાતળી સમજ હતી એવું દેશના કેટલાક દૃષ્ટિવંતો વિચારતા હતા તેઓમાં રાષ્ટ્રવીર છેલ્લભાઈ પણ હતા. છેલ્લભાઈએ કહ્યું હતું કે “આપણે દેશ સ્વતંત્ર થાય એ જ અસ નથી, સ્વાધીનતાનાં સુદૃઢ કેટલાંક લોકો જ ભોગવે ને સામાન્ય આમ સમુદાય વચિત રહે એને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા ન કહેવાય; એવા સુરાજ્યનું નિર્માણ થવું જોઈએ કે જેમાં તળિયાનાં ગરીબ લોકોને ઉદ્ધાર થાય, ગરીબોને અન્નાય તેમ લૂંટફાટ અને સર્વ પ્રકારની અસામાજિક શકુગીરીનું અસ્તિત્વ જ ન હોય. આપણે સૌએ આવા ભદ્ર રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવાનું આશી છે.”

[અનુસંધાન પા. ૨૫ નીચે]

‘રસૂલ રંગૂનવાલા’

શ્રી. આનન્દકુમાર આરે

‘ચાર આના, ચાર આના; કોય પણ ચિજ ચાર આના!’ રસૂલ હકિમાં બોલેછ સુઝુઆત કે, સે રવજીભાંકે સિભાણ ન. પુઠ્ઠે ચાર મેણેથી હીંને હીં જ કિરોવિરો થિંધો વો. રવજીભા પિંઠને મનકે વારેજી કોસિસ ત કયાં, પણ જકે ઈનીનું ન સેવાણ તકે ઈનીં વરવારી હિરયાઈકે હકલ કરેને યો: ‘તું વિન્વીને છોકરેકે ચમ અચ, ઇનજી રાડું સોવાળે નતિયું’. મામૂલી ચિજવસત વિકણેલાય હેકો ધમલ મચાયતો સે આય કુરો?’

‘પાંખ પેટજી જણ્યા પાંખે સુણે નતો ત ઈ પાંખે કેર? ઘરને બારા રાડું પાય તો ભલે’ પાય. આંકિ ચેલાય વિન્યા ને તતવમ થઇયે ત? કુટપાથવારી હટકોને છોરો, પાંખે ઈ સુણે ત થમ રેજો.’ હિરયાઈકે રવજીભાજી ગાલ ભાસઈ ન, પણ તે ઇતાંય કી કધેને ગાલ પતાયલા હલી નિકયાં

‘રસૂલ બેટા! તો વટે વાયસર આય? પ્રાયમસળે વાયસર રિટી થો આય.’

‘હા, જિજીમાં! વાયસર આય. બે વટાનુ ચાર આના ગિનાંતો, આંકે પનરે પઈસેમે’ રિધોસે.’

‘ભલે’! ખાસો વે સે ડિજ. નિંદો વડો હુધો ત તું ભલલાય ડિને ન?’

‘હા, જિજીમાં!’

‘ત’ આંકિ તોકે કિડા ગોતિંધિસ?’

‘આંકિ ત હિતે જ ધર્યો અંધયાં.’

રવજીભા બારો આયા ને અખિયું કદલ લગા. રવજીભાજી રતી અખિયું રસૂલકે મમઈયું ન તકે ઇન હિરયાઈકે પુછે: ‘જિજીમાં! કાકા કુરો ચેલા મંગેતા?’

‘કાકા ઈ ચેતા ક હિતે બોરો કિરોવિરો થિયેતો. ભાવતાલજી રાડું ઈનીનું સોવાળે નતિયું’.

‘જિજીમાં! આંકિ ધરમે’ અચી કરેને રાડું પાઈયાં ન તો. હી ત હટ આય. બોલે વગર કમથંધો કી થિંધો? હરે’ હરે’ બોલધોસે’ ત થંધો ચોપટ થમ વેંધો. ઈનીનું સોવાળે નતો તેમે’ આંકિ કુરો કરિયાં? કુટપાથ મથે વેપાર કરિયાંતો. માલ વિકણેલાય વિડો અંધયાં. કુટપાથ જડે કિત વિન્યા?’

‘કુટપાથવારો સે કુટપાથવારો! રુઆમસે ગાલિયું કરિયેંતો? હકાલે કિંધોસે’ તરે’ અચર પેધી!’

‘કાકા! મું પંજી યિકા અંધ હકાલેવારા!’

‘અરે પણ પાંખે છોરો પાંખે સુણે નતો ત હી ફેરીવારો કી સુણધો? અંધ ધરમે’ હલો.’

પ્રાયમસળે પરપ મુધારેલા ધણે મથાકુટ કયાં, પણ ફાંચા ન તકે’ હરિયાઈ રસૂલવટે બ્યા.

‘બેટા રસૂલ! ન્યાર ત, બા! હી કેકો વાયસર ડિને’ આય? ભરાભર વે નતો!’

હિરયાઈ પ્રાયમસળે પરપ અને વાયસર રસૂલકે હથમે’ કિંધે ગાલ કયાં. રસૂલ બ મિલિટંપં બ્યો વાયસર વેરાય ડિનેં.

‘કિતરા પઈસા કિંયાં?’

‘પઈસા ન ખપે, જિજીમાં! મિરટેક મુંજી જ હુછ. બ્યો કી ખપે કરે ત ચોગ્ગ.’

હિરયાઈ ધરે કોરા પાછા વરેઆ તકે’ કાકા સામે મિલ્યા.

‘વિચાકો, વાયસર ભલલાય ડિને’ અને પરપ ખાસો કરે’ ડિને.’ હિરયાઈ હથમે’જો વાયસર વતાયાં

અને ગાલ કયાં.

પથિક-લીપેતસવાંક]

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૨૬

‘પંજ ઠો રૈસે’ને મામલો. વાયસર ભવલાય ડિને’ તેમે ઉપકાર ન ચોવાને.’

‘આંઈ ઇનજી ઇમાનવારી કબૂલ ત કરિયા ક ન? ભાસેતીં, પણ છોકરો ઇમાનવાર આય. ઇન ગરીબ છોકરે મથે આંકે રૈસ આય. વિચારેજી નિંદરી હટરી આય. કુટપાથ મથે ધરો ખો આય. જી’ તીં પૂરો કરેતો. ને આંઈ હુંધયે’ પુરિયાં પ્યા અયો!’ હિરયાપછ અખિયેસે મમતાજી આંસુ ઊલકાણા ને રવજીભાજી અખિયેસે રૈસ ઊલકાણો.

‘હું મુકે સમજાય મા!’

ગાલ વધે ન તેંલાય હિરયાપછ રસોડેમે’ હલ્યા વેઆ.

રવજીભાજી રસલ થકી ચાય પિંદલાય મિલછ ને ચાયજો મિઠે સ્વાદ ફિટી ખો. લારીવારે છોકરે મથાનુ ધરમે અણુભનાવ ધર કરે બો.

રવજીભાજીને ઘર જીભ-જીભે આય. છતરતે નરિયે’ન ડોકાણા રેઆ નાંઈ. ચોઆસેમે’ ત ધર ચો કોરાનુ ચુવેતો. રવજીભાજી મામુલી નોકરિયાત ને હભા માકુ હુવા. રિટાયર થ્યા તેનુણી ઇનીકે પેન્સન મિલેતી. તાકેમે’ને ધરજો નરયો પૂરો કરિયે’તા. જીભ જીભેને ધરકે રિપેર કરિયે’ ત જીભ્યા રોજી પે અંકી હાલત હુઈ. વાણજીને જરાનેજી જુરો ધર જી’ તીં હભા આય. કરે’ હુસી પોંધાસે રામ જાણે! ધરકે દુરસ્ત કરેજી પોંચ નાય ને ઘરમે’ મમતા અંધાણી આય, તેસે ધર વિકજેજી ઈજા પ નાંચ. ‘ગમે’ તીં થિયે, આફતમે’ પણ ધરકે સંભારીને વિઠો હુજ!’ ગાપા એરી ભરામજી કેઆંવા.

ઘરમે’ શંતિસે ન ચોપડી વાંચે સગાંજી ક ન કેસે ગાલ કરે સગાંજી! રસ્તે મથે દતરી રાહધારી વધો પછ હુઈ અને ફેરીવારા કુટપાથ મથે અરો જમાય કરેને નિંદા વા. નિંદરી નિંદરી હટરિયે’જી ભાજી ભરાણી હુઈ. ફિરેવિરેજી પાર ન રેજો વો, તેમે’ વરી રવજીભાજી અવાજ-જી એલરજીને રોગ લાગુ થયો વો. અવાજ સુણી સુણીને મથો ચકરવકર ફિરજી લગે એડી હાલત વઈ.

ડિયાડી’ કુટપાથજીને ડપો ડંટેતે ડંડી ગિણુ લગો ને રવજીભાજી સોવાણુ ન તડે પોલિસ-ચોકીમે’ તકશર લિખાય આયા. હિકકો પોલિસ સળે ડી રસલજી અગિયાં પુરિયાં ફિર ધો રેજો. પોલિસકે ડિસીને રવજીભાજીને મન ખુસીસે ફેલાણુ, પણ જ્યે ડી’ ત પોલિસ ને રસલકે બેરા વિષ્ણુ ચાય પિંધે જિંદી બ્યા ને ઈનીંજી મથા ફેરો. જસ લક લક કેજી લગા : ‘ચાય પિંધેલા માકુ મરે’તા, નીચ... હરામી...’

‘કો, કુરો થ્યો વરી?’ હિરયાપછે ફકક પિછ સે પુછજી લગા.

રસલ ને પોલિસ ટેસસે ચાય પિયે’તા. સરકારો માકુકે પણ દુસવત વગર નતો હલે!

‘ચાય અને દુસવતજો કુરો સમંધ આય?’

‘હી ત સુરુઆત આય. ચાયજી કરામત તો ડિઠે’ નાંચ. ચોર અગર ઘરમે’ અચે ને પાં ચોરકે ચાય પિરાંઈયો ત ચોર ચોરી કરે વગર હલ્યો વિન્યે’!

“હી આંઈ કુરો તા ચો?”

‘મતલબજો મામલો મતલબી ભરાબર સમજેતો કીંક સિરાયજી વે ત કીંક ગિણુ પણ પેતો. હિકકે કપ ચાયજી કરામત ન્યારણી વે ત હવઈ, વનાંઈયાં.’ હિરયાપછજી હજી ઝલેને રવજીભાજી ધરમે’નુ પાર આયા. પોલિસ હભો જ વો. રવજીભાજી : ‘પોલિસ લા! હિન છોકરેજી કીંક ભાંધોભસ્ત ફળા.’

‘સાહેબા! મું તાં ધણુ કોસિસ કઈ સમજાયજી, પણ નપટ સમજે જ નતો.’

‘કો? આંધી થિયે નતો ત આંઈ ટેસલાય વિજી ને આંઈ પણ હટરી જમાય કરેને કુટપાથતો વઈ રો, ત તિત ડી’ આંઈ હિકકે બેકે મિલોને ચાય પિરાય સમંધા.’

‘સાહેબ! હું ઇંધે મથો મ મારેઓ. ખપે ત આંછ નમર નોટ કરેને ચોખીમે’ ફરિયા: કરે સજોતાં ! તતવધ વધી ન પે તેલાવ હિરપાઈ રવજભાળે હથ ઝલેને ઘરમે’ શ્રેકે બ્યા.

‘તું’ કુલાથ વિચમે’ મથો મારિયેતી ?’

‘આંઈ ભુઓ કા ન તા? આંકે ચાંતી’, હી પોલિસવારા ત કુટપાથવારેજ યુતમ થયા અંઈ. સરકાર પગાર ડેતી ઇનિયાં વધુ ત ઇતીકે હી કુટપાથવારા ડિતા. કાનૂન પાંલાવ આવ, પાણુ ચએલા નિન્યો ત પાં ચાલાન ચઇ નિન્યો. ભુપાભુપ થયા હુગ. મથો મારિયા ત મધો ઝુરી પોધો. કાપધો ચે-તો ક હું ઇંધે’ મથો મ મારેઓ! કાપધો ભુઠકો આવ. કાનૂન ન હથ ઝડવાસીં ત હથ કપાણુ સમને...’

ને હી કમ ચાર મેણે સુધી હીને હી જ હલ ધો રેઓ. રવજભાળ ધુનિયાં ભથલાઈ વઇ. ઘરજ માડુ ભથલી બ્યા. ઘરમે’ કોવ પાણુ ઇતીને સુણુ’થલ ન પોઈ. હિરપાઈ રસલ વટાનુ ચિજવસત મંજણ લગા. હોરો ગાલિયું કેલુ લગો, ને છોરી નિસારજ જેઠનેકે નિયાપો ડિનેલા રસલકે ભા ભનાએ. ન ન નાત નેરમે’ આવજ, ન ગાત. કકત રસલને મોજિયો સુમાવ મિચીજે મનતે અસર કરે બો.

સજી જગાર રવજભા ‘અગાશનુ’ ચોનગણતે અને વડપણમે’ હિકકે નિંદકે છોરેસે’, કુટપાથ-વારે રસલમે’ પનારો પ્યો ને રવજભા ડુછ પ્યા. ઘરવારા મિકે પુઠે ફિરાય વિઠા. કારણુ? રવજભાળ ઘેરહાજરીમે’ રસલ ઘરમે’ અચી ઘરજા કમ કરિયો વો. ઝોચ’ધા મેમાણુ અચી પે’ ત સામેજે ખુણીતા ખપે સે ગણી અચિયો વો. છુટા પઈસા ત ઇન વટે કાયમ રોધા જ વા. ખપે તકે’ છુટા પઈસા ડિધો વો.

હિકવાર ડુપપે’જુ’ ડો નોટુ’મ્યાનુ હિકકી નોટ ખોટી નિકરી પઇ. તખ્ત્યા ટાણુ રવજભા ઘરે આયા. મગજ તપેલો જ વો ને ચોણુ લગા: ‘હી નોટ ફોટલા ડિને’ આવ. હરાસી ભથમાસસે પનારો પેઓ આવ...’

રસલ બાંધણમે’ અચીને ઉમો રેઓ. રવજભા મારિયું ડિધે ડિધે થકા તકે રસલ ચે: ‘કાકા! મારિયું’ ખુટી પઈયું’ ક થકી રેઆ ?’

‘તું’ હિતાનુ હલ્યો વિન્ય.’

‘આંકે પ રેલાથ આપો નાંઈયાં. ઉઝાળે આંકે હિકકી નોટ ભુવસે’ ડિની વઘ. ઇંખોટી નોટ પાછી ડિનેલા આપો અંઈયાં. કાકા! ખોટી નોટ પાછી કરિજા.’

રવજભા ખોટી નોટ ધા કયો. હિરપાઈજે હરખ મનમે’ માવાણુ ન તકે’ ઇતી’ મ્યા: ‘રસલ! તું’ હી ખોટી નોટજે ફેરો કરિતે ?’

‘કક વેપારીકે ઈ ડિધાસે’ !’

‘ઇતરે તું’ ભથમાસી કરિતે ?’

‘આંકે ત માડુકે ન્યાર કરેને ભથમાસી કરિયોતા, જિજમાં! વેપારીકે ખોટી નોટ ડિને’ મે’ કોયે પાપ નાંવ. ઉત પાપ જે પઈસા કમાયતો. કાકા ત ઇમાનજે પઈસો કમાઈતા !’

‘સે કો’ ભલા ?’

‘ઈમાનધારીસે કમાઈતા ઇતરે જ તાં ઘરજ હાલત ખરાખ આવ. પાપજ કમાણી કમાય તો તેજે ઘર ઝગમગાટ કરેતા. હી ખોટી નોટ ઝોડે’ ઘરમે’ વે’ધી, જિજમાં! હરામજ કમાણીવારો સોજ નોટજે હિસાબ રખે નતો, પણ પતનીજ કમાણીવારેકે હિકકે’ ડુપિયેજ ખોટ પણ ખોરી અખરેતી. જિજમાં’ જુઝ પિલ ડેતાં તે’ક આંકે જન પચુ ડિયાંતો ને જુકે કુપમણુ ભનેતો તે’લાથ જનજે પથિક-દીપોતસવાંક]

૧૯૮૬/ઓ.કટો.-નવે.

[૩૧]

‘સુસમણ પણ થિયાંતો.’ રસલ વેધે વેધે ગાલ કે’ અને આખરન શબ્દ બાણે કાકાકે સુખાપન હુવા તી’ કાકા કોરા નબર કરેને હલ્યો બ્યો.

રવજભા ત મિન્નેમિજ સુસડી રેચા, પણ ઈલાજ સુઝધો ન વો. ઘરમે સુધારો કરે નેડયુ’ ગાલિયુ’ ત થણે વઈયુ’. છોડશે ઉંમરલાયક થઇને પણ કમવોણ વો. છોકરીકે ધમજ ભિયારી વઇ. ધોરી કમાણીજ હુંડી આદરકે ચિંધાન્યુ’ થગડિયુ’ લગેહ્યુ’ વઈયુ’. જુગ-જુને ઘરકે ટી.બી.ને ધરધ લાયુ ખો વો. રોગજ ત્રેઈ પાયરી હુઇ. ઘરને જીવર ધરતીકે પ્રણામ કરેલાય કહે’ નમી પેધિ તેંને બરોસો રેચો ન વો. રવજભાકે ધર સંભારેને વિઠે આય ક ઘરકે રવજભા સંભારેને વિઠો આઈ સે સમજણ મુશિકલ વો.

ઘર કીક કરેલા કન્ટ્રાટી પંજસો રુપિયેમે’ તપ્યાર થો વો. પઇસેજ તજવિજ કરેલા રવજભા ખાર વિન્યજ લગા તકે કુટપાથતે’ હુલક મચી પઇ. રવજભા ખારીખાનુ નજર કર્યાં ત મિડે ફેરી-વારા હુટકીને સરસમાન બેરો કરેને-ભાગધા હુવા.-પોલિસવારેજ લારી હભી વઇ. રસલ પિંઠને સમાનને ટ્રે ખારા નીચે રખેને’ બ્યો સમાન બેરો કરેલા ધોડું’ કદણ લગો. રવજભાને મનમે’ વિચાર આયો : ‘હી જ ટાણુ આય, હાણુ ખાસો લાગમે’ આયો આય’. રવજભા અગિયાં વેચા ને ટ્રેકે હથ લગાયો. રસલ ધોડધા આયો ને ચ : ‘કાકા ! આઈ હી કુરો તા કર્યો ?’ રસલ ટ્રેકે ઝલેજ કોસિસકે.

‘અસાંજે ઘરમે’ કોલાય આવે’ ? હી કુરો કુટપાથ આય ?’ ઈ ચઇ કરેને રવજભા ટ્રેકે ખારી-મેનુ ખારા ધા કર્યાં. પોલિસવારેજ લારી રવજભાજે ઘર સામે હભી વઇ. માડુ ધોડી આયા. હુલક મચી પિઇ. માલ લારીમે’ બરાણુ. રસલ ગમ ખાઇ બ્યો. યુગાયુપ ન્યારિધો રેચો. પોલિસવારા ઇનકે લારીમે’ વેરાવ કરેને ખણી બ્યા. ધોરે ડી’ રસલજ હુટકીને સરસમાન વેરવિખેર થઇ બ્યો. રવજભાજે મનમે’ વો તી’ જ થ્યો. રસલ રખડી થ્યો. ઈનીકે બોરી ખુશી થઇ. ખુશીમે’ ને ખુશીમે’ આટાફેરા કરણ લગા. તેરઈ ખારીમે’નુ ઇનીજ પાકિટતે નજર પઈ. પાકિટ ખણે કરેને ન્યાયાં ત પાકિટમે’નુ સો સોજ પંજ નોડું’ સુરી પઈયુ’. નોડુમે’ કરન્ટ લગો તી’ રવજભાકે ધોસ્ત ભથ આયો. ઇન પઇસેજ તજવિજ જરૂર કે’ હુને એકે વિચારસે રવજભા વિન્યેજા તપ્યાર થ્યા. ધી વિન્યેજા સામે જ હભી વઇ. ઇન ચે : ‘અધા ! આઈ રસલ લાગે ટ્રે કુઈયે’ ફગાય ડિનાં ?’ રવજભા પિંઠને વિચારમે’ થ્યા વા. ઈનીજે હથમે’ પઈ સેંને પાકિટ વો. પાકિટકે કપાટમે’ થા કર્યાં ને ધરમે’નુ ખારા થ્યા. ‘આઈ હેરઈ પાછો અચાંતો. કન્ટ્રાટી અચે ત ઈનકે ધરમે’ વેરાઈજા.’

હિરખાઈ મિંધરનુ પાછા વર્ષા. કપાટ કોરા ખાન બ્યો તકે’ ઇનીકે પાકિટ ડેખાણુ. અજરજ-સે ન્યારેઆં ત મિજ સો સોજ પંજ નોડું’. ‘લગેતો, પઇસેજ તજવિજ થાઇ વઈ આય.’ ઈ ચથ કરેને રસોકે કોરા વર્ષા તકે’ વિન્યેજા ચે : ‘અજ અધા રસલભાને સમાનને ટ્રે કુગાય ડિનાં. વિચાડેને થણે તુકસાન થઈ થ્યો.’

‘હી હું’ કુરો તી ચે’ ?

ને તિન જ ટાણું’ કન્ટ્રાટી અચીને છમો થો.

‘અચો અચો. ખાસો થ્યો આઈ ટાણું’ તે આયા બ્યો, હેરંઇ અચિધા.’

‘તા, ભેણ ! હી વિઠોને વખત નાંધ કાકા મુજે કમ કર્યાં હું ના ?’

‘ઝોવાનસજ ગાલ કરેતા ?’

‘હા, ભેણ ! ઇનીકે ચો બન આઈ ચાર ડી’ વાટ ન્યારિયાંતો. ઝોવાનસજ તજવિજ થઈ વિન્યે’ ત આઈ કારિયરકે કમતે અચેલાં ચા !’

પછસા કન્ટ્રાટીલા ખણી આપા અંધ ઈ સૌચી કરેને હરિયાધ પાકિટળ પછસા કન્ટ્રાટીકે હંધ ડિનાં. કન્ટ્રાટી રસિદ ડિને. કન્ટ્રાટી હલ્યો ઓ અને પંજ જ મિલિટમે રવજલા આપા.

હિરયાધકે ત રવજલા વટે કન્ટ્રાટીજી અને પછસા સુપત કયાં તેજી ગાલ કેણી હુધ, પણ મગજ-મેં ત રસલજી ગાલ હલધી હુધ. રવજલાકે મની પેલો જ સવાલ કયાં : 'રસલજે કુરો થો ? રસલ આંને કુરો કિટાય વે ? અન છેરેજે સમાન આંધ કિગાય ડિનાં ?'

'કંધ કહીને હલધો વો સે કંધ ઝુરી થો !'

'આંકે ઈન કેણુ વો. ગરિભજી પુઠતે પગ ડિને, પણ ગરિભજી પેતતે કહે પગ ન ડિને. ઘડપણમે આંકે હી કુરો સુઝયો ? પાંજે છા કમવોણુ વિઠો આપ. ઇનલા આંધ કુરો કયાં ? અને જુઠા કમાંધવો વો તેજી જ હથ કપી વિધાં ?'

'તોકે પણ ઇ છાકરો વલો લજેતો ?'

'ઇનસે આંકે ઇતરી નફરત કુવા આપ. રાંક છાકરો આપ. પિંઠ પૂરતો કમયતો. પરાપકારી પણ આપ. હિતે ખૂબ મધધ કરેતો. ઇનજો જ ઉધો વારે કરે ને વેર વાર્યાં ? મુકે ક્રા લજેતો !'

'ક્રા ? કુરેજો ક્રા ? ઈ કુરો કરિધો ?'

'ઈ સ યો. મેણુ ડી થો. ઇન મેં વે. ધિલ ડે તો તોકે જન પણ ડિધોસે અને ધુસમણ હુધો તેજે મથો કાગિધોસે !'

'મથો કાગિધો ? કુરો પોપાયાઇજો રાજ આપ ? ઇનકે ત પોલિસવારો ઝલી વ્યા અંધ.'

'પણ રવજલાજી ગાલ અધુરી જ રધ અને પ્રુડિયાંતુ અવાજ સણેલા મિદ્યો : 'કાકા. રવજલા પુઠ વારેને ન્યાર્યાં ત સામે રસલ ઉભો વો. રસલ મેં : 'કાકા ! મુકે આંને ખરાય થિયે એકો ધારો પણ ન વો અને આંધ મુજે વગ ન ક ઝુનો, ખૂબ નુકસાન કયાં !'

'તુ' કા' જુડીને આવે, પુતર ?' હિરયાધ ખુસીસે પુછણ લગા.

'જીજમાં ! આંઉ તો ઘર વમરજો અંધ્યાં, બારતુ કુટપાયવારો અંધ્યાં. પોલિસકે કુટપાય-વારેસે વેર નાંય. ઇનીકે કુટપાય વાર હલે તી નાંય. ઇનીકે કુટપાયવારેજો ધ્યાન રખણુ ખપેતો ! આંઈ ઘરવારો અથો. કુટપાયવારેજો જીસાલ આંજો ધ્યાનમે નંધ અથે, પણ, કાકા ! આંધ મુજે ખૂબ ખૂબ નુકસાન કયાં અયાં !'

'કુરો થો ?'

'મુજે સરસમાન ત પાછો મિલી વેંધો, પણ પછસા વ્યા સે વ્યા. ધંધો કરેલા પંજસો રુપિયા મંગી આયો હુવોસે ઈ જ પછસેજો સજો પાકિટ મુજે ઉપકી થો.'

હિરયાધ રવજલા કોરા ન્યાર્યાં ને તિન જ ટાણુ રવજલાકે કહપનાં સુઝ. ઇનજી પછસા પાછા હંધ કરેને ઉપકારજો ભારસે ઇનકે વરી હિતે વિઠેલા ના ચોંધારી. રવજલા ઇમાનવાર ને નેક ઇનસાન વા, વટવાર વા. ફોગટળ પછસા પાકે ન ખપે, એકે વિચારજી પાક ઇનસાન વા. ઇતરે જ ઇની થ્યાં : 'તોજી પસાં ખણી વિન્ય. તોજે પછસેજો પાકિટ ઘરમે જ છલ્યો વો.' અને તિન ટાણુ હિરયાધજો મોં છણી થો. કારણ ? જીલમે પાકિટળ પંજસો રુપિયા કન્ટ્રાટીકે ડિનાં વા તેજે હિરયાધકે અફસોજ થો. ઇની પુછ્યા : 'ઉ પાકિટ રસલજો વો ?'

'ભા ! કા, લલા ?'

રસલ હિરયાધકે અને રવજલાકે ન્યારિધો થો. કાંક જીલ થંધ આપ અને કાયધો પાકે જ થિધો તેજી આસાર ઉખાળેતા-હોસિયાર છાકરો સે જાણી બો વો.

પથિક-દીપોત્સવાંકે]

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૩૩]

‘પાકિટળ પપ્પસા ત કન્દ્રાટીકે ડેવાજી વેઆ.’ હિરઆપ અ્યાં.

‘સત્યાનાસ થિયે આંને !’

‘મુ’ને વંચ ન ક યુને, મુ’કે આંધ કુલાય સુણાચોતા ? આંધ પિંદ કન્દ્રાટીકે પપ્પસા ડિને’જી ગાલ કયાં વા. મુ’કે કુરો ખપ્પર ?’

ઈ પિલ રસલજો હુવો. ઈ પિલ કુટપાથવારેને હો. હિરઆપમે’ ઇનકે પિંદજી માંલ સકન થયા અને રસલ મે’ : ‘નિજીમાં ! આંધ અકસોસ મ કરિન. કાકા ! હો પરેલાનીજી ગાલ નાંય. હી ખજી વડી ગાલ નાંય. જીકી’ થઇ બો સે થઇ બો. અકસોસ મ કરિન.’

રવજીભા રસલજી હેડી પિલાવરી ન્યારે કરેને ઠરી થાં. ડુઝ વરખ ક નંજિયા થયો સે ન સમજણુ. કન્દ્રાટી આયો. ઇશ્વિપેલી લિતકે ઉભી કરે ડિને. ઢોરઢાંકરને અંધોખરત થઇ બો. તકલિફ આંધી થઈ, પણ રસલજી અચવિન્ય વધી પિઇ. ઈ અંડે મુજે ધરને કમ કેણુ લગો. એકાર ત ઇનજે નેમે’ પણ ન વો, પણ રવજીભાને મન ત મિંજેમિંજ ઢોરધો રમેયો.

રસલ વિગર પ હલધો ન વો ને રસલ ખપડી પ ન વો. મધવારેજી અને મખવારેજી થઇ થો વો. બી’ ડિયેમે’ રસલ ધરને થઇ ચુકો વો.

જી’ જી’ કમ નિકરેતો તી’ તી’ પરાલવ થિયેતો એડી ધારણા રવજીભા કેણુ લગો. રસલ મિણીજી સેવા કરિધો વો, મન રખંધો વો, ધરજી રૈનક જ મૂર મે’ રસલ થકી વધો પિઇ કુઇ. રસલ થકી ધર રૈનકવારો લગંધો વો. રસલજે નકસે વરડા ખણેલા લગો હો.

હિકકો ડી’ વરી ચમતકાર થયો. મિણીકે નવાઈ લગી. આંચંબોજ પોલિસવારેજી લારી આવઇ. એસારેસે મિડે ફેરીવારા ચેતી બ્યા. મિડે પિંદજો માલ ઉપાડે કરેને હલંબા થયા. રસલ માલસમાન ઉપાડે ન ને ખુબીસે પર્થા સિરી બ્યો. લારીવારા આયા ને માલસમાન ઉપાડેલા લગો. રવજીભા હિકકો પલલા વિચાર કયાં ને પોય રસલજો સરસમાન સિપે રવજીભા ઘરમે’ આયા. રસલ રૈમચિલ આય, પિલાવર આય. ઇનજે ઉપકારને ભાર એહો કરેલાય રસલજી હટડીજી ઇની હિકા-જત કયાં. રવજીભા રસલજી હટડીજો સમાન ખણે કરેને ઘરમે’ આયાતે અને સામેવારે ખાણુમે’ ઉભા રઇ કરેને હિરઆપ ચમતકાર ન્યારણુ લગો. ઈની’કે બોરી ખુસી થઇ.

‘આકે પણુ રસલજો રંગ લગી બ્યો. રસલજી હટડીજો સમાન આંધ પિંદ ખણી આયા હી ત ગજબ થો ચોવાજો !’

‘ખણી ન અચાં ત ચાં કે’કે ? પાંતે ઇન ઉપકાર કે’ આય.’

‘આઈ હુ’ઈયે’ હેરાન થોતા. ઉ વિચાહો ત કોય ચે નતો !’

‘મુ’કે તું સમજાય...’

રસલકે જી’ જી’ પર્થા કરિધો હુવા તી’ તી’ પિંદજી રસલ ઢોરો કાક મમતાજે તારસે તણાંધા વેઆ. હિકકે પુઠિયાં બ્યો એહો પ્રસંગ હરયા આપતિ. છુટકારો થિણુ મુશિકલ થઇ થો વો. મચાઇમથા આફત હલઇ આવઇતે ને આફતમે’નુ ઉંચો અચેને આરો આયો નતે.

ચોમાસો વિઠો ને રવજીભાકે ફરજિયાત આરગમ વિન્યણુ થો. નિંદડો ભા ખિમાર થઇ થો વો. ઘરમે’ જવાબધારી ઉપાડે સજે એહો બ્યો કોય ન હો. વિને વિગર છુટકો ન વો. રવજીભા જેની ઉરયા તેની જ લારી વરસાદ થો ને ઘરજી એસરીજો છતર છિણી થો. હિરઆપ તાં મુજી થ્યા. પેટ-જો જણ્યો કમળે ન વો. છોરી ધમસે ઘસાણી હુઇ. ધોળક કરેલાય રસલ જ વો. રવજીભા બી ડિયે મે’ પાછા વરેવારા હુવા. અઈ ડી’ થઈ ચુકા. ઇની’જો કાગર આયો. ટપાલી બારીમે’નુ કાગર વિધે

૩૪]

૧૯૮૬/ઓક્ટો-નવે.

[પથિક-હીપોત્સવાંક

ને કાગર ભરાભર નરિયે'જી ચુવાકજી જગાતે પ્યો. ચુવાકેસે કાગરને લિખાણુ મિંકે છુસાજી ચુકો વો. કાગર પલરી પ્યો. કાગરમે' કુરો લિખેલો વો સે કિયે ખખર ન પિઈ. અમુક અમુક અખર ઉકલંધા વા...કાગર મિલ્યો...સમજ્યાસી...કુરો થિયે...તે' વગર છુટકો નાંધ...ભરાભર આપ...પસ ઇતરો જ સમજેલા મિલ્યો. જિહી સમજેને વો, ફેસલો કરેને વો સે હિરખાઇ પલમે' ફેસલો કયાં...

કાકા કિરિયાકરમ કરેને પાછા આયા. રસુલ ઘરજી ચાર ખાય ચાર ફુટજી જગામે' નિ'કડી હટકી જખાય કરેને વિઠો વો. 'રસુલ રંગૂનવાલા'જી પાટિયો લગો પ્યો વો. પાટિયો ન્યારે કરેને રવજીભા ઉભા રેઆ. ઘરમે' વિતેલા ઇતીને મન અગિયાં પુઠિયાં થ્યો. રુવાં ક રાક ડ'છેને જીજી વિના ઈ પણ થ્યો. રસુલ સામે આયો. રવજીભાજી હથમે'જો ઝોરો ગિનીને ઘરમે' આયો અને ચે': 'જિજીમા! કાકા આયા...'

ઈજો ઈ જ આવાજ રવજીભાકે સુણેલા મિલ્યો. રવજીભાજી નારાજી વરતી યો વે તી' રસુલ ચે': 'કાકા! માફ કર્મ. હાણે કિરોવિરો કરે નંધ થિયે. આંજી મેરભાનીસે ધુકાન યઇ વઇ અને પોલિસજી મથાકુટ મિટી વઈ. હમા ખંધ થઇ વ્યા અંધ.'

રવજીભા ઝોડી નબરસે રસુલ કોરા ન્યાર્યા, જે'સે જી'કા' સમજેને વો સે રસુલ સમજી યો. હિરખાઇ એસારેસે રસુલકે ચ્યાં: 'તુ' હિતાનુ હત્યો વિન્ય.' એસારો કરિયે ટાણે રવજીભા ન્યાર્યા તડે' ઇતીકે ઈ થ્યો જે હાણે ઘરજો પણ આસરો ખુટો. હુઈ પણ હિતાનુ વ્યાસી' અને પુઠિયાંનુ ચોક્કા વરી યો. ન ઉકલી સજે ઝોડી ધૂંચ વરી વઇ ફુઇ આડીમે' વિઠેભાય જગા પણ મિલઇ ન વઇ ને ઘેર પાછા આયાસી' તડે' 'રસુલ રંગૂનવાલા' પાટિયેસે સ્વાગત થ્યો વો. ઘર ફિરેતો તડે' જતર પણ ફિરેતો. પણ માકુ પેલાં ફિરેતો, પોય ઘર ફિરેતો ને પોય જતર!

રવજીભાજો સઠ વઇ થ્યો. ઇતીનુ હિકકો હરે' ન યોલાણુ. હિરખાઇ મન રઇને ગાલ કયાં. નંજી જતર ન્યાર્યા. સે પણ ચુપાચુપ ખ હબર રુપિયે'જી વેવરથા રસુલકે' ને પાગડી લેયે સમજીને ઇનકે ધુકાન મટેલા જગા ડિનેમે' આવઇ...તે'જી જાણુ થઇ હિરખાઇ હરે' હરે' હિકકી પોય જઇ ઈ ગાલિયે'જી ગંદુ' પોલિંધા વ્યા. કડે ધડાકો થિયેતો તે'જી વાટ જ ન્યારિંધા વા, પણ રવજીભા ચુપ વા અને યોયંધા ત્રાકુકયાં. રસુલ સિ ખે મિંકે ચુપાચુપ ઉભા વા. ચુરસેજી વરસાર ચિંધી રઇ. 'વિન્યાતો, હી મુજે ઘર નાંધ. ફુટ તથવારો છોરો મુજે ઘરમે' મથો મારેતો. આંકે મુજી ગરજ પરઇ નાંધ. આંકે રસુલ લખલાલ થિયે. મુકે હાણે હિન ઘરમે' રોણુ હરામ થઇ પ્યો આપ. હી ઘર મુંઘાય નાંધ...' ઇતી' ઇતરો ચ્યાં હુના ને જણી પ્યા. ઘોડધક મચી પઇ.

જે'સે ઘર ઉંચે ચકરે ચાલ્યો વો, ઈ જ રસુલ ડાબઘરકે કોડી આયો. કાગર ઇતીકે તપાસે', ઇલાજ કે', ઇન્સિયણુ ધવાઇ લિખી ડિને' અને નિપટ આરામ કરેજી લલામણુ કે'.

રવજીભાજી તખિયા સુધરેકે વી ખાઈ ડી' લગી વ્યા. ડી' રાત રસુલ રજીવજી તન મન ધનસે સેવા કે'. રસુલ સેરામે લગો પ્યો વો તે'સે હિરખાઇકે ત્રાણુજી ખખર ન પિઇ

હાણે રવજીભા હરે' હરે' હિરફિર ફેણુ લગા વા.

ખાંખાઇ કનાં રસુલકે લિકાયણુ સોનાંધિ ન વો... હિકકો ડી' જોગાજો રવજીભા ઉથિયે તેનુ મેર રસુલકે ચાય ડિનેલાય ખારા વેઆ ત ખાયજોમે' હથજી લારીવારો ઉભો વો. લારીમે' સમાન રખેલો વો. સમાન મથે 'રસુલ રંગૂનવાલા'જી પાટિયો આઠાસ કોરા ન્યારિંધા પ્યો વો. સામે રસુલ ઉભો વો. ઇતજો મો' ઉતરેલો વો. ચાયજો કોપ ડિનેલાય હિરખાઇ વટે વેઆ તડે' પગતે' મથો રખી કરેને રુણ લગો ઇતી'કે પગે પ્યો. પગતે મથો રખીને ધુસકે ધુસકે રુઈ પ્યો. હિરખાઇ નીચે

અધિક-હીપોત્સવાંક]

૧૯૮૯/એકાઠો.-નવે.

[૩૫

પટતે વિઠા ને રસૂલકે માઠ કરાયજી કોસિસ ક્યાં, મનતાસે મનાયાં.

ડુંગરાં સુણેને રવજીભાજી અખ ખુલી વધ. બારા અચીને ન્યાયાં ત રસૂલ અને હિરબાઈ વડે વિઠા અંધ.

રવજીભા જોરા ધ્યાન બો તીં ડુંધે ડુંધે ચોણુ લગો : ‘ખુધા હાફિજ, કાકા ! આંહિ વિન્યાતો. હાણુ આંકે હેરાન નંધ કરિયાં !’

‘તું કિત વેને, રસૂલ ?’

‘જિજીમાં ! મુંજી ફિકર મ કળ ! ઘરતુ બાર ત સજી ધુનિયાં ખાલી પઠં આય. ઘરમે’ રેવારે-કે જગે સોડી પે તી ?’

‘રસૂલ ! તું નારાજ થઈને વિન્યેતો ?’ પુતર પંકજ ચે.

‘ના, ભા ! આંહિ નારાજ કેસે થિયા ! નારાજી હારેલાય વિન્યાતો. આંકે ખખર નાંય, અસાંને પણ ઘર વો, અંગેલો વો, ત્રે ત મોટડું વધડું. હોટ અઢોજીલાલી ટુઈ. માં-પે કુવા, ભા-ભેણ વા. ધુનિયાંમે’ અજ આંકે હેકલો અંધવાં, હાણુ ક્રોધ પણ થેઈ નાંય. ન ત હિ ઘર થોં આય, ન ઘરવારા થાં; ન માં, ન પે, ન ભા-ભેણ ! મુંજો કુરો ન વો ‘ધુનિયાંમે’ ? પણ અજ કીયે નાંય. હી ધરતી આય ને મથે આસમાન આય. ઈતરો ખસ આય. હલી હલી ઘટ્ટી વેંધેલોં ત ધરતીને બોરમે’ મથો રખી કરેને પોઢેલાં મિલધો. આકાસજો જીતર આય.’

‘...ઘર હટેજો ડુખ જાણતો. મું ઘટ્ટી આંજો ઘર ડુખી ન થિયે, ખસ ઈ જ આદિવાતો. આંહિ વેંધાસ ને મિડે સુખી થઈ વેંધા. કાકા પરેસાન થિયેતા...’

‘બિંધગીમે’ ઘર ભનાય સગંધાસ ક ન સે બખવાન જાણેતો. મું ઘટ્ટી કોયજો ઘર અશાંત થિયે સે મુંકે મંજૂર નાંય...’

‘વેપાર કરેલા ધુનિયાં પઠં આય, પણ હિતે વેપાર ભેરો સહારો મિલધો, માં-પેજો પ્યાઃ મિલધો સે મું ધારોં વો...’

‘પદંતા ત હથજો મેત્ર આય. આંધ પદંસેજી ચિંધા મ કળ. હિન ઘરમે’ આંહિ ખિરભત જખો અંધવાં. મું જીકો કી’ કયો આય સે હિન ઘરજી ખુશીરાય કયો આય...’

રસૂલજી માલ સુણી પેલાં તાં રવજીભા કી’ બોદ્યા ન. ધારી ધારીને અનકે નેરેલા લગા રસૂલ પણ રવજીભા સામું ન્યારી થોં...

રવજીભા કુરો કરિયેતા અનજી આતુરતા મિણીજો ત્રો મથે ડિસાંખી વી.

હરે હરે રવજીભા વ્યા : ‘બેરા રસૂલ ! તું કયે આય એરો તા કાન ન કરે સગે. માંધાઈમે’ મુંજી હિતરી ચાંવત તા સગો પુતર પણ નાંય રખે, નોજી ચાંવતસે’ જ માંધાઈમે’નુ ઉગો મથો અંધવાં... પોય હિરબાઈ કોરા નેરી ખિલીને વ્યા : ‘હાણુ તાકે કિતે પ વિન્યેયુ નાંય અન્યા તું અસાં ભેરો જ શેને.’ ઇતરો ચંધ કરેને રસૂલજી હારી મથાનુ પાટિયો ખણીને રસૂલજી ધુકાનતે’ મંદયાં.

હિરબાઈ અખિયુ કાકીને રવજીભા કુરા ન્યારી થાં. રસૂલજો હિયો ભરાઈ આયો. ઈ રવજીભા-જો પજેમે’ નમી થો તીં રવજીભા રસૂલ કે હિંથેસે લગાયોં. હિરબાઈજી અખિયેમે’ ખુશીજી અંસુગ વા.

હિકકી પલ...અત્ર હિકકી પલમે’ સજો તાતાવરજી ખુશખુશાલ થત બો.

ઠે. આપમન વાડી, જાણુયોક, એવતમાલ-૪૮૫૦૦૧

સુલેહ

શ્રી. જયંતકુમાર મા. વ્યાસ

ગોપાલદાસ અંગદાના કમ્પાઉન્ડમાં આંટા મારી રહ્યા હતા. એમના ભાઈ નાનુભાઈ તથા બહેન કંકુબહેન અને એમના વચ્ચે મનમેળ નહોતો. વરસો વીતી ગયાં હતાં છતાં એમનાં કુટુંબ બુદ્ધિ ને બુદ્ધિ હતાં અને સારે માટે પ્રયત્ન પણ ભેગાં થતાં નહોતાં. આપા મૃત્યુ પામ્યા ત્યાર બાદ ગોપાલદાસે બધી જમીન રાખી લીધી હતી, નાનુભાઈએ શહેરનું 'મોટું' મકાન અને દુકાન રાખી લીધાં હતાં, જ્યારે કંકુબહેન એમના પોતાના ભાગ માટે કોર્ટ ચડ્યાં હતાં.

ગોપાલદાસના પત્ની સુરજબા ઘણાં સમજી અને ધાર્મિક વૃત્તિનાં હતાં, એમને કુટુંબમાં કલેશ થયો હતો એ જરા પણ ગમતી વાત નહોતી. એઓ ગોપાલદાસને રોજ સમજાવતાં : “હવે તો તમે બંને ભાઈ પૈસેટકે ઘણા જ સુખી છો. હવે તો આ કુસંપ કાઢો અને હળીમળીતે રહો. આપણે બધાં સાથે લઈ શું જવાનાં છીએ?”

આ છેલ્લું વાક્ય ગોપાલદાસના મગજમાં જીતરી ગયું. એમને પણ સુરજબાની વાત સાચી અને અર્થવાળી લાગી : ‘પૈસાના લોકમાં મને આ વાત આટલા દિવસ ન સમજાઈ એ બહુ મોટું થયું’. ચાલો, જગ્યા ત્યાંથી સવાર. એમ વિચારી એમના કુટુંબના ગોર ગણપતભાઈને મોસાવ્યા અને એમને સુલેહનું કામ સોંપ્યું.

ગોપાલદાસ આંટાફેરા મારી રહ્યા હતા ત્યાં જ ગાડીનો અવાજ આવ્યો અને એમાંથી નાનુભાઈ અને ગણપતભાઈ જીત્યાં. થોડી જ વારમાં રિક્ષા આવી એમાંથી કંકુબહેન જીત્યાં.

“ગોપાલભાઈ ! બુઓ, આ તમારા કલા પ્રમાણે બધાંને મોસાવી લાવ્યો છું. હવે હું જઈ.” કહી ગણપતભાઈએ વિદાય લીધી. એવામાં સુરજબા પણ બહાર આવી પહોંચ્યાં. એઓ જલદી જલદી દરવાજા આગળ ગયાં અને કંકુબહેનનો હાથ ઝાલી એમને ઘરમાં લઈ ગયાં. ગોપાલદાસે પણ નાનુભાઈના ખભે હાથ મૂક્યો અને બંને જણ સાથે જ ઘરમાં પ્રવેશ્યા.

ઘણા વખતથી નાનુભાઈ અને કંકુબહેનનાં હૃદયમાં થતું તો હતું જ કે ‘અમારા કુટુંબમાં જલદી મનમેળ થઈ જાય તો સાડું. કુસંપથી કોઈને લાભ થતો નથી. જીલટું, લોહિ વાત કરતાં હોય છે એ બુદ્ધિ.’ એટલે જોવા ગોપાલદાસનો સંદેશો લઈને ગણપતભાઈ આવ્યા કે તરત જ આનાંકાની વગર નાનુભાઈ અને કંકુબહેન ગોપાલદાસને ‘ત્યાં જવા તૈયાર થઈ ગયાં હતાં.

“હાશ” ! કરીને ગોપાલદાસ નાનુભાઈની જોડે જ બેઠા. સુરજબાએ કંકુબહેનને પોતાની જોડે મોસાવ્યાં. ગોપાલદાસનો પુત્ર કેતન અમેરિકાથી થોડા દિવસ પર જ આવ્યો હતો. ત્યાંથી એ હાકટરની મોટી ડિગ્રી લઈને આવ્યો હતો. એ અહીં પરણ્યા આવ્યો હતો અને સારી છોકરીની શોધમાં હતો.

સુરજબા જીઠ્યાં, ઘરમાં જઈ ગોળ લઈ આવ્યાં અને દરેકનું મોં મીઠું કરાવ્યું. ઘણાં વરસે બધાં ભેગાં થયેલાં ! દરેકની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ હતાં, નિંદા કરી હતી એનાં આંસુ હતાં અને ખાસ તો દરેક જણે પોતાની જીંદગી કારણે એક થવામાં આટલાં બધાં વર્ષોના અકારણ વિશ્વ બુ કયો હતો એ પશ્ચાતાપનાં આંસુ હતાં. કેતન જઈને પાણી લઈ આવ્યો અને બધાંને આપ્યું.

બધાં શાંતિથી થોડો વખત બેઠાં એટલે ગોપાલદાસે વાત છેડી : “બુઓ, નાનુભાઈ અને કંકુબહેન ! આપણે પ્રભુકૃપાથી ઘણાં વર્ષ પાછાં ભેગાં થયાં એ ઘણું આનંદની વાત છે. આપણા સંસ્કાર જગી જીઠ્યા એ આપણું જીવનું ભાવિ બતાવે છે. આ ભેગાં થયાં એનો બધો જથ તમારે તમારાં જાણીને

પથિક-દીપોતસવાંક]

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૩૭

આપવાનો છે, મને નહિ. સરજખાના એક જ વાઠયે—“આપણે બધાં સાથે લઈ શું જવાનાં છીએ ?”—મારો બધો ભ્રમ ભાંગી નાખ્યો, છદ્દ ઝોગાળી નાખી અને બધાંને ભેગાં કર્યાં. આ મનભેળે આપણાં મિત્રો દરેકને ફાંસી દેઈ બેઠો અને કુટુંબ પણ જોતજોતામાં વધારે આગળ આવશે. મારે ખેદપૂર્વક કહેવો છે કે આપા યુજરી ગયા ત્યારે એમની મિલકતની વહેંચણી થઈ શકી નહોતી તેથી આપણાં બધાંને મનઃકુલ થયું હતું અને આપણાં સ'બધ પણ તેથી કપાઈ ગયો હતો. હવે એની યોગ્ય વહેંચણી થશે અને કોઈને અન્યાય નહિ થાય. આપણાંમાંના દરેકને એકબીજાની જરૂર પડવાની છે; જેમકે મારો પુત્ર કેતન પરણવા માટે અડી આવ્યો છે તેને માટે સારી છોકરીની જરૂર છે. મારે તો આજના જુવાનવર્ગ જેટલે ખાસ ઝોળખાણ છે નહિ એટલે કઈ છોકરી સારી હશે એની મને ખબર નહિ પડે, માટે મારે, નાનુભાઈ ! તમારી પુત્રી રૂપાની મદદ લેવી પડશે. આવી બધી મુશ્કેલી મારે છે.”

ગોપાલદાસે વાત પૂરી કરી એટલે નાનુભાઈએ તરત વાત શરૂ કરી : “જુઓ, મોટા ભાઈ ! જેમ તમારે મુશ્કેલી છે તેમ મારે પણ મારી મુશ્કેલી છે. રૂપાં એમ.બી.બી.એસ. તો થઈ ગઈ, પણ હવે એને ‘એટર્નિટી હોમ’ કાઢવા મોડું મકાન બાંધવું છે તેથી મોટી રકમની જરૂર પડશે. તથા રૂપાં માટે ભારા ડોક્ટર છોકરો શોધું છું. આ કામમાં મારે કેતનની મદદની જરૂર પડશે. આ મારી મુશ્કેલી છે.”

પછી તરત જ કંકુબહેને વાત શરૂ કરી : “અદ્યા ભાઈઓ ! માડું તો સાંભળો. આ મારો જિત્તુ છે તે આ વર્ષે બારમું ધોરણ પાસ કરશે પછી એને એન્જિનિયર થવું છે. એ માટે પૈસા ક્યાંથી કાઢવા ? કંઈ ઉપાય બતાવો. વળી મારો પુત્રી રમા છે તેને ટી.બી. થયો છે. એને હવે ઓપરેશન કરાવવાનું છે. એનો વર તો બે વરસે જ યુજરી ગયો એટલે હવે મારે આ ઓપરેશનના પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? ભાઈ ! કંઈ કરો.”

બધાંએ એકબીજાની મુશ્કેલી સાંભળી વિચારવા માંડ્યું. થોડી વાર પછી ગોપાલદાસે વાત શરૂ કરી : “જુઓ, આપણે બધાં ફેમિલી-ફન્ડ બિલું કરીએ. એના બ્યાજમાંથી આપણા કુટુંબના સભ્યોને દરેક પ્રકારની મદદ મળશે, જેની કે બહુતર માટે, મોંઘી માટે, ધંધો શરૂ કરવા માટે વગેરે. એને માટે હું મારા તરફથી બે લાખ રૂપિયાનો ફાળો આપું છું અને જરૂર પડે ત્યાં એક લાખ પણ આપીશ.”

પછી નાનુભાઈએ આગળ ચલાવ્યું : “જુઓ, મારા તરફથી એક લાખ રૂપિયાનો ફાળો આપીશ.”

પછી કંકુબહેન પણ બોલ્યા : “જુઓ, ભાઈ ! હું તો પ્રાથમિક શાળાની શિક્ષિકા છું. માડું યુજરાન હું મુશ્કેલીથી ચલાવું છું. મારા પતિ તો કેટલાયે વરસથી દેવલોક પામ્યા છે. હું ફક્ત એક રીતે કુટુંબના સભ્યોને મદદ કરી શકીશ. જે બાળકોને અભ્યાસ કાવ્યો હોય તેમને મારી પાસે લખાવવા મોકલજો. આ રીતે હું પણ મદદ કરીશ.”

બધાંને આ ફેમિલી-ફન્ડની વાત અત્યંત ગમી ગઈ. બધી વાત શાંતિથી અને આનંદથી પતી ગઈ એટલે સરજખાએ ફેન કરીને નાનુભાઈ તથા કંકુબહેનનાં કુટુંબનાં બધાંને એમને ઘેર જમવા માટે બોલાવી લીધાં. બધાંને અત્યંત આવેલાં જોઈને નાનુભાઈ અને કંકુબહેન પણ અચરજમાં પડી ગયાં. રૂપાં તરત જ બોલી ઊઠી : “પરમા ! સરજખાએ ફેન કર્યો હતો તેથી અમે બધાં આવ્યાં છીએ.”

મ્હા, મમ્મી ! સરજખાનો ફેન આંઠેયો હતો તેથી હું આવ્યો છું.” જિત્તુએ પણ કંકુબહેનને વાત કરી.

આખું કુટુંબ સાથે જમવા બેઠું હતું. સરજખા બધાંને આગ્રહ કરી કરીને પીરસતાં હતાં. દરેક બધું આનંદમાં હતું. રૂપાં એની સખી ડો. કેતકીને પણ એની સાથે લાવી હતી અને ચાલાકી કરીને એને કેતનની જેટલે જ જમવા બેસાડી હતી. રૂપાં પણ કેતનની બીજી બાબત જમવા બેઠી હતી અને કેતનના કાનમાં કેતકી વિશે ગુસ્સા કરી રહી હતી. કેતન થોડી થોડી વારે બાંધી આંખે કેતકીને

[અનુસંધાન પા. ૪૧ નીચે]

‘મિત્ર’

શ્રી. કાસમ જાખી

બારણું ખૂલ્યું. પોતાને જોતાં વેંત જ પ્રકાશનું ચહેલું લાગતું હતું તે મોં મલક્યું બધી જિગરનો સ્થાન ચહેરો પણ સહેજ મરક્યો.

‘અરે જિગર ?’

સ્મિત વેરતાં જિગરે હઠારમાં ગરદન હલાવી અને પછી ઘરમાં દબિટ ફેંકતાં બોલ્યો : ‘કેમ કાંઈ દેખાતું નથી ?’

‘આઠ દિનોકી બાદશાહી મિલી છે.’

‘એમ ?’

‘હા, હું આજે સવારથી તને યાદ કરતો હતો.’

‘કેમ ? કાંઈ ખાસ કારણ ?’

‘ના, અમરતો...પણ તું આવ્યો એ ગમ્યું.’

‘મન મૂંઝાતું હતું એટલે થયું કે...’

‘ના, ના, બરોબર છે. મિત્રતા કોને કહે ? હું પણ બોર થઈ ગયો હતો, તું એસ, હું હમણાં જ આવું છું, પણ હવે તબિયત કેમ છે તારી ?’

‘એમ ટિકિટ નહિ ફાટવા દઈ...ઘણા વાવટા ફરકાવવાના છે હજી તો.’

જિગરનું માપ કાઢતો હોય એમ પ્રકાશ એને તાકી રહેતાં બોલ્યો : ‘સરસ...હું કાંઈ નવું લખાયું છે કે ?’

‘તેં કાંઈ લખ્યું ?’

‘અમારું તો સમજ્યા હવે, પહેલાં પત્રકાર ને પછી કવિ, ગમે ત્યારે ગમે તેવું લખી નાખીએ, પણ તું રજેરગથી કવિ, તને લખ્યા વગર એન ન પડે. હું તને બાણું ને ?’

જિગર મલકતાં બોલ્યો : ‘તું તોયાર થઈ જા, ત્યુ-ચાર ગઝલ લખાઈ છે. હું બેઠો છું.’

‘અખ ઘડી જ આવ્યો, બે-ચાર લોટા રેડીને...’ કહેતો, ચપટી વગાડતો પ્રકાશ ટુવાલ સાથે બાથરૂમ ભર્યો સરકી ગયો.

જિગર માટે ઘર અભ્યુત્પન્ન નથી. એણે ટેબલ પર પડેલાં પુસ્તક જોવા માંડ્યાં, પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં, ત્યાં એક કાબ્યસંગ્રહમાં ગદી વળેલો કાગળ જોયો. કુતૂહલ થતાં એણે કાગળ ખોલ્યો, પણ લખાણના શીર્ષક પર એની નજર ચોંટી ગઈ. એ ચમક્યો. એણે વાંચ્યું દરે ક્યું. વાંચતો ગયો તેમ તેમ ગૈસ-ચેરમાં પુરાયો હોય એવું અનુભવાતું ગયું. બચકારા વધી ગયા. લખાણ પૂરું કરતાં તો જાણે હાંકી ગયા. શાંત વાતાવરણ દગાબોર લાગ્યું, પેટમાં કંઈક ચકરાતું લાગ્યું. કાગળ પૂર્વવત્ મૂકી પુસ્તક ચથારચાને મૂકી દીધું. ઝાંઝી રહેતું તકલીફરૂપ લાગતાં, કપાળનો પરસેવો લૂછતો, રૂંધાતો એ ઘર બહાર નીકળે ત્યાં જ—

‘કેમ, ક્યાં ચાલ્યો ?’

‘અહીંયાં પણ મૂંઝારો થાય છે, હું જઈશ.’

‘એકાએક ?’

‘હા.’

[અનુસંધાન પા. ૪૨ નીચે]

પશ્ચિમ-દીપોત્સવકાંઠ]

૧૬૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૩૬

આર્તનાદ

શ્રી. ચિન્મય પટેલ

શરણાર્થએ ગૂંછ જોડી. ઢોલ ઢબૂક્યા. સોળ શણગાર સજીને આવેલી ગામની સન્નારીઓના કંઠમાંથી સૂરોની સરવાણીઓના ઝરા ફૂટ્યા. બાણેકે આગ્રમજરીની મહેકથી એક સાથે કેડિલાઓ ટહુકી જોડી. રંગમેરંગી વસ્ત્રો સજીને મહાલવા નીકળેલી ગીતધેલીઓના રાગમાં મધુરપ વ્યાપી ગઈ.

આજે એમની વહાલસોઈ સખી અંજલિનાં લગ્ન હતાં. પીતાની રમઝટ ન લગાવે તો સખીઓ શાની? જમવામાં આવું પાણું હોય તો ચાલે, પણ લગ્નગીતોમાં કંઈક જીણપ રહી બપ એ ન ચાલે. ઉત્સાહભર્યા અનેરા આનંદમાં નાચતી-ફૂલતી આ સખીઓને નિહાળીને તો ઘડીભર એવું લાગતું હતું, બાણેકે એમનાં પોતાનાં લગ્ન ન થઈ રહ્યાં હોય!

ઓધવજીને અંજલિ એકની એક દીકરી હતી. ચાળીસ વર્ષની વયે પહોંચવા છતાં ઓધવજીનું આંગણું સુતું જ હતું. કહેવાય છે કે ઈશ્વરના દરબારમાં દેર છે, પણ અંધેર નથી. ઓધવજી રવાબો ફાનાંદ સરસ્વતીનાં લખાણોના પરિચયમાં આવ્યા અને એમના જીવનમાં નવો દીપક પ્રગટ્યો. ગાયત્રી-મંત્રના સતત જપ એમણે અને શારદાખહેને આરંભ્યા. પિરતાળીસ વર્ષની વયે પહોંચતાં પહોંચતાં તો એમની પત્ની શારદાખહેને અંજલિને જન્મ આપ્યો.

પતિ-પત્ની બંને પરોપજીવી હતાં. ગામનાં સૌ કોઈ એમના પ્રત્યે મમતા રાખતાં. અંજલિ પણ આખા ગામની દીકરી હોય એમ ઘરેઘર એના સુખે સુખી અને એના દુઃખે દુઃખી થતું. અંજલિ ગામની પ્રત્યેક વ્યક્તિનો પ્રાણ બની ગઈ હતી એટલે ગામનાં સ્ત્રી-પુરુષો પોતાની દીકરીનાં લગ્ન થતાં હોય એમ મહાલતાં હતાં.

સખીઓ અંજલિને હોંશે હોંશે શણગારી રહી હતી. ગામના સજ્જનોએ સારી એવી રકમ એકત્રિત કરીને અંજલિ માટે તોલા સોનાનાં ઘરેણાં અને કેટલાંક સુંદર વસ્ત્ર આપ્યાં હતાં. અંજલિના શરીર ઉપર ઢાળીના અને વસ્ત્રો સખીઓએ ચણવ્યાં એના પ્રેમના ભારથી એ દુઃખી ગઈ. એની આંખો હર્ષનાં આંસુથી છલકાઈ જોડી. વડીલોનું વાતસલ્ય અને સખીઓના પ્રેમથી એ ધન્ય બની ગઈ.

લગ્ન-મૂહૂર્ત મંડાવું. આસોપાલવનાં તોરણે માંડવો સોદી રહ્યો હતો. કુલોની ફારમ પ્રસરી રહી હતી. ગૌર મહારાજનો હોઠારો થયો એટલે વરકન્યા આવ્યાં અને બાજુ ઉપર ગોઠવાયાં. ચાર બાણુ આનંદનો સાગર લહેરાઈ જોડ્યો. એટલામાં એક માણસ વરરાગ્નના પિતા હનુમાનભાઈને માંડવેથી દૂર લઈ ગયો. એણે યુસયુસ કરી.

ગૌર મહારાજ વર-કન્યાના હાથ પકડીને હસ્તમેળાપ કરાવવા માટે એકમાનના ઉપર ગોઠવવા બપ છે ત્યાં ધૂવાફૂવાં થયેલા હનુમાનભાઈ આવ્યા અને ખરાડી જોડ્યા: 'જિભા રહો, ગૌર મહારાજ!' અને પોતાના પુત્રનો હાથ એમણે પકડીને પાછો ખેંચ્યો લીધો અને કહ્યું:

'મહારાજ! આ કન્યા સાથે મારા દીકરાનાં લગ્ન નહિ થાય.' આ શબ્દો સાંભળતાં જ માંભરામાં સોંપો પડી ગયો. ગીતા થઈ ગયાં. એઓ આગળ બોલ્યા: 'ચાલો, ઓધવજી! ઘરમાં મારે તમારી સાથે વાત કરવી છે.'

અને હનુમાનભાઈ ઓધવજીની સાથે ઘરના ઓરડામાં ગયા. જાનૈયાઓ અને ગ્રામજનોને કંઈ સમજાયું નહિ અને વરરાગ્ન પોતે પણ ગૂંચવાઈ જઈને જોડા વિચારમાં પૂળી ગયા. ઘરમાં ઓધવજી કરચેરી રહ્યા હતા.

૪૭]

૧૯૮૯/ઓક્ટો.-નવે.

[પથિકે-દીપોત્સવ]

‘હનુમાનભાઈ ! મારી આખર રાખે. તમને અત્યારે આ સુઝ્યું ?’ ઓધવણએ માથેથી પાઘડી ઉતારીને હનુમાનભાઈના પગમાં મૂકી દીધી.

‘જુઓ, ઓધવણ ! તમે મને છેતરો છો, મારા દીકરાની જિંદગી સાથે તમે રમત આદરી છે. આ લગન કંઈ સંતોષમાં થઈ શકે એમ નથી.’ હનુમાનભાઈએ પોતાના આખરી નિર્ણય સંભળાવી દીધો.

‘પણ’.....

‘પણ ને પણ, મારે તમારી મૂંગી દીકરી સાથે મારા છોકરાનાં લગન કરવાં નથી, હનુમાનભાઈએ ઘટસ્ફોટ કર્યો અને ઓધવણ કંઈ પણ કહે એ પહેલાં ચોરસમાંથી બહાર તીકળી ગયા. ઓધવણ પણ એમની પાછળ દોડ્યા.

અંજલિ જન્મી ત્યારે સુંદર મગ્નનું કાલું કાલું બોલીને આનંદ આપતી હતી, પરંતુ જ્યારે એ પાંચેક વર્ષની થઈ હતી ત્યારે ઘરમાં એકલી હતી અને પડોશમાં ઘરની આગ બેઠીને લયથી ચીસ પાડી બેઠી હતી. એ ચીસ આખરી બની ગઈ હતી. એકની એક દીકરી માટે ઓધવણએ ઘણું દોર-ધાગા કરાવ્યા, પણ એ બોલતી ન થઈ. કેટલીય માનતાઓ માની, પણ ઘેર નિરાશા સિવાય કંઈ જ ન મળ્યું. મોટા મોટા દાકતરો પાસે અંજલિને લઈ ગયા, પણ તમામ દાકતરોએ અભિપ્રાય આપી દીધેલો :

‘ઓધવણ ! તમારા વાત્સલ્યને સમજીએ છીએ, પરંતુ અંજલિને બોલતી કરવાના કંઈ જ ઉપાય અમને હાથ લાગતા નથી.’

દિવસે દિવસે અંજલિ વડેલી બનતી ગઈ. એના શરીર ઉપર રૂપે ઘેરાં ઘાલ્યો. એક સારી સંસ્થામાં લાશ્વીને એણીએ પઢવી પ્રાપ્ત કરી. આર ગાંધિ દરને એના જ્ઞેની રૂપાળી અને શાણી છોકરી નજરે પડતી ન હતી. એ ગિયારીને માત્ર એક જ ખેડ હતી વાચાની. ઘરકામ અને વ્યવહારમાં કાબેલ અનેલી દીકરી માટે ઓધવણને કોડ જગ્યા અને અંજલિને સારે ઘેર વળાવવા દુરતિયાની શોધ આરંભી. સીધો, સરળ, વિવેકી અને દેશસક્તિનાં સોણીનાં સેવતો હનુમાનભાઈના પ્રાણસુખ એમને ગમી ગયો. પ્રાણસુખે અંજલિને જોઈ લીધી અને લગન માટે હા લાશ્વી દીધી.

અત્યારે પિતાએ લગન અટકાવ્યું એ પ્રાણસુખને ન સમજાયું, ન ગમ્યું. ચોરસમાંથી ઉશ્કેરાઈને આવેલા પિતાએ કહ્યું :

‘એટા ! પ્રાણસુખ ! તું અંજલિને જોવા આવ્યો ત્યારે એની સાથે વાતચીત કરી હતી ?’

‘ના, પિતાજી ! પણ એનાં વ્યવહાર ચપળતા હોશિયારી અને એનું સૌન્દર્ય જોઈને હું નિર્તાઈ થયો હતો. મને અંજલિ ખૂબ જ ગમી ગઈ, પણ અત્યારે વાત શી છે ?’ પ્રાણસુખે અંજલિ તરફ નિહાળીને પિતાને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

[અનુસંધાન પા. ૩૮ થી]

જોઈ લેતો હતો. કેતકી મંદ મંદ હસતી હતી. રૂપાંજલિ સૂરજબાને કાનમાં કંઈ વાત કરી. ધીમેથી રૂપાંજલિ પેંગવા બે દુકડો કરી એક એક દુકડો કેતન અને કેતકીના મુખમાં મૂકી દીધો. આ જોઈ બધાં હસવા લાગ્યાં. કેતકી સરમથાં નીચું જોઈ ગઈ.

કેસેટ પર દઈભર્યા કંઠવાળા ગાયક સાયગલનું ગીત વાગી રહ્યું હતું :

‘મનકે ઝીરકો મોહસે અદલો, દુઃખ બી સુખ બન બદલો.’

૬. એક/૪, શ્રમીન સોસાયટી, ગુલબાઈ ટેકરી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

પથિક-દીપોત્સવાંક]

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૪૧

‘પ્રાણસુખ ! બેટા ! તે મોટી જીલ કરી છે. અંજલિને તે પસંદ કરી છે, પરંતુ એ તો બાળપણથી મૂંગી છે.’

પિતાની વાત સાંભળીને પ્રાણસુખને એ ઘડી તો તરમર આવી ત્યાં અને એ નીચે પછડાઈ એ પહેલાં હનુમાનભાઈએ એને બાથમાં ઝીલી લીધી. આ બધું જોઈને જાનૈયા પણ આશ્ચર્યમાં મુકાઈ ગયા.

થોડી વારમાં જ પ્રાણસુખ સ્વસ્થ થઈ ગયો. થોડો વિચાર કરીને નિર્ણય કરી પિતાને કહ્યું :
‘પિતાજી ! જમે તે હોય, પણ હું એને મારી ધર્મપત્ની માની જ ચૂક્યો છું, એટલે હવે તો એની સાથે પરણે જ છૂટકો.’

‘નહિ, પ્રાણસુખ ! એ હરગીજ બની શકે એમ નથી. હું તારી જિંદગી અને મારા ઘરનો મોભો બગાડવા માગતો નથી. ચાલો, બધા જાનૈયા જિલ્લા થઈ જાઓ. જનન અત્યારે જ પાછી જશે. હનુમાનભાઈએ પોતાનો આખરી નિર્ણય જણાવી દીધો.’

અરમાદોનાં તોરણ બાંધીને આશાના દીપ પ્રગટાવી ચૂકેલા ઓધવજીનો મહરરાજકક્ષાનો મહેલ તરી પડ્યો. વહાલસોઈ પુત્રીના ભાવિનો અધકાર અને એની કલ્પનાનો આઘાત એ સહન કરી શક્યા નહિ.

‘બેટા ! અંજલિ !’ કહેતાંની સાથે જ એ ત્યાં પટકાઈ પડ્યા અને એમની આંખો સદાને માટે પહોળી ધર્મ ગ્રંથ.

અંજલિએ પિતાના આર્તનાદને ઝાળખ્યો. એનાં રોમેરોમ જિભાં થઈ ગયાં. ‘આવીસ વર્ષ’ સુધી પિતાના સ્નેહનો અમીરસ પીને ઉછેરેલી એ એકદમ બાજઠ ઉપરથી જીવી થઈ ગઈ. પિતાની આંખો જોઈને એ પિતાના શરીર ઉપર પટકાઈ અને ત્યાં જ એના મોંમાંથી આર્તનાદની એક લયાનક ચીસ નીકળી પડી ; ‘પિતાજી !’

પરંતુ માત્ર ઓધવજી પુત્રીના એ અવાજને સાંભળી ન શક્યા.

ફરીથી શરણાર્થ ગૂંછ જીડી... પી... પી... પી...

ઠે. ૫૫૮, જયંત પાર્ક, મેમનગર, કચ્છાવતી-૩૮૦૦૫૨

[અનુસંધાન પા. ૩૬ થી ચાલુ]

‘થોડી વાર બેસને, હું તોયાર...’

‘ના, યાર ! બીજી વખત અવાશે તો આવીશ.’

‘તું નહિ સુધરે.’

ઝિગર પગણે હસતો હોય એમ નહિ જેવું હાસ્ય વેરી ત્યાંથી નીકળી ગયો.

ઝડપથી ઘેર પહોંચી જવા ઇચ્છતો હોય એમ એ ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલતો હતો. મગજની નસો તણાતી લાગતી હતી, એણે વચિસા લખાણુનો એક એક અક્ષર જાણે ડામ દેતો હોય એવી વેદના એ અનુભવી રહ્યો હતો અને અંજલિરૂપ એ લેખનું શીર્ષક ‘કુમાર ચન્દ્રક-વિજેતા કવિ ઝિગરનું અક્ષણે અવસાન !’ એને ચારે તરફથી બીંસાતું લાગતું હતું.

ઠે. આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ, ખેડબ્રહ્મા-૪૮૩૨૫૫ (જિ. સાગરકાંઠા)

૪૨]

૧૯૮૬/ઓક્ટો-નવે.

[પથિક-દીપોત્સવકાંઠ

ત્રીજા દિનારે

શ્રી હંસેશ દેવે, 'દીપ'

પથિક-નિવાસના નાનકડા ખગીયામાં મધ્યાનાં આછાં આછાં કિરણ ચોમેર પોતાનું સ્થિત પ્રગટાવી રહ્યાં હતાં... સૂર્ય પણ ઝડપથી ક્ષિતિજ તરફ ધસી રહ્યો હતો... થેડીક દાણેમાં જ સૂર્ય ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગયો અને અંધકારે પોતાનું પોત પ્રકાશવા માંડ્યું. મલક મલક કરતા તારલાઓએ અજળની ગોઠિ આરંભી હતી. એવામાં જ એક તારલો એના પ્રિયજનોનો સાથ છોડીને ખર્ચો જમીન તરફ... એ ખરતા તારલા તરફ મનોજની મીટ બંધાઈ હતી. એની બીની આંખો તારલાની ગતિને માપી રહી હતી. એવું મસ્તક એની પ્રેમિકા સ્મિતાના ઓઝામાં હતું. સ્મિતાની કેમળ આંગળીઓ મનોજના વાળમાં પ્રેમથી ફરી રહી હતી. મૌનનું સાંપ્રાણ્ય હતું. આખરે સ્મિતાએ મૌનસમાધિ તોડી...

સ્મિતાએ એના પાલવથી મનોજનાં આંસુ લૂછતાં લૂછતાં કહ્યું: “મનોજ! આમ ક્યાંસુધી રહ્યા કરીશ? જો, રહી રહીને આ હાલત કરી છે તારી! તારા હૃદયમાં જે ગમ હોય તે તું મને કહે. શું તું મને પ્રેમ નથી કરતો?”

સ્મિતાની આંખોમાં આંખ પરાવીને મનોજે જવાબ આપ્યો:

“સ્મિતા! તે જ તો મને પ્રેમની વ્યાખ્યા શિખવાડી છે.”

“તો પછી તું મને કહે... તારા મુખ પરની આ ઉદાસી મારાથી હવે સહન નથી થતી.”

“સ્મિતા! મારું દુઃખ મને જ ગળી જવા દે, મારું દુઃખ સાંભળીને તું તારાં મૂલ્યવાન અશ્રુઓને ભોગ આપ એ મને મંજૂર નથી.”

“જો તારું દુઃખ વહેતી શકું તો એ હું મારું સૌભાગ્ય... જે વાત હોય તે મને કહે, તારા હૃદયનો ભોજ હલકો થઈ જશે. જો, હવે તને મારા સમ છે.”

“તું બહુ જીદ કરે છે તો કહું છું કે... કે મારી ગેરહાજરીમાં તું...તું રહેવા દે, સાંભળીને તને દુઃખ થશે.” મનોજે ખેળામાં પરખું ફેરવતાં કહ્યું.

“જો, મનોજ! મેં તને મારા સમ આપ્યા છે. વાતને શરૂ કરી છે તો હવે કહી જ નાખ...” સ્મિતાની આંખોમાંથી ક્રિસકતા છલકતી હતી.

“હા, પચુ જો, સ્મિતા! મારી વાત સાંભળીને તું એમ ન સમજતી કે મને તારા પર વિશ્વાસ નથી. મને તારા પર અતૂટ વિશ્વાસ છે, પરંતુ મેં સાંભળ્યું છે કે મારી ગેરહાજરીમાં તું કેઈ અન્ય પુરુષને મળવા જાય છે શું આ સચી સત? સમાજ તારા તરફ આંગળી ચીંધે છે એ મારાથી સહન નથી થતું. મને ખતર છે કે તું ગંગાજળની જેમ... પરંતુ ક્યારેક મને ભણે એવું લાગે છે કે તને મારી પાસેથી કોઈ છીનવી રહ્યું છે... અને હું તને ખોવા નથી માગતો તેથી જ...”

સ્મિતાની આંખમાંથી ટપકેલાં અશ્રુ મનોજના ગાલ પર જઈને પડ્યાં અને એ અશ્રુઓએ મનોજના શબ્દોને રોક્યા. પછી સ્મિતાએ કહ્યું: “મનોજ! આ જ વાત તેં મને હકથી કહી હોત; તારા મારા પર સંપૂર્ણ હક છે.”

“સ્મિતા! હું તને પ્રેમ કરું છું તેથી જ તને મારા અધિકારમાં જકડવા નથી માગતો.”

પથિક-દીપોત્સવાંક

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૪૩]

“ મનોજ ! હું તને આ વાત કહેવાની જ હતી, પરંતુ મનની ગૂંચવણોની વચ્ચે એ વાત મનમાં જ રહી ગઈ. એ સત્ય છે કે હું એક પુરુષને મળવા જઈ છું, પરંતુ... કાલે તારી આંખો પરથી આ રહસ્યનો પડો ઢરી જશે. સમાજની આંખોમાં તો આપણે કંડપૂતળીનાં રમકડાં છીએ અને એની આંખોને તો ફક્ત તમારો જોવાની જ ધ્યાસ છે, પરંતુ આપણે એ સમાજનો ભોગ નહિ બનીએ, કારણ ? આપણે બંને એકથીબંને પ્રેમ કરીએ છીએ, અનકલ...”

સિવિલ હોસ્પિટલ પાસે આવીને એક ઝોટો રિક્સા ઊભી રહી. મનોજ અને સિમતા એમાંથી જીત્યાં. સિમતાના કદમ ઝપભેર હોસ્પિટલ તરફ પડતા હતા અને મનોજ એની પાછળ તણાવો જતો હતો. હોસ્પિટલના દાદરા ચડતાં ચડતાં મનોજે પૂછ્યું :

“ સિમતા ! તું મને આ હોસ્પિટલમાં કેમ...શું એ અહીંયાંનો ડોક્ટર છે ?”

“ તું પહેલાં ઉપર તો ચાલ, તને એની પણ ખબર પડી જશે. ”

સિમતા હોસ્પિટલના એક વોર્ડ પાસે આવીને ઊભી રહી. ધીરે રહીને રૂમનું બારણું ખોલ્યું. ખાટલામાં કોઈ દરદી સૂતેલો હતો. મનોજ એને આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. સિમતા મનોજને એના પક્ષ પર પાસે લઈ આવી. સિમતાના કદમોનો આઠક થતાં જ એ દરદીએ આંખો ખોલી. એની આંખોમાં આંસુ હતાં. પીઠ પાછળ તકિયો મૂકીને એ ધીરે રહીને એકો થયો અને પછી સિમતાનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું : “ સિમતાબહેન ! તમે આવી ગયા ? હું ક્યારનો તમારી જ રાહ જોતો હતો. હવે તો હું શાંતિથી મરી શકીશ. ”

“ દીપક ! એવું ન બોલ, મારા ભાઈ ! જો, મારી સાથે કાણ આવ્યું છે જો, આ મનોજ ... અને...મનોજ ! જો આ દીપક, મારો ધર્મનો ભાઈ, જન્મથી જ એ અનાથ છે અને ...અને કેન્સરનો દરદી. ” બોલતાં બોલતાં સિમતાનો અવાજ બીનો થઈ ગયો. સિમતાનાં આંસુ જોઈને, દીપકે કહ્યું : “ સિમતા ! બહેન ! મારા રોગ પર તમે આંસુ ન વેદશે. આ રોગ જ એવો છે તો ! કેન્સર એટલે કેન્સલ, ખરું ને, મનોજભાઈ ! ”

“ ના, ના, દીપક ! તને સાડું થઈ જશે. ” મનોજે આશ્વાસન આપતાં કહ્યું. પછી દીપકે પોતાના રોગ પર હસતાં હસતાં કહ્યું : “ મનોજભાઈ ! મને મૃત્યુનો કોઈ જ ભય નથી, પરંતુ હુઃખ તો એક જ વાતનું છે કે...કે મારે સિમતાબહેનથી દૂર દૂર જવાનું છે. સિમતાબહેન મારા માટે શું નથી કર્યું ? ... જો, એજો ન હોત તો હું અનાથની જેમ ક્યાંય સડતો હોત. ” આવડું બોલીને દીપકે એક લાંબો શ્વાસ લીધો, પછી કહ્યું : “ સિમતાબહેન ! તમને યાદ છે ? ... મને તો આપણી એ પ્રથમ મુલાકાત આજે જ નેની ને તેવી જ યાદ છે. એ રક્ષાબંધનના દિવસે હું મંદિરા દરવાજા પાસે કોઈ રાખડી અંધારની રાહમાં ઊભો હતો અને તમે...તમે કોઈ રાખડી અંધારનારની રાહમાં ! તમે મને પ્રેમથી રાખડી આંખો કતી નથા મેં મારાં આંસુઓની ભેટ તમને ધરી હતી અને પછી તમે મને ‘ભાઈ’ બનાવ્યો હતો...” દીપકની આંખોમાં ભૂતકાળ તરી આવ્યો હતો. પછી જ્યારે એણે બોલવા માટે મોં ખોલ્યું કે તરત જ સિમતાએ દીપકના મોં પર હાથ મૂકીને કહ્યું : “ બસ, દીપક ! હવે વધુ ન બોલ. જો, તારા મોંમાંથી લોહી નીકળે છે...”

“ સિમતાબહેન ! આજે મને જેટલું બોલવું હોય તે...તેટલું બોલી લેવા દો...પછી...પછી. ” આગળ શબ્દો ન નીકળી શક્યા. એનો મોંમાંથી લોહીની વારા છૂટી. એ જોઈને સિમતા ગભરાઈ ગઈ.

‘દીપક ! હું...હું હમણાં જ ડોક્ટરને બોલાવી લાવું છું...તું...તું.’

[અનુસંધાન પા. ૪૭ નીચે]

શિક્ષણ :

ડૉ. મગનભાઈ આર. પટેલ

શિક્ષણના વિવિધ અર્થ આ પ્રમાણે છે : શિક્ષણ એટલે કેળવણી એક ઉપદેશ વગેરે. અંગ્રેજીમાં એ Education Learning Teaching Instruction વગેરે શબ્દોથી જોળાયેલ છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશી નોંધે છે એ મુજબ અંગ્રેજી શબ્દ 'એડ્યુકેશન' પાછળ લેટિન મૂળ (e+duco; e, out બહાર અને buco to lead દોરવું)નો અને સંસ્કૃત પર્યાય વિનય(વિનયી, વિવિશેષ અને ની દોરવું)નો અર્થ પણ માણસના ચૈતન્યને બહાર આણવું-પ્રેરવું એવો જ છે.

શિક્ષણ માનવજીવનના સર્વાંગી વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. એ માનવજીવનને પવિત્ર અને ધાર્મિક બનાવે છે. એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાચું પવિત્ર અને અખંડિત જીવન પ્રાપ્ત કરવા અંગેનો છે. શિક્ષણ સંપાદિત કરવાથી વ્યક્તિ પોતાના જટિલ પ્રશ્ન સરળતાથી ઉકેલી શકે છે. શિક્ષણ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રે સાચી કેળવણી આપવાનું કાર્ય કરે છે. એના દ્વારા વ્યક્તિને પ્રકાશ દર્શિત અને સમજ મળે છે, તેથી શિક્ષણનો વિષય ખૂબ જ મહત્ત્વ છે,

શ્રી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ 'કાન્તે' વૈદિક કાલથી માંડીને છેક ઓગણીસમી સદી સુધીના સમય-ગાળામાં જગતના વિવિધ દેશોમાં કેળવણી વિશેની વિચારણા તથા એ સંબંધે પ્રયોગો કેવા કેવા થયા એના પરિણામ આગ્યાં અને માનવસંસ્કૃતિના વિકાસની દૃષ્ટિએ એનાથી એમાં કયાં કયાં તત્ત્વ પ્રાપ્ત છે અને કૃતપ્રદ નીતિઓ છે એ દર્શાવવાની યોજના એમના 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ' પુસ્તકમાં પ્રતિબિંબિત કરી છે.

પ્રાચીન સમયથી ભારતીય સમાજમાં શિક્ષણવિષયક આદર્શો અને ધ્યેયો સ્પષ્ટ હતાં. ધાર્મિકતા અને નીતિની ભાવનાનું ચિંતન, ચરિત્ર્યનું ઘડનાર, વ્યક્તિત્વનો વિકાસ, નાગરિક અને સામાજિક ફરજોનું શિક્ષણ, સામાજિક કાર્યક્ષમતાની વૃદ્ધિ અને રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના જાળવણી તેમ પ્રસાર એ બધી બાબતો સિદ્ધ કરવા માટે શિક્ષણ અનિવાર્ય છે. એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સદ્વર્તનમાં પર્યાપ્ત થવો જોઈએ.

શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ માનસિક વિકાસ જ છે. આ હેતુને સિદ્ધ કરનાર લોક રૂસો અને હર્બર્ટ સ્પેન્સર જેવા યુરોપના શિક્ષણસુધારકો હતા, રૂસોએ 'એમેલ' પુસ્તકમાં શિક્ષણ અને એના હેતુ અંગે નોંધપાત્ર બાબતો રજૂ કરી છે. એમાં શિક્ષણનાં ત્રણ મૂળ ઉપત્તિસ્થાન છે, એટલે કે આપણને પ્રકૃતિ માણસ અને પદાર્થો દ્વારા શિક્ષણ મળે છે. શિક્ષણનું મુખ્ય કાર્ય માનવપ્રકૃતિના વિકાસમાં આવતા અવરોધોને દૂર કરવાનું છે તથા જનસ્વભાવની અંદર શક્તિઓ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરવાનું છે.

શિક્ષણના હેતુઓને સિદ્ધ કરવા માટે એની કેટલીક પદ્ધતિઓ ઉપયોગી બને છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સરે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે 'જે વિષયો ભણવાથી આપણું યુજ્જ્વળન ચલાવી શકીએ તેના પર વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ.' ગાંધીજીએ પણ નોંધ્યું છે કે કેળવણી સ્વાવલંબી હોવી જોઈએ. કેળવણી એટલે બાળક કે મનુષ્યનાં શરીર મન અને આત્મામાં જે ઉત્તમ અંશે હોય તેઓનો સર્વાંગી વિકાસ સાધીને એઓને બહાર આણવા જોઈએ, તેથી સમયને અનુરૂપ પદ્ધતિઓ ઉપયોગ કરીને વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને આપવું જોઈએ. વળી શ્રમનું ગૌરવ કરતી અને જીવન સાથે એનું અનુસંધાન

પથિક-ત્રીપોત્સવાંક]

૧૯૮૯/ઓક્ટો.-નવે.

[૪૫]

થાય તેવી કેળવણી આપવાના પ્રયોગ કરવાની પ્રેરણા પણ એમણે આપી છે. એમાં રસિકન અ ડોસ્સટોયના વિચારોના પણ વિનિયોગ થયેલો જોવા મળે છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પણ શિક્ષણ ઉત્તમ ગણ્યું છે.

શિક્ષણમાં પરીક્ષાપદ્ધતિ પણ જરૂરી છે. પ્રાચીન સમયથી આ પદ્ધતિ એક યા બીજી સ્વરૂપે અમલમાં છે. દ્વા.ત. મહાભારતમાં વર્ણવ્યા અનુસાર કૌરવો અને પાંડવોની દ્રોણાચાર્યે પરીક્ષા રાખેલ હસ્તિનાપુરની પ્રજા પાદરે ભેગી થઈ. દુર્યોધન સહિત કૌરવો અને ભીમ સહિત પાંડવો પરીક્ષા મા ઉપસ્થિત થયા. એક વૃક્ષ પર એક બનાવટી પક્ષી મુકવામાં આવ્યું. માત્ર અર્જુન આ પક્ષીને જમણી આંખ વીધીને એમાં ઉત્તીર્ણ થયો.

આ ઉદાહરણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ૧૦૫ માંથી માત્ર એક જ વ્યક્તિ પાસ થઈ. 'કેટલું' કડ પરિણામ આવ્યું! આજે જે આવું કંઈક પરિણામ આપવામાં આવે તો અધ્યાપકોને ધરાઈને મેંથીયા આવો પડે. સંસ્થાના સંચાલકો અને સમાજના કેટલાક લોકો પૂછશે કે "મહાશય! પગાર સારો લાં રાખો છો અને લાજાવતા તો કશું નથી!"

સમાજ દ્વારા જેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તેવા પ્રકારની પ્રજા થાય છે. લોક શારીરિક માનસિક અને નૈતિક એવા ત્રણ પ્રકારના શિક્ષણનું સૂચન કરે છે. તળી એ વ્યક્તિની શિક્ષણપદ્ધતિમ સહાયર વ્યાયામ ચતુરાઈ શિષ્ટાચાર અને વિદ્યા પર ધ્યાન આપવાનું જણાવે છે. બુદ્ધિ અને સ્વ તંત્રતાનો વિકાસ સાધવા માટે લોક ગણિત શીખવાનું કહે છે, કારણ કે ગણિતના અભ્યાસથી વ્યક્તિને બૌદ્ધિક શક્તિ મળે છે અને એના પરિણામે એ જ્ઞાનની બીજા બાબતોની પરીક્ષા કરી શકે છે. તદુપરાંત શરીરનો વિકાસ સાધવા માટે માનસિક અભ્યાસની પણ આવશ્યકતા રહે છે.

જર્મન કવિ ફાયેલેએ વનસ્પતિશાસ્ત્ર પ્રાણીશાસ્ત્ર તથા પ્રાકૃતિક વિદ્યાઓના અધ્યાપનન સંબંધમાં નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે. જડ પદાર્થોમાં પણ એકતા છે એવું એમણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે

વિદ્યાર્થીઓમાં ચંચળતા ઘણી હોય છે. આ ચંચળતા દૂષણ નથી, એનાથી વિકાસ સાધવાન તકો સાંપડે છે; જોકે એક બાબત સ્પષ્ટ છે કે વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય તેવા પ્રકારના શિક્ષણન તાતી જરૂર છે, સમાજને શારીરિક માનસિક અને નૈતિક શિક્ષણની વિશેષ આવશ્યકતા રહેતી છે શિક્ષણ દ્વારા વ્યક્તિને રાજનૈતિક આર્થિક તથા સમાજિક ઇતિહાસને લગતી માહિતી મળવી જોઈએ આવા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવનાર વ્યક્તિ જ સમાજની ઉત્તમ હસ્તી બની શકે.

વિશ્વના વિવિધ સમાજોમાં આજે સ્ત્રી-શિક્ષણની પણ ઘણી જરૂર છે. રસો કહે છે કે સ્ત્રીએ પુરુષોને વિશેષ ઉપયોગી બની શકે એ માટે એમની જરૂરિયાતો દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી એ યુગ્મજ સ્ત્રી-શિક્ષણનો પાઠ્યક્રમ ઘડવો જોઈએ. સ્ત્રીઓને શારીરિક શિક્ષણ પણ મળવું જોઈએ કે જેથી એમનાં શરીર સ્વસ્થ રહે, સૌન્દર્ય વધે, હુડપૂંડ સંતતિ ઉત્પન્ન કરી શકે. વળી સ્ત્રીઓને ભરત સીચણ અને ગ્રંથલેખામ પણ શીખવવાં જોઈએ.

આપણે એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ કે કાળજ સમયે વ્યક્તિને આમોદપ્રમોદ કે મનોરંજન માટેનાં સાધનોની પણ આવશ્યકતા રહે છે. સંગીત કલા અને કવિતા દ્વારા આવું મનોરંજન સંપાદિત થઈ શકે છે. આધુનિક ઔદ્યોગિક અને ટેકનોલોજિકલ યુગમાં વ્યક્તિનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તેવા પ્રકારનું શિક્ષણ સમાજે આપવું જોઈએ.

સામાન્ય રીતે એકતા સ્થાપિત કરવા માટે શિક્ષણ અને એના શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. એક રીતે જોઈએ તો વિદ્યાધામો એકતાનાં મોટાં સ્વરૂપ છે. એમાં માત્ર વ્યક્તિગત વેકાસને જ તકો સાંપડે છે એવું નથી, સામાજિક ઉન્નતિની પણ વિશેષ સંભાવના રહેલી જોવા મળે છે. સાચા શિક્ષણકારો જ્ઞાનની ત્રણે પ્રક્રિયા-અવ્યયોધ-‘સંવેદન’ અને ‘સંકલ્પ’-ની એકતા પર ભાર મૂકે છે. અભ્યાસ કરતી વખતે આ ત્રણેય અવસ્થા પર ધ્યાન આપવું ખૂબ જ મરશી છે. વળી એ પણ ધારણાં એકતાને કે જે શિક્ષણ આપણાં કાર્યો પર પ્રભાવ પાડે અને છવનને વિવિધે રીતે ઉપયોગી અને તે ખૂબ જ મહત્વનું છે. હર્ષદી રૂપેન્દ્રે સાચે જ કહ્યું છે કે ઉપરચોટિયા શિક્ષણે પાકારક અને ઉપયોગી શિક્ષણને પાછું પાડી દીધું છે,

વિશ્વના જુદા જુદા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ સમયાનુસાર પ્રબળવનને વધારે ઉન્નતિશીલ બનાવવા માટે સઘન પ્રયાસો કર્યા છે. ઓસમાં સોફિસ્ટિસ પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ જેવા તત્ત્વચિંતકોએ શિક્ષણક્ષેત્રે ધિપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. હિરોદોતસ અને થ્યુસિડીસ જેવા પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવિદોએ પોતાનાં ખાણી દ્વારા સમાજના વિકાસનું ‘સુંદર કાર્ય’ કર્યું છે એમણે પરિસ્થિતિને કેન્દ્રમાં રાખીને પોતાનાં ખાણી દ્વારા સમાજના ઘડતરમાં અને નવસર્જનમાં અદ્ભુત કાર્યો કર્યું છે. પ્રાચીન સમયથી વિશ્વના હાન લેખકોએ સંજોગો અનુસાર શિક્ષણના સિદ્ધાંત નિર્ધારિત કરી પ્રબળવનને વધારે ઉપયોગી ને તેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા પ્રયાસો કરેલા છે. એમ થતાં પરિસ્થિતિનિર્ણય કેટલીક મર્યાદાઓને ધન મુરકેલીએ પણ ઉદ્ભવી છે, તેથી આજે શિક્ષકોના શિરે ભારે જવાબદારી રહેલી છે. યુવા-ગીનાં વિકાસ અને ઘડતર માટે શિક્ષકોએ પ્રામાણિક રીતે અને નિષ્કાંથી પોતાની ફરજો બજાવવી પડે છે. શિક્ષણમાં એ કસૂર હશે તો સમાજની વિકાસ રૂબારૂ એ બૂરવું ન જોઈએ.

ઇતિહાસવિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦

પત્રસંબંધન પા. ૪૪ થી]

‘ના...ના, બહેન! હવે ડોક્ટરને બો...બોલાવવાની કોઈ જ જરૂર નથી. ભગવાનને એક જ થીના કરજો કે...કે જન્મોજન્મ માટે હું તમારો જ ભાઈ...ભાઈ...’ આગળ શબ્દો અટકી ગયા અને કંતું મસ્તક સ્મિતાના બોળામાં જ દળી પડ્યું. સ્મિતાની ચીસોથી વાતાવરણ પણ જાણે શોકમગ્ન થયું. ઘણા સમય સુધી સ્મિતા દીપકનું મસ્તક પોતાના બોળામાં રાખીને રહી રહી. મનોજની બો પણ ભરાઈ આવી.

ખીબા દિવસની સવારે જ્યારે મનોજ અને સ્મિતા રમણનમાં ગયા ત્યારે દીપકના અગ્નિ-કારની જવાગાઓ ઠંડી પડી ગઈ હતી. સ્મિતાએ રાખને હાથમાં લીધી ત્યારે એનાં આંસુ રાખ પડવા લાગ્યાં. રાખમાં પણ જાણે દીપકનો ચહેરો દેખાતો હતો. અને એ કહી રહ્યો હતો : મતાળહેન! જન્મોજન્મ સુધી તમે મારા જ બહેન રહેશો ને ?...’

નદીના કિનારાની ભીની રેતીમાં ખુંખાતાં ખુંખાતાં સ્મિતા અને મનોજનાં પગલાં પાણી પાસે પીને અટક્યાં. સ્મિતાના હાથમાં અસ્થિકુલ હતો. ધીરે રહીને એ અસ્થિકુલ સ્મિતાએ નદીનાં ત્ર વહેતાં પાણીમાં મૂકી દીધો અને ક્યાંય સુધી એ અસ્થિકુલને આગળ જતો જોઈ રહી...

.૭, આભાર સોહાયદી, નિઝામપુરા, વડોદરા-૩૬૦૦૦૨

કે-દીપોત્સવાંક]

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૪૭

શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે દફતરનું મહત્વ

શ્રી. જિતેન્દ્ર વી. શાહ

દફતરને અંગ્રેજીમાં 'રેકર્ડ' કહે છે, એમ છતાં દફતરમંડાર એ નથી માત્ર રેકર્ડમ કે નથી માત્ર સંસ્કારી દફતર સંગ્રહવાનું સ્થળ; એને ગદલે જે 'કોઈ લખાણનું' કોઈ પણ આપતના સંદર્ભમાં ઐતિહાસિક મહત્ત્વ હોય તેવા લખાણને ગૈરનિર્ણયિત હોયે સાચવવાં, જળવવાં, એમાંથી સંશોધનમાધ્યમો વાહીઓ પ્રકાશિત કરી સંશોધનકારો સંસ્થાઓ વહીવટકર્તાઓના ઉપયોગ માટેની વ્યવસ્થા કરતું સ્થળ એટલે દફતરમંડાર [Archives].

દફતરમંડારનાં પગરણ ફ્રાન્સમાં ઈ. સ. ૧૭૨૯ માં થયાં, બ્રિટનમાં ૧૮૩૩ માં, ભારતવર્ષમાં મુંબઈ ખાતે ૧૮૨૧ માં અને અમેરિકામાં ૧૮૩૪ માં શરૂ થયાં. મદ્રાસમાં ૧૮૨૬ માં હૈદરાબાદમાં ૧૮૯૪ માં, કલકત્તામાં ૧૮૯૧ માં, પતિવાળા-ભુવનેશ્વરમાં ૧૯૪૮માં, બિકાનેરમાં ૧૯૫૫ માં અને અસહાવાદમાં ૧૯૭૧ માં દફતરમંડાર ખાતાંઓની શરૂઆત થઈ. આ તો દફતરમંડારનાં જાણીતાં કેટલાંક ઉદાહરણ છે.

ઈ. સ. ૧૭૨૯ ની ફ્રેન્ચ ક્રાંતિ બાદ આર્કાઇવ્સમાં શિક્ષણની અગત્ય ખૂબ વધી છે એ સમજવા લાગ્યું અને આની ફલશ્રુતિરૂપે આર્કાઇવ્સના ક્ષેત્રમાં ત્રણ આપત પ્રાપ્ત થઈ: (૧) આધુનિક આર્કાઇવ્સ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી, (૨) આર્કાઇવ્સની જગદુર સમિતિના સિદ્ધાંતોનાં જાહેરતામાં બહાર પાડવાં અને (૩) રાજ્યની જૂના દસ્તાવેજોની જાળવણી આપતની જવાબદારી નક્કી કરી.

મોટા ભાગના દેશોમાં રાષ્ટ્રીય દફતરમંડારને કાનૂન આર્કાઇવ્સની સ્થાપના વ્યાવહારિક અને સાંસ્કૃતિક એમ બે કારણોસર થયેલી જોવા મળે છે. વ્યવહાર આપત જે તે સંજોગમાં રેકર્ડ શોધાણું હોય કે પ્રાપ્ત થયું હોય, જ્યારે સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે ઇતિહાસલેખકો તથા સંશોધનકારો દ્વારા રાષ્ટ્રીય પ્રાંતીય ખાગી સંસ્થાઓની સ્થાપના દ્વારા જોવા મળે છે.

દફતરમંડારનો શૈક્ષણિક ઉપયોગ માત્ર તાજેતરનાં વર્ષોમાં જ નથી વિકસ્યો, પરંતુ એનો ઘણો વિકાસ દફતરમંડારની સામગ્રીક્ષેત્રે થયો છે. દફતરમંડારની ઘણી વિવિધ શૈક્ષણિક સેવાઓ અમલ કરવાનો રહે છે. વાચનાલય માટે ઓરડાઓની સુવિધા, દસ્તાવેજો પ્રસિદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ, સંબંધિત પ્રકાશનો આપત તથા સંશોધન-માધ્યમમાં તૈયાર કરવા માટેની તૈયારી હોવી જોઈએ. આ સાથે દફતર-વિદ્યાની તાલીમ, સાધનો તથા નાણાકીય જોગવાઈની સુવિધા આવશ્યક છે.

શાળાના સ્તરે પણ આર્કાઇવ્સ દ્વારા આર્કાઇવ્સનો ઉપયોગ એના ઇતિહાસના શિક્ષણના વિકાસમાં મદદરૂપ છે અને લોકપ્રિય છે તથા એ હવે નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે.

વિશ્વની ઘણી શાળાઓમાં સૂચનાઓ આપતી વખતે કે સમજાવતી વખતે પ્રાથમિક સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એઓ આ રીતે કાં તો પ્રણાલિકાગત પાઠ્યપુસ્તકોને પૂરક અને છે અથવા તો એઓ મૂળ સાધનો દ્વારા નવસાધ્ય કરે છે. જે શિક્ષકોએ શીખવવા માટે આ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે તેઓ દસ્તાવેજ તરીકે આર્કાઇવ્સનો અચૂક ઉપયોગ કરે છે. એમાં પણ ઇતિહાસના સમાજ-શાસ્ત્ર અને ભૂગોળ જેવા વિષયોમાં એઓ ખૂબ અસરકારક પુરવાર થયેલ છે.

દફતરમંડાર સાથે શિક્ષણના આથી નીચે મુજબના ફાયદા છે :

(૧) મૂળ દસ્તાવેજો સાથે જે અભ્યાસ કરે છે તેનાથી સંબંધિત માહિતીનું એકત્રીકરણ સંકલન તેમ પરિણામ બહુ સચોટ રીતે મેળવી શકાય છે.

(૨) જે વિદ્યાર્થી અન્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે જૂથમાં રહી દસ્તાવેજ વડે અભ્યાસ કરે છે તેનાથી સહકારની ભાવના કેળવાય છે તથા સર્વ સાથે યશાન્તે કોઈ એક ચોક્કસ મત ઉપર આવી શકાય છે. જે વિદ્યાર્થીઓ નિયમિતપણે ઇતિહાસ ભૂગોળ અને સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે તેઓ હંમેશાં જીતકાળના તથા વર્તમાન માનવસમાજનાં અર્થાસી હોય છે.

દંતર સાથે શિક્ષણના બીજા ઘણા હેતુ છે ; જેમકે (૧) દંતરભંડારની સંસ્થામાં એક સંશોધન-રમ હોવા નોંધએ કે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ મૂળ દસ્તાવેજોના સંપર્ક માટે મળી શકે, (૨) શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓને મદદરૂપ થવું નોંધએ તથા એમને આકર્ષિત-સંશોધનની તકનીકી-પ્રથા શીખવવી નોંધએ, (૩) મૂળ દસ્તાવેજોનું પ્રદર્શન જુદી જુદી શાળાઓમાં ગોઠવવું નોંધએ, (૪) શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ માટે તાત્કાલિક રેકર્ડ મોકલવું નોંધએ, (૫) શાળાના ઉપયોગ અર્થે સાધનો એકત્રિત કરી રજૂ કરવાં નોંધએ અને (૬) રેકર્ડને રક્ષાઈ પર કે ફિલ્મપટ્ટી પર પ્રદર્શિત કરવાં નોંધએ. આ બધું મુખ્યત્વે વગેરેમાં કે સામાન્ય શિક્ષણ / પ્રવચન આપવા સારું શિક્ષકને ઉપયોગી છે.

દસ્તાવેજ સાધનો બાળકો અને જુવાન વિદ્યાર્થીઓને આપવાથી આકર્ષિતઓ ઉપયોગ કરનારની સંખ્યામાં માત્ર વધારો નથી થતો, પરંતુ ભવિષ્યનાં પીઠ અને કુશળ સંશોધનકારોનું સર્જન પણ કરે છે.

જે આકર્ષિત સંસ્થા 'આકર્ષિત સાથે શિક્ષણ' આપે છે તેઓએ પ્રાથમિક રીતે ચાર ખગલાં લેવાં નોંધએ : પ્રથમ બાળકો અને જુવાનો સાથે કામ કરી શકે તેવા પૂરતા કર્મચારીઓ હોવા નોંધએ, બીજું વહીવટી સત્તાધીશ પાસેથી ફંડ એકત્રિત કરવું, ત્રીજું શાળા તથા યુનિવર્સિટી પાસેથી ધાંત્રી રહત મેળવવી, છેલ્લે ચોથું આકર્ષિતની સંસ્થામાં શિક્ષણ સંસ્થાની સ્થાપના કરવી નોંધએ.

દંતરના વિવિધ દુરમનો કૂળ લેખક યુકતર્મ યુલેલાઈક વર્ણવેલાં ઉદર તથા ખિસકાલી જેવાં પ્રાણીઓ અને ગરમી પ્રકાશ પ્રદર્શણ યુદ્ધ આગ પૂર તથા વરસાદથી તુલસાન થાય છે. આ તુલસાન પામેલાં દંતરોને પ્રદર્શનમાં રાખવાં નોંધએ અને એ અટકાવવાના ઉપાય પણ દર્શાવવા નોંધએ, જેના પરિણામે પ્રભાવ-વિદ્યાર્થીઓને દંતરનું સંસ્થાન કરવું કેટલું અગત્યનું છે એનો ખ્યાલ આવે. ખોલેલા કે લખેલા શબ્દો કરતાં પણ નજરે ભેંચેલી વસ્તુઓનું જ્ઞાન વધુ ઘનિષ્ઠ અને છે.

શિક્ષણ એ પરિવર્તનનું પ્રતિનિધિ છે. દંતરભંડારમાં સચવાયેલી માહિતીના આધારે જીવકાળમાં પ્રવર્તતી ચીજવસ્તુઓના ભાવની ઝાંખી થાય છે. જીવકાળમાં ચલચુમાં વપરાતી વીજને તેમ નાણાં તોલમાય વગેરેનો ખ્યાલ આવે છે, પ્રવર્તમાન ભાવ સાથે એની તુલના કરી શકાય છે. દંતરો દ્વારા મહાનુભાવોમાં કાર્યો, દેશ માટે વહોરેલી ફનાગીરી, સહન કરેલા ઠેર, એમની સહનશીલતા, જનનાં જોખમ, સ્વાતંત્ર્ય માટે ચળવળમાં આપેલ ફાળા વગેરે જેવાં અનેક હકીકતો વિશે સચોટ ખ્યાલ પામી શકાય છે.

દંતરોની સહાયક સામગ્રી-તાંબર તાંબર ખૂર્ચી-પત્ર કાપક કાચળ ચમડું દેવ મામકોદિદમ્સ રજૂ કરવાં, જેનાથી વિદ્યાર્થીઓને ખ્યાલ આવે કે આકર્ષિતમાં કેમિક વિકાસ કઈ રીતે થયેલ છે. પાઠગનરોની ફેરબદલી, એમ કરવાનાં કારણ, ઐતિહાસિક પરિબળો, સત્તાધીશો તથા મહાન વ્યક્તિઓનાં લખાણ, એના ઉપરથી એમનાં કાર્ય ચરિત્ર વગેરેની ઝાંખી પણ દંતરભંડારના ઉપયોગથી થાય છે. દંતરભંડારના દસ્તાવેજોનાં પ્રદર્શન પ્રકાશન વગેરે દ્વારા લોકશિક્ષણનું કાર્ય સાધી શકાય છે. ઇતિહાસનું શિક્ષણ ચાર દીવાલોની અંદર આપી શકાય છે અને અન્યત્ર નહિ એ અભિગમ દંતર-ભંડારની પ્રવૃત્તિ દ્વારા દૂર કરી શકાય છે.

'આકર્ષિત વીક'ની ઉજવણી દર વર્ષે કરવામાં આવે છે. આ સમય દરમિયાન વિવિધ દૈનિક પથિક-દીપોત્સવાંક] ૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે. [૪૬

વર્તમાનપત્રો તથા સામયિકોમાં આર્કાઈવ્ઝ અંગેના લેખ પ્રસિદ્ધ કરી શકાય, વાસ્તુવાર્તાલાપ આપી શકાય તથા શાળા કોલેજોમાં આ અંગે વ્યાખ્યાનો પણ આપી શકાય. ઓરિયો વિજયુઅલ એઈડ્ઝ ટ્રેપ માઈક્રોફિલ્મ્સ વગેરે દ્વારા આજે શિક્ષણ આપી શકાય છે. ખાસ કરીને ભારતના સમકાલીન ઇતિહાસને નિષ્પત્તિ માટે તે એ અગત્યનું સાધન છે; એ કે ભારત જેવા ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતા ધરાવતા દેશમાં ઇતિહાસ-સંશોધકો માટે સંશોધન ખૂબ ખર્ચાળ બને છે, સામાન્ય સ્થિતિવાળા સંશોધકોને દૂર દૂરનાં રથગોળો આવેલા દેશોમાં ગરોળી મુલાકાત લેવાનું સમયના અભાવે શક્ય બનતું નથી ત્યારે દેશતરબંધરને લીધે સંશોધકોના રખડપટ્ટી ઝોઝી થાય છે અને દેશતરબંધરમાં રહેલાં આધુનિક ઉપકરણો દ્વારા સંશોધકો પોતાના મેજ ઉપર એના ઉપયોગ કરી શકે છે. 'આર્કાઈવ્ઝ વીક' દરમ્યાન દેશતરબંધર ખાતાની મુખ્ય કચેરીમાં તથા એના તાબા હસ્તકની કચેરીઓમાં પ્રદર્શન પણ યોજાય છે. પ્રદર્શન એ દેશતરબંધરની સાથે અનિવાર્યપણે સંકળાયેલી ખાખા છે. જાનનાં વિતરણ અને વિસ્તરણનો ખાયાનો હેતુ સાકાર કરવા માટે એ મહત્વનો એકમ છે. વિદ્યાર્થીઓ અને બહાર પ્રજા એનો લાભ લઈ શકે તથા દેશતરની અગત્ય સમજી શકે એ હેતુથી એક સપ્તાહ માટે ખુલ્લું મુકવામાં (ઓપન હાઉસ) આવે છે.

પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ ચિત્રો, નકશા, દેશનેતાઓના ફોટા, આલ્બમ, ટપાલ-ટિકિટો વગેરે દ્વારા પણ સારી રીતે શિક્ષણ આપી શકાય છે. કોલેજ-કક્કા સુધીના વિદ્યાર્થીઓને દેશરોમાં 'શું શું આવે, દેશતરની સહાયક સામગ્રી કઈ કઈ, વિવિધ સત્તાગ્રહોનું દેશતર કઈ કઈ રીતે સંશોધકોને ઉપયોગી થઈ પડે, ખાનગી દેશતરની માહિતી કઈ રીતે એકત્રિત કરવી વગેરેની બાબતો પૂરી પાડવી, રાજકીય સરહદોમાં સમયાંતરે કેવા ફેરફાર થાય છે એ પણ માહિતી મળી શકે, જ્યારે કોલેજ-કક્કા કરતાં ઉપરના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ દેશરોમાં નિયમિત વિવિધ ડિપિ-લાપાઓનું જ્ઞાન, એ સમયની શૈલી, પર્યાવ-શબ્દો અને એના અર્થ, વિવિધ સંવતો, ઐતિહાસિક તથા ભૌગોલિક જ્ઞાનની માહિતી શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. હસ્તાવેજો ઉકેલવાની રખડો પણ રાખવી જોઈએ.

રેકર્ડ્સ મીડિયા, ડિરિક્ટિવ લિસ્ટ, ઈન્ડેક્સ ઇન્વેન્ટરી, ઇન્ટેલોગ ગાઇડ વગેરે બનાવવામાં આવે છે, જેના પરિણામે સંશોધકોને એના શોધવિષય માટે જરૂરી માહિતી તાત્કાલિક મળી શકે અને સમયમાં ખચત થાય. વિવિધ વિષયોને લગતા ડિસ્કો પણ રજૂ કરવા જોઈએ. શૈક્ષણિક ગ્રાન્જેક્ટમાં ખાળકોને એકલા કે નાના ગ્રુપમાં કામ કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ અને આપણે ચોક્કસ રીતે કહી શકીએ કે એઓ જરૂર આમાં સફળતા હાંસલ કરશે.

વર્તમાન જીવનમાં શિક્ષણમાં દેશરોનું મહત્વ નિમ્નપ્રતિદિન વધતું જ રહ્યું છે. કોઈ પ્રદેશ-વિશેષની કે કોઈ વિદ્યાવિશેષની લાક્ષણિકતાઓનો સચોટ રીતે અને સરસ રીતે ખ્યાલ મેળવવો હોય તો દેશતરબંધર જ ઉત્તમ સ્થાન છે. કોઈ પ્રજાની વિવિધ કોમોની સિદ્ધિ મર્મહાઓનું દર્શન પણ ત્યાં થઈ શકે છે. દેશતરબંધરે 'સર્વજ્ઞાન પૂઠું' પાડતાં સ્થાનો જેવા થઈ ગયા છે. એનો અગત્યનો આશય જિજ્ઞાસાટિ ઉત્તેજિત કરવાનો અને સંતોષવાનો તેમજ અવકોચનશક્તિ પીલવવાનો છે.

આર્કાઈવ્ઝ એવી સંસ્થાઓ છે કે જે સાંસ્કૃતિક વિચારસરણી ધરાવે છે. દેશતર પોતે મૂલ્ય છે, પણ ઇતિહાસવિદ એને ઓળખી શકે છે, અર્થાત્ અજ્ઞાત વિષયોનું વિદ્યાર્થીઓ તથા પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરવાનું કામ ઇતિહાસ-સંશોધકો કરે છે. આમ દેશતર ખૂબ મહત્વનું પુરાવારૂપ બને છે. દેશતર વિજ્ઞાન જ્ઞાનના સમૂહનું એક સંકુલ છે એ દૃષ્ટિએ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે દેશતરનું મહત્વ ખૂબ જ રહેલું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યકારોના વિકાસમાં એમના શિક્ષકોનું પ્રદાન

અભ્યાસક : ડૉ. ઈન્દિર પરમાર

સમસ્યા : વર્ગખંડમાં શિક્ષક દ્વારા એકસરખો અધ્યયન-અનુભવ અપાતો હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓ પર એની ધારી અને એકધારી અસર થતી નથી. આમ થવાનું એક કારણ વિવિધ વિદ્યાર્થીઓનાં અનેકવિધ રસક્ષેત્ર હોય છે તે છે.

સાહિત્યક્ષેત્રે રસ ડુચિ અને વલણ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ સાહિત્ય અંગે શિક્ષક દ્વારા થતી રજૂ-આત પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપે, પ્રેરણા મેળવે અને ક્યારેક સર્જન પણ કરે એ સહજ છે. આવા વિદ્યાર્થીઓને સાહિત્યપ્રેમી શિક્ષકનાં મમતા મદદ અને માર્ગદર્શન મળે તો એની સર્જનાત્મકતા સક્રિય બને એવી ઘણી સંભાવના છે.

સ્વ. શ્રી ઉમાશંકર જોશી દ્વારા સંપાદિત ગ્રંથ 'સર્જકની આંતરકથા'માં શીર્ષસ્થ સર્જકોની સર્જનપ્રક્રિયાના આરંભ અને વિકાસ અંગેનાં આત્મકથાનક રજૂ થયેલાં છે તેમાં સર્જકના વિકાસમાં શિક્ષકના મહત્વપૂર્ણ પ્રદાનનો સંકેત મળી રહે છે. આ લખાણો સર્જકોએ શિક્ષકને જ લક્ષમાં રાખીને લખેલાં ન હોવાથી અને એમાં મર્યાદિત સર્જકો સમાવિષ્ટ થયેલાં હોવાથી સાહિત્યકારના વિકાસમાં શિક્ષકના પ્રદાનની સંભાવનાને વધુ વિશ્વાસ અને વાસ્તવિક ફેલક પર બાજુવા-ચકાસવાની અભ્યાસકને જરૂરિયાત જણાઈ, આથી ગુજરાતી સાહિત્યકારોના વિકાસમાં એમના શિક્ષકોના પ્રદાનની સંભાવના ગંભીરતા માટે પ્રસ્તુત અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો.

અભ્યાસના પ્રશ્ન : ગમે તે સ્તરે શીખવતા શિક્ષકો નિર્દર્શનમાં સમાવિષ્ટ સાહિત્યકારને એની આરંભકક્ષાએ સકાયજૂત થયા હતા કે કેમ એ બાજુવાનો આ સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ હતો, આથી આ અભ્યાસ નીચેના પાંચ પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવા હાથ ધરાવ્યા હતા :

૧. સાહિત્યકારના ઘડતરમાં એમના શિક્ષકોનો ફાળો હતો ખરો ?
૨. સાહિત્યકારના ઘડતરમાં કઈ કક્ષાના શિક્ષકોનો ફાળો સવિશેષ હતો ?
૩. શિક્ષકના વ્યક્તિગત સંપર્કથી સાહિત્યકારની સાહિત્યિક ડુચિનું ઘડતર વિશેષ થવા પડ્યું હતું ?
૪. શિક્ષકનો કયો વ્યવહાર સાહિત્યકારની સર્જનાત્મકતા માટે પ્રેરક રહ્યો હતો ?
૫. શિક્ષકના અધ્યાપનની કઈ વિશેષતા સાહિત્યકારના ઘડતર માટે જવાબદાર હતી ?

સંશોધનયોજના : નમૂનો : ગુજરાતી ભાષામાં વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં રચનાઓ કરતા અને પ્રગટ કરતા સાહિત્યકારોનું વ્યાપક વિશાળ હોવાથી અભ્યાસકે લગભગ અસે બેટલા મહત્વના સાહિત્યકારોની પ્રાથમિક પસંદગી પાછળ સાહિત્યકારના સરનામાની સુલભતા અને સાહિત્યકારની મહત્તા એ બે માપદંડ હતા, તેથી પ્રાથમિક રીતે પસંદ થયેલાં નમૂનો હાથવગો કે આકસ્મિક (incidental) અને હેતુલક્ષી હતા. સ્મૃતિપત્રો પછી અસે સાહિત્યકારોએ પ્રતિભાવ આપ્યા, તેથી આ બીજા તબક્કે નમૂનો સ્વેચ્છિક રીતે પ્રતિભાવ આપનારા સાહિત્યકારોના બનેલો હતો. પ્રતિભાવ આપનારા સાહિત્યકારોમાંથી એમના પ્રતિભાવ પ્રસ્તુત અભ્યાસના પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવાના સંદર્ભમાં વિશ્લેષ્ય હતા તેવા પચાસ સાહિત્યકારોને અંતિમ તબક્કાના નમૂનારૂપે પસંદ કરવામાં આવ્યા. આમ, પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નમૂનાપસંદગીમાં બહુસ્તરીયતા આકસ્મિકતા અને હેતુલક્ષિતાની મર્યાદાઓને કારણે નમૂનાની વ્યાપકવિશ્વપરક પ્રતિનિધિકતા સીમિત બની હતી.

પથિક-દીપોત્સવાંક]

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૫૧]

ઉપકરણ : પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માહિતીના એકત્રીકરણ માટે સાહિત્યકારોને એક પ્રસ્તાવપત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો અને સાહિત્યકારોને એમના વિકાસમાં ફાળો આપનારા શિક્ષકોનો ખરિયય આપવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ રીતે આ અભ્યાસમાં આત્મકથનાત્મક પ્રકારની મુક્તોત્તર પ્રસ્તાવલિનો ઉપકરણ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

માહિતીના વિશ્લેષણની રીત : સાહિત્યકારોએ પ્રસ્તાવનાપત્ર પ્રત્યે આપેલા લિખિત પ્રતિભાવોનું અભ્યાસના પાંચ પ્રશ્નોના સંદર્ભે વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું. વિશ્લેષણની આ રીત મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક સંશોધનમાં દસ્તાવેજના વિશ્લેષણની રીત જેવી હતી. પાંચેય પ્રશ્નોના ઉત્તરોની વિવિધ કક્ષાઓમાં રહેલા સાહિત્યકારોની આદર્શિત્વો ગણી કાઢવામાં આવી હતી. ઉત્તરોની કક્ષાઓનું નિર્ધારણ અનાયોજિત અને આત્મલક્ષી હતું.

માહિતીનું વિશ્લેષણ અને અર્થઘટન : શિક્ષકોને ફાળો : “સાહિત્યકારના ઘડતરમાં એમના શિક્ષકોને ફાળો હતો ખરો ?” આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે પચાસ સાહિત્યકારોના પ્રતિભાવોમાં ઉપલબ્ધ માહિતી નીચેની સારણી ૧ માં રજૂ કરવામાં આવી છે.

સારણી ૧

શિક્ષકના ફાળો વિશે સાહિત્યકારોના પ્રતિભાવ

હા	ના	સંદિગ્ધ	કુલ
૩૮	૧૦	૨	૫૦

સારણી ૧ નું અવલોકન દર્શાવે છે કે ૫૦ માંથી ૩૮ સાહિત્યકારોએ એમના વિકાસમાં પોતાના શિક્ષકોને ફાળો દર્શાવ્યો હતો. આમ, મોટા ભાગના સાહિત્યકારોના મતે એમના વિકાસમાં શિક્ષકોનું પ્રદાન હતું.

શિક્ષકોની કક્ષા : “સાહિત્યકારના ઘડતરમાં કઈ કક્ષાના શિક્ષકોને ફાળો સવિશેષ હતો ?” આ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે ઘડતરમાં શિક્ષકોના ફાળોનો સ્વીકાર કરનાર ૩૮ સાહિત્યકારોના પ્રતિભાવોમાં ઉપલબ્ધ નીચેની માહિતી સારણી ૨ માં રજૂ કરવામાં આવી છે.

સારણી ૨

ફાળો આપનારા શિક્ષકોની કક્ષાઓ વિશે સાહિત્યકારોના પ્રતિભાવ

શિક્ષકોની કક્ષા	પ્રાથમિક	માધ્યમિક	ઉચ્ચ શિક્ષણ	પ્રાથમિક અને	માધ્યમિક અને	ઉચ્ચ શિક્ષણ	પ્રાથમિક	માધ્યમિક	અને	ઉચ્ચ શિક્ષણ	કુલ
સાહિત્યકારોની સંખ્યા	૬	૨૨	૬	—	૨	૮	૩	૩૮			

સારણી ૨ જોતાં ૨૫૦૨ થાય છે કે જે ૩૮ સાહિત્યકારોએ એમના વિકાસમાં પોતાના શિક્ષકોનું પ્રદાન હોવાનું દર્શાવ્યું હતું તે શિક્ષકોમાં પ્રાથમિક કક્ષાના શિક્ષકોનું પ્રદાન સવિશેષ રહ્યું હતું, ઉચ્ચ કક્ષાના શિક્ષકોનું પ્રદાન પ્રાથમિક કક્ષાના શિક્ષકો કરતાં વિશેષ રહ્યું હતું, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કક્ષાના શિક્ષકોના પ્રદાનના સાતત્યને પણ ઘણા સાહિત્યકારોએ અનુભવ કર્યો હતો.

૫૨]

૧૯૮૯/ઓક્ટો.-નવે.

[પચિ-દીપોત્સવાંક

શિક્ષકનો સંપર્ક : “શિક્ષકના વ્યક્તિગત સંપર્કથી સાહિત્યકારની સાહિત્યિક રુચિનું ઘડતર વિશેષ થવા પામ્યું હતું ?” આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે પચાસ સાહિત્યકારોના પ્રતિભાવોમાં મળેલી માહિતી સારણી ૩ માં રજૂ કરવામાં આવી છે.

સારણી ૩

રુચિ-ઘડતરમાં શિક્ષકના વ્યક્તિગત સંપર્કના પ્રદાન વિશે સાહિત્યકારોના પ્રતિભાવ

હા	ના	વર્ગગત સંપર્ક	સંદિગ્ધ	કુલ
૨૯	૭	૭	૭	૫૦

સારણી ૩ નું અવલોકન દર્શાવે છે કે ૫૦ માંથી ૨૯ સાહિત્યકારોએ એમની સાહિત્યિક રુચિના ઘડતરમાં શિક્ષકના વ્યક્તિગત સંપર્કનું વિશેષ પ્રદાન દર્શાવ્યું હતું, સાત સાહિત્યકારોએ એમના શિક્ષકના વર્ગગત સંપર્કના પ્રદાનને સ્વીકાર્યું હતું.

શિક્ષકનો વ્યવહાર : “શિક્ષકનો કયો વ્યવહાર સાહિત્યકારની સર્જનાત્મકતા માટે પ્રેરક રહ્યો હતો ?” આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે એમ તારવી શકાયું કે શિક્ષકોના ત્રણ આખેત્રે જે તે વિદ્યાર્થી સાથે થયેલો વ્યવહાર એની સર્જનાત્મકતા માટે પ્રેરક રહ્યો : (૧) પ્રોત્સાહન, (૨) ઘડતર અને (૩) આત્મીયતા.

(૧) **પ્રોત્સાહન :** પ્રાપ્ત માહિતી મુજબ પ્રોત્સાહક વ્યવહારનાં વિશિષ્ટ પાસાં આ મુજબ હતાં : વિદ્યાર્થીની સર્જન શક્તિ પારખવી, લેખન માટે વિષયો સૂચવવા, લખવા માટે પ્રેરણા આપવી, દૃતિ વાંચવી સુધારવી અને ગિરનાવવી, વર્ગ સમક્ષ કૃતિનું વાચન કરવું.

(૨) **ઘડતર :** પ્રાપ્ત માહિતી મુજબ ઘડતરની પ્રક્રિયાનાં વિશિષ્ટ પાસાં આ મુજબ રહ્યાં હતાં : વિદ્યાર્થીને હિતમ સાહિત્યની ઝોળખ કરાવવી અને એ વાંચવા પ્રેરણા આપવી, પોતાના અંગત પુસ્તકાલયનો વિદ્યાર્થીને લાસ આપવો, પુસ્તકની ભેટ આપવી, શબ્દકોશનો ઉપયોગ સમજાવવો અને શીખવવો, સાહિત્યવિવેક જગાવવો, સાહિત્યપ્રતિષ્ઠા વધીશ્રુત કરવી, પોતાની સાહિત્યિક કૃતિઓના પરિચય કરાવવો.

આત્મીયતા : પ્રાપ્ત માહિતી મુજબ વિદ્યાર્થી પ્રત્યેની શિક્ષકની આત્મીયતાનાં વિશિષ્ટ પાસાં આ મુજબ રહ્યાં હતાં : વિદ્યાર્થીની અભ્યાસ અને આર્થિક ખામતે ચિંતા સેવવી, વિષય-પસંદગી અંગે માર્ગદર્શન આપવું, એના વિકાસ માટે વ્યક્તિગત નોંધ રાખવી, પ્રેરક પત્રવ્યવહાર કરવો, સ્વજન-સરખી દાંડ આપવી.

એકા પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે વિશિષ્ટ મારિતી સારણી ૪ માં રજૂ કરવામાં આવી છે.

સારણી ૪

સર્જનાત્મકતા માટે શિક્ષકના પ્રેરક વ્યવહાર અંગે સાહિત્યકારોના પ્રતિભાવ

વ્યવહારવિશેષ :	પ્રોત્સાહન	ઘડતર	આત્મીયતા	સંદિગ્ધ	કુલ
સાહિત્યકારોની સંખ્યા :	૧૪	૨૩	૯	૪	૫૦

સારણી ૪ સૂચવે છે કે શિક્ષકોનો એમના સાહિત્યશિષ્યમુખ વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો વ્યવહાર ઘડતર-લક્ષી વિશેષ રહ્યો હતો. શિક્ષકના આત્મીય વ્યવહાર કરતાં પ્રોત્સાહક વ્યવહારનું પ્રમાણ વિશેષ રહ્યું હતું.

શિક્ષકનું અધ્યાપન : “શિક્ષકના અધ્યાપનની કઈ વિશેષતા સાહિત્યકારના ઘડતર માટે જવાબદાર હતી ?” આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે એમ તારવી શકાયું કે શિક્ષકના અધ્યાપનની આ ત્રણ વિશેષતા સાહિત્યશિષ્યમુખ વિદ્યાર્થીને એની સર્જનાત્મકતા માટે પ્રેરતી રહી હતી : (૧) અભિવ્યક્તિ, (૨) પ્રયુક્તિઓ અને (૩) પ્રતિઓ.

પશ્ચિમ-દીપોત્સવાંક]

૧૯૮૯/ઓક્ટો.-નવે.

[૫૩

(૧) અભિવ્યક્તિ : સાહિત્યકારોના પ્રતિભાવોમાંથી વિશિષ્ટ લક્ષણ આ મુજબ હતાં : શિક્ષકની ભાષા વ્યંજનશુદ્ધ હોવી, ઉચ્ચારણો શુદ્ધ હોવાં, જરૂરી અભિનય સાથે રજૂઆત કરવી, ભાવવાદી ચિત્રાત્મક પ્રભાવક અને રસપૂર્ણ રજૂઆત કરવી, અસરકારક રજૂઆત કરી શકવા માટે પૂર્વ તૈયારી કરેલી હોવી, અંગપાનના વસ્તુરૂપ જે તે કૃતિ વિશે પોતાના સમીક્ષાત્મક પ્રતિભાવ આપી શકવા, કૃતિનું રસદર્શન કરાવવું.

(૨) પ્રયુક્તિઓ : અધ્યાપનની અસરકારકતા માટે તાસ(Period)માં સીમિત સમય માટે અપનાવાતા વિશિષ્ટ અભિગમને શૈક્ષણિક પ્રયુક્તિ (Educational Device) કહી શકાય.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટેની પ્રાપ્ત માહિતી મુજબ શિક્ષકો દ્વારા આ મુજબની પ્રયુક્તિઓ અબ-ભાવવામાં આવતી હતી : સાહિત્યકૃતિ અને સાહિત્યકાર અંગે વિશેષ વાતો—સંદર્ભકથન કરવું, કૃતિનું ભાવવાદી પઠન કરવું, વાર્તા કહેવી, કાવ્યનું ગાન કરવું અને વિદ્યાર્થીઓને ગાવા પ્રેરવા.

(૩) પ્રવૃત્તિઓ : અધ્યાપનની અસરથી દર્શનગ્રંથ સાહિત્યિક આબોહવામાં થયેલી નીચેની પ્રવૃત્તિ-ઓથી સાહિત્યાભિમુખ વિદ્યાર્થીઓ વિશેષ લાભાન્વિત થયા હતા : સ્વયંશિક્ષણ, અનુવાદકાર્ય, નાટ્યો-કરણ, અંક-પ્રકાશન અને પુસ્તક વાચન.

પાંચમા પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે મળેલી માહિતીને સારણી ૫ માં રજૂ કરી છે.

સારણી ૫

શિક્ષકોના અધ્યાપનની વિશેષતાઓ અંગે સાહિત્યકારોના પ્રતિભાવ

વિશેષતાઓનાં પાસાં :	અભિવ્યક્તિ	પ્રયુક્તિ	પ્રવૃત્તિ	સંદર્ભ	અનુત્તરિત	કુલ
સાહિત્યકારોની સંખ્યા :	૧૨	૧૦	૩	૫	૨૦	૫૦

સારણી ૫ નું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે શિક્ષકોના અધ્યાપનવ્યવહારનું અભિવ્યક્તિનું પાસું પ્રતિભાવ આપનારા ૩૦ સાહિત્યકારોમાંથી સૌથી વધુ સંખ્યા(૧૨)ના સાહિત્યકારોના ઘડતર માટે પ્રભાવક રહ્યું હતું. જ્યારે પ્રયુક્તિ અને પ્રવૃત્તિનાં પાસાં અનુક્રમે દસ અને ત્રણ સાહિત્યકારોના કિસ્સાઓમાં અસરકારક નીવડ્યાં હતાં.

તારણો : પ્રસ્તુત અભ્યાસનાં તારણ આ પ્રમાણે છે.

૧. મોટા ભાગના સાહિત્યકારોના ઘડતરમાં એમના શિક્ષકોનો ફાળો હતો.

૨. સાહિત્યકારોના વિકાસમાં એમના માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોનું પ્રદાન વિશેષ હતું.

૩. સાહિત્યકારોની સાહિત્યિક રુચિનું ઘડતર એમના શિક્ષકોના મુખ્યત્વે વ્યક્તિગત સંપર્કથી થયું હતું.

૪. સાહિત્યકારોના વિકાસમાં એમના શિક્ષકોના વ્યવહારમાંથી સભાન રીતે સાહિત્યકારનું ઘડતર કરવાનું પાસું સૌથી વધુ અસરકારક હતું.

૫. અધ્યાપન દરમિયાન શિક્ષકોનું અભિવ્યક્તિશીલ સાહિત્યકારોના વિકાસ પર સૌથી વધુ પ્રભાવક હતું.

અભ્યાસના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ : સાહિત્યાભિમુખ વિદ્યાર્થીઓના વિકાસ અર્થે પ્રસ્તુત અભ્યાસના ધ્યાનપાત્ર શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ આ પ્રમાણે છે :

૧. સાહિત્ય પ્રત્યે વિશેષ રુચિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને ભાષાશિક્ષકે ઓળખવા-તારવવા સક્રિય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૨. સાહિત્યલક્ષી વિદ્યાર્થીઓ સાથે વ્યક્તિગત કે જૂથગત સંપર્ક જળાવવો જોઈએ.

૩. વિદ્યાર્થીઓને ભાષા અને સાહિત્ય અંગેની પાયાની સંકલ્પનાઓ આપવી જોઈએ અને જરૂરી કૌશલો કેળવવા દિશાસૂચન કરવું જોઈએ.

૪. વિદ્યાર્થીઓએ રચેલ કૃતિને બવલોકીને પ્રોત્સાહક માર્ગદર્શન અને સુધારણા અંગે ચોક્કસ સૂચનો કરવાં જોઈએ.

૫. સંકેતચીત્ર કે લઘુઆન ધરાવતા સર્જનલક્ષી વિદ્યાર્થીને તારવી એળખીને એનામાં આત્મ-વિશ્વાસ વિકસાવવો જોઈએ.

૬. વિદ્યાર્થીને પોતાનો વાચનકાર્યક્રમ વિકસાવવા પ્રેરવો જોઈએ.

૭. વિદ્યાર્થીમાં સાહિત્યપ્રીતિ જન્મે જાગે અને વિકસે એ હેતુ લક્ષમાં રાખીને શિક્ષકે વર્ગમાં અસરકારક અભિવ્યક્તિ કરવી જોઈએ.

૮. શિક્ષકે પોતાની અભિવ્યક્તિ અસરકારક બનાવવા જરૂરી કૌશલો કેળવવાં જોઈએ.

૯. શિક્ષકે વ્યાખ્યાન સિવાયની પણ અધ્યાપનની ઈતર પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓ અજમાવીને વિદ્યાર્થીઓમાં સાહિત્ય-પ્રીતિ વિકસાવવી જોઈએ.

૧૦ શાલેય કાર્યક્રમોમાં વિવિધ સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓને સ્થાન આપવા ઉપરાંત શિક્ષકે એમાં સાથે રહીને સાહિત્યલક્ષી વિદ્યાર્થીઓને સર્જન કરવા ઉત્સાહિત કરવા જોઈએ.

પાઠ્યપોષી

૧. ઉમાશંકર જોશી(સં.પા.) 'સર્જનની આંતરકથા', પહેલી આવૃત્તિ, ગંગોત્રી ટ્રસ્ટ પ્રકાશન, ૧૯૮૪

૨. ઈશ્વર પરમાર, "સર્જનની આંતરકથામાં શિક્ષક", પ્રત્યાયન, બન-ચુઆરી, ૧૯૮૭, પૃ. ૫-૯

[અનુસંધાન પા. ૫૮ થી]

કે પુરાણકાલની સંસ્કૃતિની પ્રશસ્તિ માત્ર નથી, પણ સાથે સમકાલીન પ્રવર્તે પાત્રો અને પરિધાનોનું સ્મારક પણ છે. અદારમી-ઝોગણીસમી સદીના કચ્છનાં લોકજીવન અને પોશાકોનું દર્શન કરાવતી આ કલાસંપત્તિ આ યુગને માટે મૂલ્યવાન અને ઉપયોગી વારસો છે. જૂતકાળના મનુષ્યોની સમ્યક્તા સર્જનશક્તિ તેમ સૌંદર્યમાન સમજવાને એમાંથી સાધન મળી રહે છે. આ ક્રમાંગરીના નમૂના તદ્દન નષ્ટ થાય એ પહેલાં એની સરસ પ્રાત્કૃતિઓ થવી જોઈએ અને યોગ્ય ગળાવણી થવી અતિ જરૂરી છે. મ્યુઝિયમ તથા આવના મહેત્ત જેવા સાર્વજનિક સુરક્ષિત સ્થળોએ તેા પૂરતી સંભાળ સાથે આ દલાનમૂના સચવાઈ રહ્યા છે, પણ ખાનગી જૂનાં મકાનોમાં આ વારસાને તુકસાન થઈ રહ્યું છે એને બચાવવું જરૂરી છે. મકાનોનું જ્યાં નવનર્જન થાય છે ત્યાં આ અવશેષો હુમ ખતો જવાનો ભય છે. ભારતીયતા-કચ્છીયતાના પ્રતીક-સમી અને આજના દર્શકને આનંદ આપતી ચિત્રકલા પુનરુત્થાન માગે છે. ભીંતચિત્રોના ઉત્તમ નમૂનાઓની યોગ્ય ગળાવણી અને મુલવણી થશે એવી અપેક્ષા સૌ કલાપ્રેમી રાખે એ સ્વાભાવિક છે. ઠે, ઓસવાળ ફાળયું, મુન્દ્રા (કચ્છ)-૩૭૦૪૨૧

નોંધ: 'કમાંગર'ની વ્યુત્પત્તિ વિશે ઉપર શ્રી ખોહીલાસ પરમારની બારણા અમને પ્રતીતિકર લાગતી નથી. આ ચિત્રકારો કચ્છમાં મુસ્લિમ મોટે ભાગે છે એટલે આ શબ્દ અસલમાં 'કમાનગર', જેનો નજીકનો વિકાસ 'કમાંગર' છે. 'કમાનગર'નો મૂળ અર્થ તેા 'ધનુષ બનાવનાર' છે, પણ પછીથી કચ્છમાં ચિત્રકારના અર્થમાં રૂઢ થયો જણાય છે. સં, કર્વકાર, પ્રા.કમ્મકાર, એ સ્વાભાવિક ક્રમ છે. -તંત્રી પથિક-દીપોતસવાંક]

૧૯૮૯/અકાટો.-નવે.

[૫૫]

કચ્છની કમાંગરી કલા

શ્રી. સંજય. પી. ઠાકર

ફાન્સ અને સ્પેન ખાતે આવેલી કેટલીક પ્રાચીનતમ શુદ્ધિઓમાં ભીતો અને છત પર ચિત્રો તથા રંગપૂરણીની કળામુદ્ર અંગેના પુરાવા મળ્યા છે. આ ભીતચિત્રો અને એનું રંગકામ એક ઐતિહાસિક અભ્યાસ તારવણી મુજબ ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦,૦૦૦થી માંડી ૧૦,૦૦૦ વર્ષના સમયગાળામાં તૈયાર થયાં હતાં! આ રીત સૌથી પ્રાચીન ચિત્રો અંદાજે ૩૨ હજાર વર્ષ જૂનાં હોવાનું મનાય છે. એશિયાની ચિત્રકળાના પ્રાચીનતમ અવશેષ અજંતાની શુદ્ધિઓમાંનાં ભીતચિત્ર છે, જેને એના અસ્તિત્વની લાજ નવીન દુનિયાને છેક સને ૧૮૧૬ માં પહેલવહેલી થઈ હતી. અજંતામાંનાં ભવ્ય શિલ્પો અને એનાથીયે ભવ્ય ભીતચિત્રોની કલા જેની ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રકલા, કચ્છની ભીતચિત્રકલા કે જેને કચ્છમાં 'કમાંગરી' કે 'કમાંગરકલા' જેના વિશેષ નામ અને વિશિષ્ટ શૈલીના નામે ઓળખાય છે, તેમાં એના મળે છે. કચ્છના લોકપરંપરાના ચિતારાને 'કમાંગર' કહે છે. શ્રી ખેડીદાસ પરમાર 'કમાંગર' શબ્દ વિશે નોંધે છે કે 'કમાંગર' સંસ્કૃત 'કર્મકાર' પરથી હતા. પ્રાકૃત 'કમાર' અને 'કમાંગર' થયો છે ત 'કામ કરનાર' ચિતારા તરીકે રચાત પામ્યો છે. એઓ લગ્નપ્રસંગે કે દિવાળીમાં ઘેર ઘેર હાથીધોગ ચીતરી આવે છે.

ભીત પર ચિત્ર કરવાની પ્રેરણા માન્યસને આદિકાલથી મળતી છે. હજારો વર્ષ પહેલાંની પાયાબુદ્ધિમાં શુદ્ધિઓમાં ફાન્સ સ્પેન આદિકા ચીન લોકો અને કારતવર્ષમાં માનવ પેઢાના સમયનાં લાવના અને સંસ્કારની એકાદ્યો આપી છે. ઘરમાં કે રાજભાગમાં અથવા અંતરપુરમાં કે દેવસ્થાનમાંનાં ભીતચિત્રોમાં સર્વ પ્રકારના લાવો અને રસોને અતિ કૌશલથી પ્રકાશ મળ્યો છે. સદીઓ પહેલાંની ભીતચિત્રકલાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના હજુ આજે પણ ગુજરાતનાં ગામડાં મંદિરો હવેલીઓ અને જૂના રાજમહેલોમાં સચવાયેલા છે. રાજસ્થાનમાં ભીતસુશોભન માટે સાગોળની ભીત પર પાકાં ચિત્ર કરવાનો રિવાજ જૂનો છે, તો કચ્છના પણ અનેક સ્થળોએ મહેલો મંદિરો મકાનોમાં અંદર-મહારની ભીતો પર ધર્મનાં, વીરોનાં પરાક્રમોનાં તમજ રાસક વિષયનાં ચિત્ર ખૂબ જ પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે! એમાંથી લોકોના મનમાં ચિત્ર માટે આદર અને રાસકતા ટકા રહ્યાં છે.

ગુજરાતનાં ભીતચિત્રોની જાણમાં પ્રથમ ધ્યાન આપવાનો વય લાવનગર રાજ્યને આપવો થતો છે. શિહોરના જૂના રાજમહેલમાં ખંડમાં ભીત પર ઉપરના ભાગે લાંબા પટમાં વખતસિ હજી ઠાકરે ચીતળ પર ચર્ચા કરી વિજય મેળવ્યો (ઈ.સ. ૧૫૬૩) તેનાં મુખ્ય પાત્રો અને સેનાનાં ચિત્ર આ ચિત્રપટ પર કંઠારામાં છે. આ ચિત્રો કમાંગરી શૈલીનાં છે. ઉપરાંત જનમનગર-હાખોડામાં પણ કચ્છી કમાંગરીનો કસબ કંઠારાયેલો છે. ગુજરાતના કલાગુરુ શ્રી રવિશંકર રાવળ કહે છે: 'કમાંગરી કલાના કમાંગરો મોટે ભાગે શિલ્પકળા સાથે સંબંધિત હોય છે, તેની અમરું કાલ શિલાપટ ઉપરથી સલાહીકળા તરીકે ઓળખાય છે, કારણ કે આવાં જ પ્રસંગોએ આરસની તકલીઓમાં ઉપસાવેલી આકૃતિઓમાં કોતરણમાં આવતાં તેને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અર્ધચિત્ર કે અર્ધશિલ્પ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. આ કારીગરો જ્યાં કામ મળે તે રચે જઈ કામ કરી આવતા, તેઓ પ્રવાસી કલાકારનું હવન ગુજરાતના જેમકે; જન વિજાના વખતમાં જનમનગર કચ્છમાંથી આવેલા કમાંગરોનાં કુટુંબ ત્યાં વસેલા. જનમનગરના મહેલની ઢોલીની ભીત પર ખૂબર મોસાંનું શુદ્ધ ચિત્રોનું છે અને

જૂના રાજમહેલની એક મેડીમાં એ સમયના જાનનગરના લોકજીવનનાં ચિત્ર ઘણી વિગતે છત તેમજ ભીંત પર કચ્છી કમાંગરોએ ચીતરેલાં છે.’

કચ્છનાં અનેક મકાનોમાં ભીંતચિત્રો છે. માંડવી તાલુકાના મોટી રાયજી ગામમાં ધોરમનાથના જંગરાની ડેલીમાં ‘કમાંગરી’ છે તેમાં ચિત્રવસ્તુને વિસ્તાર ઘણો છે. અંબારમાં કચ્છના અંગ્રેજ અમલદાર જેમ્સ મેકમોર્ડેના બંગલામાં એણે પોતાના મધ્યખંડની ચારે દીવાલો રામ-રાવણયુદ્ધ, અશોકવનમાં સીતા, લંકાદહન, ગોવર્ધનધારી કૃષ્ણ, કાનગોષી, હસ્તિયુદ્ધ, યુગ્યા વગેરે દરયો અને પક્ષીઓ તથા ફૂલવેળના આકારથી સજ્જ ભરેલી તે ભીંતો મનોહર દેખાય છે. ઈ.સ. ૧૮૧૮ માં મેકમોર્ડેએ પોતાનો બંગલો બંધાવેલ, જેમાં ૧૬૮ વર્ષ પહેલાંની ચિત્રણા જોવા મળે છે. જુજના કચ્છ-મ્યુઝિયમમાંના નાગપંચમીની સવારીનાં ચિત્ર જોઈને તાજૂમ થઈ જવાય. ચિત્રોની લવબદ્ધ પંક્તિઓ અને કમાંગર વાઢા જુમાએ ચીતરેલું હિન્દુ કન્યાના લગ્નની ચોરીનું એક દરય જોઈ અ.ફરિન પોકારી જવાય. આપના-મહેલ(જુજ)ની કમાંગરી-ઈ.સ. ૧૭૬૧ માં એટલે કે આજથી સવામસો વર્ષ પહેલાંનો કલા તેરાનો દરબારમદમાં રામાયણના પ્રસંગોનું સંગ્રહ આતેખન થયેલ છે તેમાં ઝડપાત પડી પડી દેવ ગંધર્વ રાક્ષસ વગેરે આમેદૂખ ભાતીગળ રંગેથી ચીતરેલાં છે, ભારાપરના મુળખાના દરબારના ભીંતચિત્ર કમાંગરો પશુજીવનના કેટલા જીવ અઘ્યાસો હશે એનો ખ્યાલ આપે છે. સારીના દરયમાં ઘોડાઓની જે વિવિધ ભાવવાહી આકૃતિઓ ઊઠાવી છે તેમાં કપાલ કરી દેખાડયું છે. આ ચિત્રોમાં ચીતરતપૂર્વક એમણે પોતાની પ્રાચીન પ્રજાવિકાસ સાચવી છે. શ્રીરામસિંહજી રાઠોડે પોતાના પુસ્તક ‘કચ્છનું’ સંસ્કૃતિદર્શન’માં જંગીના અખાડાનાં ચિત્રોનો વિગત નોંધી છે. જંગીના અખાડામાં મેંકજીદાદાના ભકત મુળરાજ માધવદાસ વગેરે તેમજ પાવરિયો વગેરે અખાડાના સેવકોનાં ચિત્ર છે. માંડવીમાં ‘જૂતિયા બંગલા’ તરીકે ઓળખાતા મકાનના અંદરના ઓરડાઓની દીવાલ પર એકસો વર્ષ પહેલાંની કમાંગરોકલા હોવાનું શ્રી રસેન્દુ ઠાકરે નોંધ્યું છે. આ બંગલામાં કુદરતી રંગોના ઉપયોગથી મોર પોપટ કબૂતર જેવાં પક્ષી ચીતરવામાં આવ્યાં છે, જેના રંગ આજે એક સદી પછી પણ કમાંગરોકલાના અદ્ભુત નમૂના દીવાલે જડેલા પડ્યા છે. મુન્દ્રામાં શ્રી પ્રફુલ્લચંદ્ર ગૈઘ-હસ્તકના શ્રી અંબરિયાના મકાનમાં પહેલે માળ સવાસો વર્ષ ઉપરાંત ભીંતચિત્ર હજી આજે સારી સ્થિતિમાં છે. કચાંચે માટી ખરી નથી કે રંગ જોડ્યા નથી. મુન્દ્રાનાં કોઈક ચિત્ર ઝાંખાં થઈ ગયાં છે અને કચાંક બેઝરકારોને લીધે ઝાખા પડી પડી ગયા છે. ચીતરક સળંગરેખાંકન અને રંગપૂરણી સુંદર રોત થયેલ છે. અહાં કમાંગરોને મન ભીંત મોટા ચિત્રપટ છે. પ્રસંગ પૂરો થાય ત્યાં ચારે તરફ લીટીની હડ મારી, અથવા કોઈ આકર્ષક ભાત પાડી, અડોઅડ ખીણું ચોકડું પાડી જુદો પ્રસંગ મૂક્યો છે. અન્ય ઘણી જગ્યાએ કોઈ પાત્ર શું કરે છે અને ‘કાનું’ ચિત્ર છે એની અક્ષરનોંધ પણ હોય છે, જ્યારે મુન્દ્રાનાં ચિત્રોમાં એટલું નથી. અન્ય સ્થળોમાં ભીંતચિત્રોની જેમ મુન્દ્રામાં પણ શિકારનાં દશ્યો, રાજશાહી વખતની સવારીનાં દરયો, દેવતાઓનાં ચિત્રો, ફૂલવેલ વગેરે ચિત્તાકર્ષક ચિત્રકારોનાં દર્શન કરાવે છે.

કચ્છ ગ્રેંટેડિયર અને શ્રી રામસિંહજી રાઠોડે નોંધેલ છે એ મુજબ ‘કમાંગરોનો વિકાસ કળાગ્રેમી રાવ લખપતજી(ઈ.સ. ૫૭૫૩-૧૭૬૧)ના વખતમાં થયો.’ ઈ.સ. ૧૮૮૧ ની સાલના એક અંદાજ પ્રમાણે કચ્છમાં ૪૭ કમાંગર હતા. આજે આંગળીના વેઢે ગણી રાકાય તેટલાયે નથી! કચ્છની આ કલાનો ગૌસન અદારમી સદીમાં ઉદય પામી ઓગણીસમી સદીમાં પૂર્ણતાને પામ્યાનો એક અંદાજ છે. કચ્છમાં ભીંતચિત્રોનું આલેખન શુભ ચિહ્ન અને સમૃદ્ધિદાયક ગણાયું છે. લોકો પોતાનાં ધરોનાં દ્વારો ઉપર અને જ્યાં દીવાલો ઉપર અંગત પ્રસંગોએ ચિત્રો અચૂક દોરાવતા. ઠાકર-મરિના ઓરડા

પાથિક-નીપોલસવાંક]

૧૬૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૫૭

અને સાધુ -સંતોનાં રહેઠાણોમાં ખાસિક ચિત્રોનું આલેખન થતું. ઠંઠરાઈઓના બેઠકના ઓરડા તથા ઠંઠરાણીઓનાં અંતઃપુરના ઓરડા વિવિધ રીતોનાં અને ભાવભર્યાં ચિત્રો વડે શણગારવામાં આવતા.

ભીંતને ચૂના અને ચિરોડીથી લીસી લસોડીને એ તાજા ચૂના ઉપર મુખ્યત્વે લાલ કે કાળ રેખાઓથી સાદાં કરેલાં રેખાચિત્ર અને એમાં સપાટ ભરેલા વિવિધ મૂળ રંગોથી આ ચિત્રો તળપદી એક વિશિષ્ટ રીતોનાં બની રહે છે. ખજૂરીના કૂણા પાનની પીંછી વડે રેખાઓ આલેખી એમાં ભલકદાર રંગો પૂરેલાં ભીંતચિત્રો આજે પણ એટલા જ સુંદર અને રમણ છે. એકસરખી વૃદ્ધ રેખાઓની આકૃતિઓમાં અહીંતહીં રંગપટ આપીને કમોંગરે ભીંતચિત્રો નેત્રાકર્ષક બનાવ્યાં છે અને કચ્છી કમોંગરીને ગૌરવ આપ્યું છે. શ્રી ન. મ. જોશી કચ્છી કમોંગરકલા વિશે પ્રકાશ પાડે છે કે 'ભદ્રેશ્વરનાં ચિત્રોમાં રાજસ્થાની અમર દેખાય છે, તો રાયણમાં દાદા ધોરમનાથ પ્રત્યેની ધર્મભાવના-વાળાં ચિત્રોમાં અજંતાની છાપ વર્તાય છે, જ્યારે બુદ્ધના આયના-મહેત્રમાં મુવલસૌલી રમણ જેઈ ચકાય છે.' આમ અજંતા રાજસ્થાન એને મુલકકલાની વિશિષ્ટતા વડે વણાયેલી કચ્છી કમોંગરકલા કમાલ છે!

આ કમોંગરી ચિત્રકલાના ચિત્રકારો-કમોંગરો કાણુ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં શ્રી હરેશ ધોળકિયા કહે છે કે "સમગ્ર ઇતિહાસમાં કે ચિત્રો નીચે કોઈ નામ કે માહિતી નથી, માત્ર બેંધપુરના રાજા અલવ-સિંહના ચિત્ર પાછળના લખાણમાં 'કમોંગર ખજાળા હસન' વંચાય છે. ઉપરાંત લખપતજી અને દેશળજીનાં બે ચિત્રોમાં કમોંગર દેખાય છે તેથી એમ નક્કી થાય છે કે કમોંગર નામના ચિત્રકારો ચિત્રકળાનું કામ કરતા ચતા. એ એમનું ધંધાદારી નામ લાગે છે. એઓ આ કાર્યમાં એટલા પ્રખ્યાત થયા હશે કે એ 'કમોંગરો કળા' કહેવાય છે. આ કાર્યમાં મુસ્લિમો વધુ દેખાય છે."

આ કલામાં મુસ્લિમો વધુ હતા એ વાતની ગવાહ પૂરાં અન્ય ભીંતચિત્રોમાં પણ કલાકારનાં નામ મળે છે. હિન્દુ કન્યાના લગ્નની ચોરીનું દર્શન છે, જેમાં ચિત્ર નીચે 'કમોંગર વાઢા જુમા' લખેલ છે. ઉપરાંત, ઈ.સ. ૧૮૬૬ માં બનાવાયેલું એક ચિત્ર છે તેમાં જાહેર વીરચૂડામણિ રા' ખેગાર પહેડા અમદાવાદના આદશાદ મકમુદ ખેગદાને શિકારમાં સિંહના પંજમાંથી બચાવે છે એનું ચિત્ર છે તેની નીચે 'ભયુ અહા કમોંગર ૧૯૨૫' એવું લખેલું વાંચવા મળે છે. ૧૯૨૫ એ વિક્રમ સંવત છે.

વિશ્વના કલાકારો અને વિવેચકો જેનો અભ્યાસ કરે છે તે કચ્છની કમોંગરીકલા વિશે કચ્છ ગેઝેટિયરે જે નોંધ લીધી છે તેના અંશ (મૂળ અંગ્રેજી પરથી ગુજરાતીમાં) અત્રે પ્રસ્તુત છે: "કચ્છ પાસે એની પોતાની આગવી ચિત્રકળા છે કે જે 'કમોંગરી'ના નામે ઓળખાય છે. કમોંગરીકામના જૂના અને આધુનિક નમૂના કચ્છમાં દરેક જગ્યાએ જોવા મળે છે... પ્રાણીઓ પક્ષીઓ પહોળું ફૂલો, રાજખરોજની જિંદગીના પ્રકરો, રામાયણ અને મહાભારતનાં દર્શન, હાથીઓની લગઈ અને હરણાંના શિકારનાં ચિત્ર અસાધારણ સૌંદર્યથી દોરવામાં આવ્યાં છે કે જે એમની કદપ્રમાને પૂર્ણ રૂપથી અભિવ્યક્ત કરે છે... આ રંગીન ભીંતચિત્રો ૧૫૦ વર્ષ પહેલાંની કચ્છના કમોંગરોની અદ્ભુત કળા વિશે સારો પરિચય આપે છે."

આરસપહાણ જેવી લીસી ચકચકતી ભીંતો પરનાં આ પાકા રંગવાળાં ભીંતચિત્ર આપણને નિર્બાજ આનંદ અર્પે છે અને સૌક્યો પહેલાંની એનમૂત ચિત્રકારીનાં દર્શન કરાવે છે. લોકજીવનને ખડેલાવતી આ કળા ના હયાત નમૂનાઓ પર સરકાર અને વિદ્વાનો આ ખાતની નોંધ કરવામાં વિચલ્ય કરશે તો ગત યુગના નમૂનાઓનો લોપ થઈ જવાનો પૂરો શય છે. ભીંતચિત્રોમાં જીવનકાળની

[અનુસંધાન પા. ૫૫ નીચે]

પ્રાચીન ભારતવર્ષના લહિયાઓ વગેરે

[એમની લેખન-પ્રવૃત્તિઓ, ઈ.સ. ૧૨૦૦ સુધી]

ડૉ. ચંદ્રકાંત હ. ભટ્ટ

કોઈ પણ સંસ્કૃતિની મહત્તા એની લેખન અને વાચનની પ્રવૃત્તિઓથી અંકાય છે. આ દૃષ્ટિએ ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ કક્ષાની હતી. એણે એક તરફ ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાન વિકસાવ્યાં અને બીજી તરફ એણે ગણિત વિજ્ઞાન તથા ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રોમાં પણ સુંદર પ્રદાન કર્યું. આ સિદ્ધિઓ પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં થઈ ગયેલા લેખકો અને વિચારકો વગર શક્ય ન બનત. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં માત્ર મૌખિક પરંપરા (Oral Tradition) ન હતી, જ્ઞાનને અંધરથ પણ કરવામાં આવતું અને અંધો દ્વારા જ્ઞાનનું પ્રસારણ થતું.

પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના સાધન તરીકે હસ્તપ્રતોનું મૂલ્ય ઘણું છે, કારણ કે અંધો જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનું માધ્યમ છે અને એ આવા પ્રાચીન સમયમાં હસ્તલિખિત સ્વરૂપમાં હતા, આથી હસ્તલિખિત અંધો સુવાચ્ય અને એ આશયને લીધે પ્રાચીન સમયમાં અંધો લખવા અને એની પ્રતિલિપિઓ તૈયાર કરવા માટે એક વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો તે 'લેખક' 'લહિયા' 'કાયસ્થ' વગેરે નામોથી પરિચિત થયો.

લેખક અર્થાત્ લિપિકાર લહિયો અંધરચનાપ્રક્રિયામાં સૌથી પ્રધાન પાસે છે. 'લેખક' શબ્દ લેખક્રિયાના કર્તાને માટે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન શબ્દ છે. આના ઉલ્લેખ રામાયણ મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યોમાં પણ આવ્યા છે. પ્રાચીન સમયમાં 'લેખક' હોવું એ વ્યવસાય પણ હતો અને લેખનકળાની પ્રતિષ્ઠા પણ ધણી હતી. વિનયપિટકમાં લેખનકળાની પ્રતિષ્ઠા અત્યાવશ્ય છે, બ્રહ્મકર્મમાં પણ આના ઉલ્લેખ થયેલા મળે છે. લેખકના યુગ્મ કેવા હોવા જોઈએ એના ઉલ્લેખ મત્સ્યપુરાણ અને ગરુડપુરાણમાં મળે છે. શાંખધરપદ્ધતિ અને પદ્મકૌમુદીમાં રાજ્યલેખકના યુગ્મોની લાંબી સૂચિ આપવામાં આવી છે. આના અનુસાર એ સર્વ આખતોખાં નિપુણ હોવા જોઈએ એમ અત્યાવશ્ય છે. મૌર્યોના સમયમાં લેખક પ્રશાસકીય તંત્રના એક સદસ્ય તરીકે રહ્યો છે. સાંતમો સદીના એક અગ્રણ્ય અભિલેખમાં લેખક વિશેનો ઉલ્લેખ ગણવા મળે છે કે એ રાજ્યના પોતાના સચિવોમાંનો એક હતો, જેનાં અભિકાર અને કર્તવ્ય વધી ગયેલાં હતાં. ૪

લહિયા : પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં લિપિ અંજેનું સર્વકાર્ય બ્રાહ્મણ અધ્યાપકોને હસ્તક હતું, પણ આ કાર્ય લખવું અને લખવું એ બેમાં જ સીમિત થઈ જતું હતું, પરંતુ આ વર્ગ ઉપરાંત બીજો એક ધંધાગરી વર્ગ પણ હતો અને એનું આજીવિકાનું સાધન પણ લખાણ લખવા સિવાય બીજું હતું નહિ; એ 'લેખક' તરીકે ઝોળખાવા લાગ્યો. વિરાટકાવ્યો મહાકાવ્યો અને બૌદ્ધ સાહિત્ય "ભિષ્મુતીવાચિત્ય"માં આ પ્રકારનું કામ કરનારનું પ્રાચીન નામ 'લેખક' હતું. ૬ "કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર"માં પણ આ નામનો ઉલ્લેખ આવે છે. આ નામનો ઉલ્લેખ અભિલેખોમાં પણ થયેલો છે, પણ વ્યુદ્ધરે આ નામ માટીને અર્થ હસ્તલિખિત અંધોના પ્રતિલિપિક અથવા લિપિકાર "કલાક" કહે્યો છે; જેકે એઓ ચોક્કસ નથી. ૮ અભિલેખોમાં લેખક વિશે જે ઉલ્લેખો આવે છે તેમાં લેખ કે જે વ્યક્તિ દ્વારા તૈયાર કરીને એને તાત્પર્ય કે પદ્યરૂપે રૂપે અંતરવામાં આવતો તેનું સૂચન કરે છે. ખરી રીતે લેખ પથિક-દીપોત્સવાંક]

૧૯૮૬/ઓક્ટો. નવે.

૫૯

તૈયાર કરનારને જ 'લેખક' કહી શકાય, જ્યારે હસ્તલિખિત ગ્રંથોની પ્રતિલિપિ તૈયાર કરનારને પણ 'લેખક' કહેવાય છે. પ્રતિલિપિ તૈયાર કરવાનું કામ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો ધંધો છે, પણ ધંધાકીય પ્રતિલિપિદો ઉપરાંત સ્ત્રીઓ, એમાંથી ખાસ કરીને જૈન સાધ્વીઓ સાધુઓ અને સામાન્ય માણસોએ પણ આ જાતનું ધાર્મિક સંસ્કૃત કામ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા રાખીને ભાગ લીધેલ છે.^૬

ઉપર કહ્યું તેમ લલિયા માટે સામાન્યતઃ પ્રયોજાયેલો સૌથી પ્રાચીન શબ્દ 'લેખક' હતો. આ સંદર્ભમાં એ શબ્દ ગ્રંથકાર નહિ, પણ લિપિકારના અર્થમાં પ્રયોજાયેલો. આના ઉલ્લેખ પૂર્વે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે રામાયણ મહાભારત તથા બૌદ્ધ સાહિત્ય અને જાતકોમાં પણ થયા છે. આ પરથી લેખતની કલા અને એનો વ્યવસાય અસ્તિત્વમાં આવી ચૂક્યા હતાં એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એમાં ભિક્ષુભીષ્મોને ધર્મગ્રંથોની નકલ કરવાના ઉપયોગી વ્યવસાય માટે લેખનકલા શીખવાની છૂટ આપવામાં આવી છે અને કોઈ છોકરો લેખનનો વ્યવસાય અપનાવે તો પોતે એનું ગુજરાન જાંતિથી અને નિરાંતથી કરી શકશે એમ જણાવ્યું છે.

રાજતંત્રમાં રાજકીય ખામતોને લગતાં અને દસ્તાવેજ પ્રકારનાં લખાણોનો મુસદ્દો ઘડવા માટે તજજ્ઞોની જરૂર પડતી અને તેથી એવા કર્મચારીઓનો પણ વિશિષ્ટ વર્ગ વિકસ્યો. સાહિત્યમાં અને અભિલેખોમાં 'લેખક' શબ્દ કેટલીક વાર આ અર્થમાં પણ વપરાયો છે. 'મહાવગ્ગ' અને 'જાતકો'માં આવા લખાણના ઉલ્લેખ આવે છે. પ્રાચીન અભિલેખોમાં 'લેખક' શબ્દ ધંધાધારી વર્ગના અર્થમાં વપરાયો છે.

'લિપિકર' યા 'લિખિકર' : ઈ. પૂ. ચોથી શતાબ્દીમાં 'લેખક'ના અર્થમાં 'લિપિકર' અથવા 'લિખિકર' શબ્દ વપરાયેલ છે. અશોકનાં શાસનોમાં આ શબ્દ ઘણી વાર પ્રયોજાયો છે. સંસ્કૃત કોશો 'લિપિકર'ને 'લેખક'નો સમાનાર્થ ગણાવે છે, પણ અશોકના શિલાલેખોમાં આ શબ્દ એ અર્થમાં વપરાયો છે : 'લેખક' અને 'કૌતરનાર', કેમકે એમાં 'લિખ' ધાતુ લખવું અને કૌતરવું એમ બંને અર્થ ધરાવે છે. રાજના લિપિકરને કેટલીક વાર 'રાજલિપિકર' કહેતા. સંસ્કૃત સાહિત્યનું અને આભિ-લેખિક લખાણનું અધ્યયન કરતાં માલુમ પડે છે કે 'લિપિકર' શબ્દ 'લેખક' કરતાં ઘણી ઓછી વાર વપરાયો છે અને એ શબ્દ 'લેખક' કરતાં 'પ્રતિલિપિકાર' અને કૌતરનારના અર્થમાં વધારે વપરાયો છે.

'દિવિર' : 'દિવિર' લેખક માટે વપરાતો બીજો શબ્દ છે. મધ્યભારતના ઈ.સ. ૫૨૧-૫૨૨ ના એક અભિલેખમાં એ પહેલી વાર પ્રયોજાયો છે. વલ્લીના ઈ.સ. છઠ્ઠી સાતમી અને આઠમી સદીના લેખોમાં સાધિલિપિકર કે જે લખાણનો મુસદ્દો ઘડતો તેને 'દિવિરપતિ' અર્થાત્ 'દિવિરોનો વડો' કહ્યો છે. 'દિવિરપતિ' શબ્દ સૂચવે છે કે એના હાથ નીચેના ખાતામાં અનેક દિવિરો કામ કરતા હતા. અહીં 'દિવિર' શબ્દ સ્પષ્ટતઃ કારકનોનો અર્થ ધરાવે છે. દિવિરપતિ જુમિદાન વગેરે વિષયોને લગતાં રાજ્ય-શાસનોનો મુસદ્દો ઘડતો હતો. ખ્યૂતર લખે છે કે 'દિવિર' કે 'દિવિર' એ ફારસી ભાષાનો 'દિવિર' શબ્દ છે, જે ગ્રાયઃ જ્યારે ફરંજ અને ભારતવર્ષ વચ્ચે વેપારી સંબંધો હતા તેવા સાસાની-સમય ઈ.સ. સાતમા-આઠમા સૈદ્ધામાં પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત થયો. આની વિરુદ્ધ દલીલ કરતાં ડૉ. પાણ્ડેય જણાવે છે કે ઈ.સ.ની સાતમા કે આઠમી સદીમાં ભારતવર્ષમાં શક અથવા સાસાની શાસન ન હોય તેમજ ફરંજ અને ભારતવર્ષ વચ્ચે પણ વેપારી અથવા સાંસ્કૃતિક સંબંધ આ સદીઓ દરમિયાન ન હતા. 'દિવિર' શબ્દનો અથવા એનાં રૂપાંતરોનો ઉપયોગ પહેલી વાર સદીઓ દરમિયાન મળતો નથી. 'દિવિર' શબ્દનો ઉદ્ભવ 'દિપિકર'નું પ્રાકૃત રૂપ 'દિવિર=દિવિર, સહેલાઈથી થઈ શકે છે. 'દિપિકર' અને 'દિવિર' બંને શબ્દોનું મૂળ એક જ હશે, કેમકે સંસ્કૃત અને ફારસી જાગિનીભાષાઓ છે.

ભુ-એન-સંજે (ઈ.સ. ૭ મી સદી) ભારતવર્ષના પ્રવાસ દરમ્યાન કાશ્મીરની મુલાકાત લીધી તે સમયે કાશ્મીરના રાજાએ હસ્તપ્રતોની નકલ કરવા ૨૦ લલિયાઓની નિમણૂક કરી હતી ત્યારે લલિયાઓ ત્યાં 'દિવિર' તરીકે ઓળખાતા હતા. 'દિવિર' શબ્દ કલ્હણની રાજતરંગિણી (ઈ. સ. ૧૨ મી સદી)માં આવ્યો છે. કાશ્મીરના ૧૧ મી ૧૨ મી સદીના અન્ય ગ્રંથોમાં પણ આ શબ્દ મળે છે. હેમેન્દ્રના 'લોકપ્રકાશ'માં (ઈ. સ. ૧૧ સદી) દિવિરોના જુદા જુદા ઉપભેદ જોવા મળે છે; જેમકે ગંઢદિવિર (અગર-લેખક), આમદિવિર, નગરદિવિર (પુર-લેખક) વગેરે.

કરણ્ય કર્ણિક કરણી શાસની અને ધર્મલેખી : ભારતવર્ષના જુદા જુદા ભાગોમાં કાયસ્થ સિવાય બીજા કોઈ હોદ્દાઓથી લલિયા અથવા કારકૂનો ઓળખાતા હતા. રાજ્યતંત્રમાં અધિકરણ (કચેરી) સાથે જોડાયેલા કારકૂન 'કરણ્ય' કહેવાતો. કાયસ્થની માફક 'કરણ્ય' પણ ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મિત્ર વર્ણનો ગણાતો.

હિંદોળ 'કર્ણિક' શબ્દનું અર્થઘટન 'કાનૂની ખત લખનાર' એ રીતે કરે છે. 'કરણિક'નો 'કરણિ' તરીકે નિર્દેશ એક ગાતિ તરીકે નહિ, પણ લલિયાઓના સમૂહ એવો થાય છે. કરણી શાસની અને ધર્મલેખી બધા જ જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે.

કાયસ્થ : 'કાયસ્થ' શબ્દ ધર્માદારી લલિયાના વર્ગ માટે બંધબેસતો અર્થનિર્દેશ કરે છે. આ શબ્દનો સૌથી પહેલ-વહેલો ઉલ્લેખ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિમાં આવ્યો છે. ઉત્તર-પૂર્વ ભારતવર્ષમાં તો આડમી સદી સુધી લેખકો 'કાયસ્થ' તરીકે ઓળખાતા હતા. આજે તો કાયસ્થની બહુ ગાતિ 'બી' ગઈ છે. ગુજરાતમાં કાયસ્થોની વસ્તી સુરતમાં જોવા મળે છે, એઓ મિત્રગુરૂત્તના વારસદારો હોવાનો દાવો કરે છે. અંગાળમાંની કાયસ્થોની ૧૨ શાખાઓમાંથી ફક્ત ગુજરાતમાં એની ત્રણ જ શાખા છે : (૧) વાલમ, (૨) માથુર, (૩) ભટનાગર. ગુજરાતની આ ત્રણ પેઢાગાતિઓ એકબીજી સાથે રોડીભેટીને વ્યવહાર કરતી નથી, બપારે અંગાળમાં એઓ એકબીજી સાથે રોડીભેટીને વ્યવહાર રાખે છે.

ધર્મશાસ્ત્રોમાં એઓને હીન કુળના ગણવામાં આવ્યા છે. એઓમાં આહાણુ અને ક્ષત્રિયનું મિશ્રણ છે. સુરજપલ્લ કાયસ્થ પોતાના 'શાકદ્વિપી આહાણુ' કહેવારો છે, બપારે વાલમ કાયસ્થ ક્ષત્રિય જાતના છે. કવિ સોદંદલ-રચિત 'ઉદયસુંદરીકથા'માં એમને ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિમાં પ્રબળ ઉપદ્રવ કરનારાઓમાં એમને ખાસ ગણાવ્યા છે.

વિજ્ઞાનેશ્વર આ શબ્દની રીકા કરતાં જણાવે છે કે "કાયસ્થ" એટલે લેખક અને 'ગણિક' : ગણનાર-હિસાબનીશ, એટલે પ્રબળનોને કાયસ્થોથી ખાસ રક્ષવા જોઈએ, કારણ કે રાજના માનીતા હોવાને લીધે અને સ્વભાવે હુમ્મલા હોવાને કારણે એઓને દૂર કરવા મુશ્કેલ છે." દેખીતી રીતે લાંચમુશવત કાયસ્થો તરફના આ વલણને માટે જવાબદાર છે. હેમેન્દ્રે 'કલાવિલાસ' (પાંચમો સર્ગ)માં કાયસ્થોની સોળ કપટકલાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે. રાજતરંગિણીના કટલાક પ્રસંગોમાં આ કુટિલ પ્રકૃતિવાળા અને વિશ્વાસઘાતી દેખાય છે. આગળ વધી કલ્હણ જણાવે છે કે શમનું લક્ષણ કરવાવાળા દૂર કાપાલિક પોતાના સ્વજનોની રક્ષા કરે છે, પણ પાપી કાયસ્થ આત્મીય લોકોના પણ પ્રાણ હરી લે છે.

'લેખપદ્ધતિ'માં કાયસ્થને લેખક દૂર અને અવિશ્વાસુ બતાવ્યો છે, જેના વડે પીગાતી પ્રબળ રક્ષણ કરવું જોઈએ એમ "કાયસ્થનિંદા"માં જણાવ્યું છે.

કાયસ્થો લલિયા ઉપરાંત દરતાવેળ લખાણોના લેખક તરીકે પણ નિજાત હતા તેથી કરીને રાજ-દરબારમાં એઓ મહત્વનું સ્થાન ધરાવતા હતા. આ લોકો રાજકાર્યમાં ભાગ લેતા હોવાથી પશ્ચિમ-દીપોત્સવાંક]

સરકારી દફતરો વિશે પણ જાણતા અને તેથી એઓ ઘણી ગુપ્ત રાજકીય વાતો પણ જાણતા. ચંદેલા અભિલેખના લખાણથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે કાયસ્થો ફક્ત માનનીય જ નહિ, પણ બુદ્ધિશાળી પણ હતા. 'કાયસ્થ' શબ્દનાં જુદાં જુદાં અર્થઘટન છે. હાલના સંદર્ભમાં વ્યક્તિ કે જે રાજ્યના કાય- (શરીર)માં રહે છે તેને 'કાયસ્થ' કહેવામાં આવે છે. પૌરાણિક કલ્પના પ્રમાણે ઈશ્વરના કાય(શરીર)માં રહેલો અને એનામાં રહેલી લેખનની અથવા તો અભિગ્રાની શક્તિ રજૂ કરતો આવ્ય કાયસ્થ હતો, જેમાંથી કાયસ્થ ક્રોમ ઉદ્ભવી.

તત્ત્વજ્ઞાનીય અર્થઘટન મુજબ એ કાયસ્થ કહેવાય છે, કારણ કે બધા જ આદર્શો તેમ મહત્ત્વા- કાંક્ષાઓ એના કાય(શરીર)માં કેન્દ્રિત થયેલ છે અને એ એના સિવાય કશાની પણ દરકાર રાખતો નથી.

શરૂઆતમાં 'કાયસ્થ' એક સાતિ અથવા વર્ણુ ન હતો, એ એક એવા માણસોનું સંગઠન હતું કે જેઓ જુદાં જુદાં વર્ણો અને તાતિઓમાંથી રાજ્યસેવા માટે દાખલ થયેલા. સમય જતાં આ માણસોએ એમનો પરંપરાગત વ્યવસાય બિભો કર્યો અને આખરે એ એક જ્ઞાતિમાં પરિણમ્યા. રૂઢિચુસ્ત હિંદુઓ એઓને શુદ્ર સાથે ભળેલા ગણતા છતાં એઓ સાતિ તરીકે હિંદુઓમાં ઘણું લાગવગ-ભર્યું સ્થાન ધરાવતા હતા.

પાદટીપો

1. પ્રાચીન ભારતમાં અંથલેખન, લેખાપન સંગ્રહણ અને સંરક્ષણ : ઇ.સ. ૧૩૦૦ સુધી : (ગુજરાત યુનિ.ની પીએચ.ડી.નો મહા નિબંધ, ૧૯૮૪)
2. વ્યૂલર : ઇન્ડિયન પેલિયોગ્રાફી (અ.), મુંબઈ, ૧૯૦૪
3. કટહણ, 'રાજતરંગિણી' (સંપા. સ્તીન). વો. ૧.
4. ભગવદ્ગોમંડલ, ભાગ ૩
5. બોમ્બે ગેઝેટિયર, વો. ૯, ભાગ ૧
6. લેખપદ્ધતિ, પરિશિષ્ટ-૫
7. દત્તા વિમલકુમારી, 'લાઈબ્રેરીઝ ઑન્ડ લાઈબ્રેરિયનશિપ ઑફ ઓન્શિયન્ટ ઑન્ડ મીડિવલ ઇન્ડિયા,' દિલ્હી, ૧૯૭૦

ગુજરાતભરની ૨૮૮ નાગરિક સહકારી બેન્કોમાં
વર્ષોથી પ્રથમસ્થાનગૌરવવંતું ધરાવતી

રાજકોટ નાગરિક સહકારી બેન્ક, લિ., રાજકોટ

(શિક્ષુલ્લ કો. ઓપ. બેન્ક)

નાગરિક ભવન નં. ૧, હેમરભાઈ રોડ, રાજકોટ-૧

ફોન : ૨૮૮૭૧-૩૩૯૧૬-૧૭-૧૮ (પીબીએક્સ)

થાપણો : રૂા. ૧૨૯ કરોડ : : ધિરાણો : રૂા. ૮૬ કરોડ

લાભલભાઈ રાજદેવ

એસ.એન.ત્રિવેદી

વજુભાઈ વાળા

વાઈસ ચેરમેન

ઈ.ચા.મેને.ડિરેક્ટર

ચેરમેન

૬૨]

૧૯૮૯/ઓક્ટો.-નવે.

[પથિક-દીપોત્સવાંક

સરકારી દફતરો વિશે પણ જાણતા અને તેથી એઓ ઘણી ગુપ્ત રાજકીય વાતો પણ જાણતા. ચંદેલા અભિલેખના લખાણથી ૨૫૪ માલુમ પડે છે કે કાયસ્થો ફક્ત માનનીય જ નહિ, પણ શુદ્ધિશાળી પણ હતા. 'કાયસ્થ' શબ્દનાં જુદાં જુદાં અર્થઘટન છે. હાલના સંદર્ભમાં વ્યક્તિ કે જે રાજ્યના કાય- (શરીર)માં રહે છે તેને 'કાયસ્થ' કહેવામાં આવે છે. પૌરાણિક કદપના પ્રમાણે ઈશ્વરના કાય(શરીર)માં રહેલો અને એનામાં રહેલી લેખનની અથવા તો અભિજ્ઞાની શક્તિ રજૂ કરતો આદ્ય કાયસ્થ હતો, જેમાંથી કાયસ્થ કેમ ઉદ્ભવી.

તત્વજ્ઞાનીય અર્થઘટન મુજબ એ કાયસ્થ કહેવાય છે, કારણ કે બધા જ આદર્શો તેમ મહત્ત્વા- કાંક્ષાઓ એના કાય(શરીર)માં કેન્દ્રિત થયેલ છે અને એ એના સિવાય કશાની પણ દરકાર રાખતો નથી.

શરદ્ગાનમાં 'કાયસ્થ' એક જ્ઞાતિ અથવા વર્ણ ન હતો, એ એક એવા માણસોનું સંગઠન હતું કે જેઓ જુદાં જુદાં વર્ણો અને જ્ઞાતિઓમાંથી રાજ્યસેવા માટે દાખલ થયેલા. સમય જતાં આ માણસોએ એમનો પરંપરાગત વ્યવસાય જોડો કર્યો અને આખરે એ એક જ્ઞાતિમાં પરિણમ્યા. રૂઢિચુસ્ત હિંદુઓ એઓને શૂદ્ર સાથે જોડેલા ગણતા છતાં એઓ જ્ઞાતિ તરીકે હિંદુઓમાં ઘણું લાગવગ-ભર્યું સ્થાન ધરાવતા હતા.

પાઠટીપો

૧. પ્રાચીન ભારતમાં અંધલેખન, લેખાપન સંગ્રહણ અને સંરક્ષણ : ઇ.સ. ૧૩૦૦ સુધી : (ગુજરાત યુનિ.ની પીએચ.ડી.નો મહા નિબંધ, ૧૯૮૪)
૨. ખ્યુલર : ઈન્ડિયન પેલિયોગ્રાફી (અ.), મુંબઈ, ૧૯૦૪
૩. કલ્હણ, 'રાજતરંગિણી' (સંપા. રૂડીન). વો. ૧.
૪. ભગવદ્ગોમંડલ, ભાગ ૩
૫. બોમ્બે ગેઝેટિયર, વો. ૯, ભાગ ૧
૬. લેખપદ્ધતિ, પરિશિષ્ટ-૫
૭. હતા વિમલકુમારી, 'હાર્ષગ્રેટીઝ ઍન્ડ હાર્ષગ્રેટિયનશિપ ઍન્ડ એન્શિયન્ટ ઍન્ડ મીડિયલ ઇન્ડિયા,' દિલ્હી, ૧૯૭૦

ગુજરાતભરની ૨૮ નાગરિક સહકારી બેન્કોમાં
વર્ષોથી પ્રથમસ્થાનગૌરવવંતું ધરાવતી
રાજકોટ નાગરિક સહકારી બેન્ક, લિ., રાજકોટ
(શેડ્યુલ્ડ કો. ઓપ. બેન્ક)

નાગરિક ભવન નં. ૧, ઢેબરભાઈ રોડ, રાજકોટ-૧

ફોન : ૨૮૮૭૧-૩૩૯૧૬-૧૭-૧૮ (પીબીએક્સ)

ચાપણો : ડ્રા. ૧૨૯ કરોડ : ધિરાણો : ડ્રા. ૮૬ કરોડ

લાભજીભાઈ રાજઢેવ

એસ.એન.ત્રિવેદી

વજુભાઈ વાળા

વાઈસ ચેરમેન

ઇ.ચા.મેને.ડિરેક્ટર

ચેરમેન

૬૨]

૧૯૮૯/ઓક્ટો.-નવે.

[પથિક-દીપોત્સવાંક

સિંધુ સંસ્કૃતિ

[એક મહત્વનો પત્ર]

ખંભાત, તા. ૮-૮-૭૨

પ્રિય. ભાઈ યશોધર,

અત્ર સર્વ કુશળ છે. તમારા બંને પત્રો પહોંચ્યા છે.

ખીબ પત્રમાં ઉલ્લેખ કરેલા Sind Civilisation વાળા લેખે માત્ર 'ધ્યાન જે ર્યુ' હતું. તેનું Cutting મારી ફાર્લવમાં શિવશંકર પાસે નખાવી રાખ્યું છે. તમારા પત્રમાં લખેલાં કારણોથી હું પણ સિંધુ નદીનું Civilisation જેવું માનવામાં આવે છે તેવું સ્વતંત્ર પુરાતન માની શકું તેમ નથી. એક સંસ્કૃતિ નાશ પામે અને ખીજી પ્રવેશ પામે એ સંભાવના શૂલભરેલી છે. કોઈ પણ સંસ્કૃતિ એકાએક ઉદ્ભવ પામતી નથી, પરંતુ પ્રાચીન થર ઉપર નવા આચારવિચારોની અસર થઈ કંઈક વિશિષ્ટ નવું રૂપ અંધાપ છે. જ્યાંસુધી જૂના થરની સંસ્કૃતિ પ્રભુ હોય છે ત્યાં સુધી જૂનું નવું સમન્વય છે. જ્યારે જૂના થરવાળી પ્રજાનો ક્રમશઃ ફાસ થાય છે ત્યારે નવું સંસ્કરણ તરતું રહે છે. આપણી Mythology આ વસ્તુની સારી રીતે સાબ પૂરે છે. અસુરો (Assyrians) અને દેવો બંને એક પ્રજાપતિના પુત્રો માન્યા છે. અસુરો મેટા ગણા છે એટલે જૂની પ્રજા છે. દેવો નાના એટલે નવી પ્રજા છે. આ દેવોમાંથી દેવમનુષ્યો થયા અને ત્યાર પછી માનવી પ્રજા થઈ એવા કલ્પના છે. ઝગવેદનાં પુરાતન ચક્રોમાં "નર્મદા તર્કરી" વગેરે ન સમન્વય તેવા શબ્દો આવે છે અને તેના અર્થો પાણિનના સમયમાં પણ અસ્પષ્ટ થઈ ગયા હતા. સિંધુ નદીની પ્રજા કાશ્ય સ્થાનિક વતનીઓના હોય એ સંભવિત છે, પરંતુ Ethnically આર્યોથી તદ્દન નિરાળો નહિ હોય, એટલું તો આ મોહનજો દેશ વગેરેના અવશેષોથી સાબિત થાય છે કે શિવશક્તિની પૂજ્ય ભાવના ધણી પુરાણી હોય છે. અસુરો અને દેવોના શિવ પૂજ્ય મનાયા છે એ પૌરાણિક ભાવનાને ટેકા મળે છે અને આ સિંધમાં લય પામેલી જાતિના અવશેષો તે વ્રાત્ય જાતિના મનુષ્યો હતા એમ માત્ર માનવું છે. પ્રાચીનો આચાર-વિચાર ગૌહિઓના કરતાં ઘણા જુના હતા, પરંતુ તેઓ સંપત્તિવાળા અને વેપારી વર્ગના હતા એમ સ્પષ્ટ સમન્વય છે. પ્રાચી શિવપૂજક હતા.

સિંધ પ્રદેશની પુરાતન સંસ્કૃતિની આખતમાં વાહરાજી યુદ્ધમાં ઝગવેદ-ચક્રોતોનોની વિશેષ પરોક્ષ કરી કોઈ જાતનો વધારે પ્રમાણ પાડી શકાય કે કેમ તે વિચારવાનું છે. તેનું સ્થાન, તેમાં ભાગ લેનારા રાજાઓ, તેના દેશો વગેરે તારવવા જેવાં છે. મહારાષ્ટ્રીય રાજાઓમાં કંઈક પ્રયત્ન થયો છે. આ યુદ્ધમાં સિંધ સૌવીરના મુલકના રાજા પ્રજાનાં નામ નિકળે તો સમન્વય કે તે પ્રજાનું રૂપ, આચાર, વિચાર કેવાં હતાં. અવકાશ હોય તેણે વિચારવાના મુદ્દા ઘણા છે. હિ. નર્મદાશંકરના આશીર્વાદ

નોંધ: અમારા રહ્યત આત્મીય મિત્ર શ્રી. યશોધર નર્મદાશંકર મહતાએ અમદાવાદ ૪, તા. ૧૪-૪-૮૯ના દિવસે ઉપરના પત્રની કરેલી નકલના હાંસિયામાં જણાવેલું કે

[પ્રિય શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી,

‘વિશ્વ હિંદુ સમાચાર’ના એપ્રિલ ૮૯ અંકમાં તમારો વિશદ તંત્રીસખ વાંચી ગયો. આજથી ૫૩ વર્ષ પહેલાં મારા પિતાશ્રીએ આર્યસંસ્કૃતિ તથા સિંધુસંસ્કૃતિ સંબંધમાં મને લખેલા પત્રની નકલ તમને સરનેહ મોકલું છું, જે તમારા વિચારને પુષ્ટિ આપે છે. મારા પિતાશ્રીના આ પત્ર તેમના શતાબ્દી-અંધમાંથી લીધો છે. મળ્યાં હશે. - હિ. યશોધર મહતાનાં સ્નેહ... -તંત્રી

પથિક-દીપોત્સવકંઠ]

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

૬૩

પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં નારીનિરૂપણ

ડૉ. કાન્તિલાલ રા. દવે

“ઘણીખરી માનવસંસ્કૃતિઓનો ઇતિહાસ જતાવે છે કે આપણે જેમ જેમ પાછળના કાલમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ સ્ત્રીઓની સામાન્ય સ્થિતિ વધુ ને વધુ અસંતોષકારક માલૂમ પડે છે. આ બાબતમાં હિંદુસંસ્કૃતિ અપૂર્વ છે, કારણ કે એમાં આપણને સામાન્ય નિયમોના અપવાદ મળે છે. જેમ જેમ આપણે પાછળ જઈએ છીએ તેમ તેમ એકથી વધુ સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સંતોષકારક દેખાય છે.”
ડૉ. એ. એસ. અદ્વૈતેકરનું ‘આ વિશ્વના ભારતીય ઇતિહાસમાં ઉપનિષદકાલને જેટલું લાગુ પડે છે તેટલું’ ભાગ્યેજ બીજા કોઈ કાલને લાગુ પાડી શકાય એમ છે. તત્કાલીન વિશ્વના કોઈ પણ દેશના કોઈ પણ નારીસમાજને ભારતીય નારી કરતાં વિશિષ્ટ તો શું, ભારતીય નારીની સમકક્ષ પ્રતિષ્ઠા પણ ભાગ્યેજ પ્રાપ્ત થઈ હશે.

ઉપનિષદકાલમાં પરિવારમાં પુત્રોનું સ્થાન પુત્ર હરતાં કોઈ રીતે હીન માનવામાં આવતું નહોતું, એટલું જ નહિ, બુ. ઉપ.(૬-૪-૧૭)માં પ્રાપ્ત ઉલ્લેખ અનુસાર તો કેટલાક સંસ્કારી પરિવારોમાં પંડિત કુલિનાની પ્રાપ્તિ માટે વિશિષ્ટ પ્રકારનો વિધિ કરવામાં આવતા હતા. ત્યારે પુત્રની જેમ પુત્રીને પણ અખ્યયન-અથે ઉપનયન-સંસ્કારથી દીક્ષિત કરવામાં આવતી હતી. આવી કન્યાઓ સંભવતઃ આચાર્ય પિતા પાસે અથવા નજીકના આચાર્યકુળમાં વાસ કરી અભ્યર્થપૂર્વક વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરતી એવા ઉપનિષદોના પૂર્વવર્તી અથર્વવેદ(૧૧-૫-૧૮)માં પ્રાપ્ત ઉલ્લેખ પરથી ઉપનિષદકાલમાં પણ સ્ત્રીની વ્યવસ્થાના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરવામાં કોઈ વાંધો નથી. જે કાલમાં ધૌપા-અપાલા જેવા મંત્રદ્રષ્ટ્રી ઋષિઓની વારસદાર સ્ત્રીઓ ગાળી-મૈત્રેયીનાં વિદ્યાર્થિ તત્વતાં હોય તે કાલના સમાજે કન્યાશિક્ષણની સુચારુ વ્યવસ્થા અવશ્ય વિચારી જ હશે. તત્કાલીન વિદુષીઓમાંની કેટલીકે અધ્યાપિકાનો વ્યવસાય સ્વીકારી કન્યાશિક્ષણ આપવાનું કર્તવ્ય અવશ્ય બજાવ્યું હશે જ એમ પાણિનિએ બ્યાકરણ અષ્ટાધ્યાયી (૬-૨-૮૬ અને ૩-૮-૨૨)માં કરેલા અધ્યાપિકા માટેના ‘હ્રાદ્યાયા’ અને કન્યા-છાત્રાલયા માટેના ‘છાદ્યાદ્યઃ શાત્રાયામ્’ એવા ઉલ્લેખો પરથી કહી શકાય એમ છે.

ઉપનિષદકાલમાં (૧) અલ્પવાદિની અને (૨) સઘોદ્વાહા એમ બે પ્રકારની વિદ્યાર્થિનીઓના ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. આજીવન નૈમિક અભ્યર્થવર્તન પાલન કરી જીવનતાં ગૃહ રહસ્યોનું જ્ઞાન મેળવવા અલ્પવિતનમાં જ જીવનસાથીકથ માનનારી કન્યાઓ ‘અલ્પવાદિની’ તરીકે ઓળખાતી, બ્યારે વિદ્યાભ્યાસના અંતે યોગ્ય જીવનસાથી સાથે લગ્ન કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશનારી કન્યાઓ ‘સઘોદ્વાહા’ તરીકે ઓળખાતી. ઉપનિષદકાલમાં ગાળી અને મૈત્રેયી આ પ્રકારની સ્ત્રીઓનાં આદર્શ ઉદાહરણ છે. સઘોદ્વાહા-પ્રકારની કન્યાઓ વિદ્યાભ્યાસની સમાપ્તિ બાદ લગ્ન કરતી હોવાથી પુખ્ત વયે એમનાં લગ્ન થતાં હોવાનું અનુમાન કરી શકાય; અદ્યતન, ઈ. ઉપ.(૧-૧૦-૧, ૪-૨-૩)માં અપવાદરૂપે આદરવાહના સંદિગ્ધ સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે ખરા.

ઉપનિષદકાલીન સમાજ પુરુષસત્તાક હોવા છતાં પરિવારના કેન્દ્રસ્થાને પત્ની જ હોવાનું જણાય છે. ઉપનિષદોમાં પતિ-પત્ની જન માટે પ્રયુક્ત ‘દંપતી’ શબ્દનો અર્થ થાય છે : શરનાં સ્વામી. એ જ રીતે ઉપનિષદોમાં અબુલપ્રયુક્ત ‘પતિ’ અને ‘પત્ની’ શબ્દો પણ ‘ગૃહસ્થામી’ અને ‘ગૃહસ્થામિત્રી’ એવા અર્થનાં સ્ત્રોતક છે. આ શબ્દપ્રયોગો ઉપનિષદકાલમાં પતિ-સમેતી પત્નીનાં ગૌરવમય સ્થાન-માનનું સૂચન કરે છે. આવાં જ સ્થાનમાનનો શયક ‘જ્ઞવા’ શબ્દ પણ ઉપનિષદો (બુ. ઉપ. ૧-૪-૧૭, ૪-૫-૬, છાં. ૧-૧૦-૧, ૧-૧૦-૧૭ વગેરે)માં વારંવાર પ્રયોગ્યેલો જોવા મળે છે. બુ. ઉપ. (૧-૪-૧૭)

માં ૨૫૫૮ ઉદ્દેશ્ય મળે છે કે પુરુષ જ્ઞાપને પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ પૂર્ણ અને છે. યુ. ઉપ.(૧-૪-૧૭)માં સુષ્ટિના સર્જન અર્થે બ્રહ્માને પણ જ્ઞાપના કામના કરનાર તરીકે દર્શાવીને ઉપનિષદકારે જ્ઞાપના પદની ધન્યતા જ સૂચવી છે. પત્ની માટે પ્રયુક્ત 'ભાગ્યા' શબ્દની ગણના છે. ઉપ.(૭-૨૪-૨)માં તત્કાલીન મહિમાદ્યોતક તત્ત્વોમાં થયેલી જોતાં ઉપનિષદકાલમાં નારીના મહત્ત્વીય ગૌરવનું અનુમાન થઈ શકે એમ છે. યુ. ઉપ.(૬-૪-૬,૬)માં સ્ત્રીની લક્ષ્મી સાથે કરવામાં આવેલી તુલના આ સંદર્ભમાં સૂચક છે. ઉપનિષદકાલમાં (છાં. ઉપ. ૨-૧૩ માં) મૈથુનની વાજપેય યજ્ઞ સાથે કરવામાં આવેલી તુલના અને યુ. ઉપ.(૬-૪-૩)માં વામદેવ-પ્રોક્ટ મૈથુનને એકાદરૂપ ગણી એની ઉપાસના કરવાનો અપાયેલો આદેશ બતાવે છે કે ઉપનિષદકાલમાં નારીને બોગવિલાસનું રમકડું નહિ, પણ ધર્મચરણનું સાધન માનવામાં આવતી હતી.

ઉપનિષદકાલમાં સગર્ભાવસ્થા પ્રસૂતાવસ્થા કે રજસ્વલાવસ્થા જેવા વિશિષ્ટ સંજોગોમાં નારીની સ્વતંત્રતા પર કામચલાઉ પ્રતિબંધો મૂકવામાં આવતા. આ સિવાયના સંજોગોમાં એ સુકૃત રીતે સમાજમાં વિચરતી જણાય છે. કેઠ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ સુધી નારી ધાર્મિક સાહિત્ય લખવા માટે અને નિયાય યજ્ઞ કરવા માટે પૂરેપૂરી અધિકારીની હોવાનું ડૉ. અલ્ટેકરપ પણ નોંધે છે. આ સ્વતંત્રતાના ફલસ્વરૂપે ઉપનિષદકાલીન નારી અધ્યાપિકા (યુ. ઉપ. ૩-૩-૧), પેશરકારી (છાં. ઉપ. ૪-૪-૪), શૃંગારસેવિકા (કો. ઉપ. ૧-૪) અને દાસી (છાં. ઉપ. ૫-૧૩-૨, યુ. ઉપ. ૬-૧-૧૦) જેવા વ્યવસાય સ્ત્રીકારી પરિવારની આર્થિક સંઘરતામાં સહભાગિની બનતી જોવા મળે છે.

પતિની અનુપસ્થિતિમાં પતિની મિલકતમાં પત્નીના ઉત્તરાધિકારનાં દર્શન ઋગ્વેદ(૭-૪-૮)ની જેમ ઉપનિષદકાલમાં પણ થાય છે. યુ. ઉપ.(૨-૪ અને ૪-૫)માં પરિવારકલ્પતિના સ્ત્રીકાર વખતે યોગીશ્વર વાગ્વદ્ધક્ય પોતાની સંપત્તિ પોતાની બે ભાગ્યેણી વચ્ચે વહેંચી આપવાનો પ્રસ્તાવ મૂકે છે એનાથી આ હકીકતનું સમર્થન થાય છે.

અનુત્ર સધવા કે વિધવા ઉપનિષદકાલમાં પોતાના દિવર કે માન્ય પુરુષ દ્વારા નિયોગપદ્ધતિથી પુત્રોપજ્ઞા સંતોષી શકતી અને પુત્રરૂપી આધાર પ્રાપ્ત કરી શકતી. કોઈક કારણોસર વ્યભિચારના માર્ગે વળતી સ્ત્રીને એ માર્ગે જતી અટકાવી એની પુત્રોન્નય સંતોષતી આ પદ્ધતિ ઉપનિષદકાલમાં પણ સુપ્રતિષ્ઠિત હોવાનું જણાય છે. ઉપનિષદકાલમાં આચાર્ય ઉદાસક આરુણિની પત્નીએ પતિની સંમતિથી પતિના શિષ્ય દ્વારા પુત્ર સ્વેતકેતુને નિયોગપદ્ધતિથી પ્રાપ્ત કર્યો હોવાનું મહાભારત (શાન્તિપર્વ ૩૪-૨૨) નોંધે છે.

ઉપનિષદકાલમાં જ્યાં જ્યાં પૂજ્યતાના સંદર્ભમાં માતાપિતા અને આચાર્યનો ઉદ્દેશ્ય થયેલો છે ત્યાં ત્યાં માતાને સર્વપ્રથમ અપાયેલા સ્થાન પરથી માતાની પૂજનીયતા અને તત્કાલીન પ્રતિષ્ઠાનું અનુમાન થઈ શકે છે. િ. ઉપ.(૧-૧૧-૨)માં 'માતૃદેવો મત્ત્વ' એ વાક્યમાં આ જ ભાવનાનો પ્રતિ-રોધ સાંભળવા મળે છે. એ કાલમાં આચાર્ય પત્નીને પણ માતાનો સમકક્ષ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ હતી. આચાર્ય પત્ની સાથેના વ્યભિચારને છાં. ઉપ.(૫-૧૦-૬)માં અભક્ત્યા-સમાન પાપ ગણવામાં આવ્યું છે. માતાની જેમ જ ઉપનિષદકાલીન પરિવારમાં સ્વસા અર્થાત્ અહોનનું પણ અત્યંત સન્માનનીય સ્થાન હતું. છાં. ઉપ.(૮-૨-૪)માં થયેલા 'સ્વસુલોક'ના ઉદ્દેશ્યને આના સમર્થનમાં ટાંકી શકાય.

ઉપનિષદકાલમાં સામાન્ય જનોમાં એકપત્નીત્વ-પ્રથા પ્રચલિત હતી. શ્રીમંત વર્ગમાં બહુપત્નીત્વની પ્રથાનું પ્રચલન હોવાનું યુ. ઉપ.(૪-૫-૧, ૨)માં મળતા યોગીશ્વર વાગ્વદ્ધક્યની બે પત્નીઓના ઉદ્દેશ્યના આધારે કહી શકાય. અંગેદિક એવી બહુપત્નીત્વ-પ્રથાનો ઉપનિષદકાલમાં કોઈ ઉદ્દેશ્ય મળતો નથી, પથિક-દ્વીપોત્સવાંક]

૧૬૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૬૫

છતાં સત્યકામ જગ્યાલ કે ગામી પુત્ર જેવા સ્ત્રીપ્રધાન કે માનનામોદ્ગત ઋષિઓના બૃ. ઉપ.(૬-૫-૧, ૨)માં પ્રાપ્ત ઉલ્લેખોને આધારે કેટલાક ઉપનિષતકાલમાં આ પ્રથા અમલમાં હોવાનું જણાવે છે, પણ આવા વિરલ સંદિગ્ધ ઉલ્લેખોના આધારે કોઈ મહત્વપૂર્ણ નિર્ણય કરવો યોગ્ય નથી.

ઉપનિષતકાલમાં નૈતિકતાનાં ધોરણ એક દરે ખૂબ જીંચાં હતાં. આથી જ તો રાજ અશ્વપતિ કેકય જેવા એવો દાવો કરતા દર્શાવ્યા છે કે “મારા રાજ્યમાં કોઈ વ્યભિચારી સ્ત્રી કે પુત્રુષની હાલતી નથી.” (બા. ઉપ. ૫-૧૧-૫). અશ્વત્થ, રવેન્દ્રાચારી સ્ત્રીપુરુષોનાં જૂજ ઉદાહરણ કઠ. ઉપ.(૧-૨૫), બા. ઉપ.(૫-૧૦-૧૦), કૌ. ઉપ.(૭-૧) તથા બૃ. ઉપ.(૧-૩-૨૨ અને ૪-૪-૧, ૨)માં પ્રાપ્ત તો થાય છે જ. બૃ. ઉપ.(૪-૪-૧, ૨)માં સત્યકામની માતા જગ્યાલા સ્વયંમે પોતાના અનેક પુત્રો સાથેના જાતીય સંપર્કોનો એકરાર કરતી નિરપાઈ છે.

ઉપનિષતકાલમાં અધ્યાપન કે શાસ્ત્રાર્થ જેવી જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં મુક્તપણે ભાગ લેતી સ્ત્રીઓના ઉલ્લેખ (બૃ. ઉપ.૩-૩-૧ અને ૩-૮-૧) તત્કાલીન સમાજમાં ધૃષ્ટ-પ્રધાના અનસ્તિત્વની ગવાહી પૂરે છે.

ઉપનિષતકાલમાં શિક્ષણની વિશાળ તક અને સામાજિક જાગૃતિના કારણે તત્કાલીન નારી પ્રગતિની ટોચ પર પહોંચેલી જેવા મળે છે. ગામી અને મેત્રેયીની સ્ત્રીઓની વ્યવસ્થા તરીકે કીર્તિ દેવાયેલી હતી. અશ્વત્થ રાજા જનકના “બહુદક્ષિણ યત” પ્રસંગે યોગ્યેલા અલ્પોષ(શાસ્ત્રાર્થ)માં તત્કાલીન સર્વશ્રેષ્ઠ અશ્વત્થ ગણાતા આચાર્ય યાજ્ઞવલ્કયનો અગતાયો સામનો કરતી, એમને પડકારતી, ચૂકવતી, હતપ્રભ અને આશ્ચર્યચકિત કરી દેતી ગૌરવવંતી ગામીએ ભારતીય ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ સુવર્ણ-ક્ષેત્રે અંકિત કરી દીધું છે. એ જ રીતે પતિના મંગલ શુદ્ધચરણને અજવાળતાં, અમરકોટનાથે, અશ્વવાદિની ભવ્ય ભૂમિકાએ પહોંચેલી અને “હે ભગવન્ ! વિતથો ભરેલી આખી પૃથ્વી મળે તોય હું શું એનાથી અમર થઈ શકીશ ? જેનાથી હું અમર ન થાઉં તે લઇને હું શું કરું ?” (બૃ. ઉપ. ૨-૪-૨) એમ પુમારીપૂર્વક પૂછતી, ભારે ભૌતિક સંપત્તિને હુકરાવતી, જ્ઞાનના ગેરુવા રંગે રંગાયેલી યાજ્ઞવલ્કયની ગરવી શુદ્ધી મેત્રેયીનું ઉદાહરણ ભારતીય ઇતિહાસનું પ્રેરણાવલ પ્રકરણ છે.

ડૉ. રામજી ઉપાધ્યાયના શબ્દ આ સંદર્ભમાં ધ્યાનમાં લેવા જે છે કે “એમાં કોઈ પણ સંદેહ નથી કે વૈદિક આર્યોના સમાજમાં નારીની સ્થિતિ એટલી ઉન્નત હતી કે આજે વીસમી સદીમાં પણ વિશ્વનું અધિકમાં અધિક રાષ્ટ્ર પણ એવો દાવો કરી શકે એમ નથી કે એણે આજે પણ નારીને એટલું ઉન્નત સ્થાન પ્રદાન કર્યું છે.”

ઠે. સંસ્કૃતવિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦

પાઠટીપો :

૧. ડૉ. અલ્લેકર એ. એસ. (અનુ. ડૉ. માંકડ ડી. આર.) : પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણ, પૃ. ૩
૨. ઈ. પૂ. પાંચમી સદીમાં લખાયેલ સૂત્રપ્રથેમાં સ્ત્રીઓના ઉપનયન-સંસ્કારના ૨૫૪ ઉલ્લેખ મળે છે. મનુસ્મૃતિ (૨-૨૨૬) પણ કન્યાઓના ઉપનયન-સંસ્કારનો ઉલ્લેખ કરે છે. યમ જેવા મનુસ્મૃતિપરતુર્તિ સ્મૃતિકાર પણ અત્યંત પ્રાચીન કાલમાં સ્ત્રીઓના ઉપનયન-સંસ્કારનો ઉલ્લેખ કરે છે. વેદાધ્યયન માટે આ સંસ્કારની અનિવાર્યતાથી પણ ઉપનિષતકાલમાં સ્ત્રીના પ્રયત્નનું અનુમાન થઈ શકે છે.
૩. બૃ. ઉપ. ૬-૪-૩ વગેરે
૪. ડૉ. અલ્લેકર એ. એસ. (અનુ. ડૉ. માંકડ ડી. આર.) : ઉપરુક્ત, પૃ. ૧૦૦-૧૦૧
૫. બૃ. ઉપ. ૪-૧-૨ થી ૪
૬. બૃ. ઉપ. ૪-૮-૧
૭. ડૉ. ઉપાધ્યાય રામજી : પ્રાચીન ભારતની સાંસ્કૃતિક જીવિકા, પૃ. ૬૬

ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં સમાયેલાં વિદેશી તત્ત્વ

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

જ્યારે કોઈ એ બિન્ન સંસ્કૃતિ પરસ્પર સંપર્કમાં આવે છે ત્યારે એ બંનેમાં પરસ્પરની વતીઓછી અસર થવા વિના રહેતી નથી. ભારતવર્ષના કેટલાક લોક વેપાર વસવાટ ધર્મપ્રસાર વગેરે માટે પડોશી દેશોમાં જઈ વસ્યા ત્યારે એઓનાં ધર્મ, ભાષા, સામાજિક રાજકીય પરંપરાઓ ઇત્યાદિની વતીઓછી અસર તે તે દેશની સ્થાનિક પ્રજા ઉપર થઈ. શ્રીલંકા તથા ઈન્ડોનેશિયાની ભાષાઓમાં ભારતીય ભાષાઓની વિપુલ અસર પ્રવર્તે છે. વિદેશોમાં વસેલા ભારતીયો ઉપર તે તે દેશની સંસ્કૃતિની પણ અમુક અસર થતી હતી ને થાય છે. એવી રીતે વિજય વસવાટ વેપાર વગેરે કારણોએ ભારતવર્ષમાં આવી વસેલી વિદેશી પ્રજાઓએ એક બાજુ ભારતીય સંસ્કૃતિ ઘણે અંશે આત્મસાત્ કરી લીધી ને બીજી બાજુએ પ્રજાઓની કેટલોક સિદ્ધિઓની અસર ભારતીય પ્રજાએ પણ અપનાવી હતી.

ભારતવર્ષમાં ઈરાનના હામની વંશના રાજાઓએ કેટલાક પ્રદેશો પર પોતાની સત્તા જમાવી ત્યારે એઓના સામ્રાજ્યમાં પ્રયોગ્યેલી આરામી-લિપિ પરથી ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં ખરેખરી નાગર અવનતી લિપિ પ્રયોગ્યઈ. આ લિપિ પછીના વિદેશી શાસકોએ થોડી સદીઓ સુધી ચાલુ રાખી, પરંતુ ઈસ્વી બીજી સદી પછી એ ધીમે ધીમે છુટત થઈ ગઈ. રાજદરબાર રાજસાસનો મહેલોનો સ્તંભો વગેરેમાં પણ ઈરાનની કેટલોક અસર વરતાય છે. આજળ જતાં ઈરાનના મગ લોકો મારસ્તે ઉત્તર ભારતવર્ષમાં સુર્વની ઈરાની વેશભૂષા ધરાવતી પ્રતિમાને પૂજવાનું પ્રચલિત થયું. સૂર્વનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં 'મિત્ર'નો સમાવેશ થતો, હવે 'મિહિર'નો પણ સમાવેશ થયો.

મહાન સિકંદરે ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતવર્ષ સુધી વિજય વિરતાયો, પરંતુ એ અદ્યત્તની નીવડયો ને મારતીય સાહિત્યમાં એની ભાગ્યેજ કંઈ નોંધ લેવાઈ. સિકંદરની ચક્રાઈની સીધી અસર નહિવત્ લેખાય, કતાં એની પરાંક્ષ અસર નોંધપાત્ર છે. આ ચક્રાઈએ ભારતવર્ષ અને યુરોપ વચ્ચેનો માર્ગ મોકળો કર્યો, ભારતવર્ષને પશ્ચિમી રોનાનો અને એની પુરુષપદ્ધતિનો પરિચય કરાવ્યો ને અહીંનાં વિભિન્ન રાજ્યોને એક સામ્રાજ્ય નીચે સંગઠિત કર્યાં. પ્રખ્યાત યુદ્ધ 'યવન' શબ્દ અને લિપિવાચક 'યવનાની' શબ્દ સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત થયા. ચીન સાથેના વાણિજ્યિક સંબંધમાંથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં 'ચીનાંશુક' શબ્દ પ્રચલિત થયો.

સિકંદર પછી સેલ્યુકસ અને એન્ટિપાક ૩ ને એ ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતવર્ષ ઉત્તર સત્તા જમાવવા નેબંધુ યત્ન કર્યા, પરંતુ બેક્ટ્રિયાના ગ્રીકોને આ દિશામાં વધુ સફળતા સાંપડી. ભારતીય સાહિત્યમાં યા યવનોનાં આક્રમણોના ઉલ્લેખ મરાયા છે. એ ભારતીય યવન રાજાઓના સિદ્ધાંતોએ ભારતીય પ્રજા-પદ્ધતિ ઉપર પોતાની સ્પષ્ટ અસર પ્રવર્તાવી.

પછી આવ્યા ઈરાનના પહલવ શાસકો. એઓમાંના હેહકા રાજા ગ્રેકો-ઇન્ડિયન સમયમાં (પહેલી દીમાં) ખ્રિસ્તી ધર્મના સેન્ટ ટોમસ ભારતવર્ષમાં આવેલા એની ખ્રિસ્તી અનુક્રુતિ છે. ભારતીય જિવેષોમાં સગળ સંવતનાં વર્ષોનું પ્રચલન પહેલવહેલું આ પહલવ રાજાઓના અભિલેષોમાં જોવા ને છે, આ પરથી કેટલાક એ સંવતને વિક્રમનું આદ્ય સ્વરૂપ ગણાવી એની ઉત્પત્તિ પહેલવ રાજાઓ થે સાંકળે છે, પરંતુ એ તર્ક ઘણો શંકાસ્પદ હોય છે,

યવનો અને પહેલવોની જેમ શકો પણ ભારતવર્ષમાં આવ્યા ને એના કેટલાક ભાગમાં સત્તાઈદા. એઓ દ્વારા ઈરાની રાજ્યતંત્રનો 'સત્રપ' શબ્દ 'ક્ષત્રપ' રૂપાંતર પામી ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત થયો. ક્ષત્રપ આબેદનના સમયમાં અહીં શક સંવત શરૂ થયો (ઈ. સ. ૭૮ માં), જે અદ્યપર્વનું ચાલુ છે.

[ચિત્ર-દીપોત્સવાંક]

૧૯૮૬/એ.કે.ટો. નવે.

[૬૭]

કેટલાક વિદ્વાન ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલી કેટલીક પરંપરાઓમાં શકોની અસર હોવાનું માને છે; જેમકે 'સ્વામિન' 'ભદ્રમુખ' અને 'રાષ્ટ્રીય' શબ્દના પ્રયોગમાં. યવનિકા (પટ્ટો) શબ્દનું તાત્પર્ય શંકાર્પદ છે, પરંતુ ભારતીય રાજ્યો યાવની સ્ત્રીઓને પોતાની સેવામાં રાખતા હતા એ નિશ્ચિત છે. વરાહમિહિરે નિઃપેલ પંચસિક્ષાંતોમાં, ખાસ કરીને પેલિશ અને રોમક સિદ્ધાંતમાં વિદેશી જ્યોતિષ-પદ્ધતિઓ વરતાય છે. ભારતીય જ્યોતિષમાં શક સંવતને અપાયેલું મહત્ત્વ પણ આ સંદર્ભમાં નોંધપાત્ર છે. ગૌડક વંશના સિક્ષાઓમાં તથા ગુપ્ત સમ્રાટોએ પશ્ચિમ ભારતવર્ષ માટે પડાવેલા ચાંદીના સિક્ષાઓમાં સ્પષ્ટતઃ ક્ષત્રપ-સિક્ષાઓનું અનુદરશું રહેલું છે.

બુદ્ધનું દૈનિક સ્વરૂપ અલેખવામાં તેમજ બૌદ્ધ ધર્મના મહાયાનના ઉદ્ભવમાં કુપાણ્ય શાસકોનું પ્રદાન મહત્ત્વનું ગણાય છે. શક ક્ષત્રપોની જેમ કુપાણ્યોના સિક્ષાઓને પણ પછીનાં અનેક રાજ્યોના સિક્ષાઓ પર પ્રભાવ વરતાય છે, ખાસ કરીને મગધના ગુપ્ત સમ્રાટોના સોનાના સિક્ષાઓ ઉપર.

સાસાની તથા હૂણ રાજ્યોના શાસન દરમ્યાન અહીં જે સિક્ષા પ્રચલિત થયા તેઓનો પ્રભાવ એ શાસનના અંત પછી પણ રોકાઓ સુધી ચાલુ રહ્યો.

હૂણોએ બૌદ્ધ વિદ્વારોને તથા નાઇકા વિદ્યાપીઠને ઘણું નુકસાન કર્યું હતું. ગુર્જરા ભારતવર્ષના હોય કે વિદેશથી આવ્યા હોય, પણ એઓ હૂણો સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા હતા એવું મૂલ્ય પડે છે. રાજપૂતોની ૩૬ ઋતિઓમાં હૂણોના સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ભારતીય સિક્ષાશાસ્ત્રમાં એ વિદેશી શબ્દ ઘણા પ્રચલિત થયા હતા. આમાંનો એક છે 'દ્રમ્', જે ગ્રીક ભાષાના 'દ્રમ્' પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. 'દ્રમ્' શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કેટકેશણે પ્રયોગયો છે. ગુજરાતી શબ્દ 'દ્રમ્' સંસ્કૃત રૂપ 'દ્રમ્'માંથી બીરી આવ્યો છે. બીજો શબ્દ છે 'દીનાર', જે રોમન ભાષાના 'દીનારિયસ'માંથી ઉદ્ભવ્યો છે. 'દ્રમ્' અને 'દીનાર' યુગમાં અનુક્રમે અમુક તોલના ગ્રીક અને રોમન સિક્ષાઓના નામ હતાં.

રોમન સામ્રાજ્ય ભારતવર્ષ સાથે ગાઢ વાણિજ્યિક સંબંધ ધરાવતું ત્યારે એ ભારતવર્ષમાંથી અનેક આવશ્યક વસ્તુઓની આયાત કરતું ને એના વિનિમયમાં એની પાસે નિકાસ કરવાની વસ્તુઓ ન હોવાથી એને ભારતીય વસ્તુઓનું મૂલ્ય નાણામાં ચૂકવવું પડતું. પરિણામે ભારતવર્ષમાં ખાસ કરીને દક્ષિણ ભારતવર્ષમાં, રોમન સમ્રાટોના સોનાના સંખ્યાબંધ સિક્ષા મળી આવ્યા છે. 'રોમા' નગરીને નિર્દેશ ભારતવર્ષના સિદ્ધાંતમાં 'મહાભારત(સભાપત્ર)'થી મંડીને ઉપલબ્ધ છે. રોમના 'એન્કેડા' નામે મદિરા-પાત્રોના નમૂના ગુજરાતમાં પણ પ્રાપ્ત થયા છે. જ્યોતિષમાં અહીં 'રોમક સિદ્ધાંત' પણ પ્રચલિત હતો. ભારતીય જ્યોતિષમાં પહેલાં નક્ષત્રોનું મહત્ત્વ હતું. મેષાદિ ૧૨ રાશિ ભારતવર્ષમાં આચળ જતાં વિદેશથી, પ્રાયઃ પાર્શ્વદેશમાંથી આવી પ્રચલિત થઈ લાગે છે. અધિક માસ અહીં છેક વેદકાલથી પ્રચલિત હતા, પરંતુ વાર આગળ આવતાં પ્રચલિત થયા છે. કેટલાક વિદ્વાનો સાત વારની પદ્ધતિ ભારતવર્ષમાં વિદેશથી આવી હોવાનું માને છે. ભારતીય શિષ્ટકલામાં મધુર-શૈલીમાં મુખ્યત્વે ભારતીય હેલેનેસ્ટિક અસર મુખ્ય હોવાનું માલુમ પડે છે ભારતવર્ષનાં કેટલાંક રીતરિવાજોમાં વિદેશી અસર હોવાનું સ્પષ્ટાયું છે, પરંતુ એને લગતા તર્ક શંકારાઃ કે વિવાદાર્પદ લાગે છે, છતાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભારતવર્ષમાં આવી વસેલી વિદેશી પ્રજાઓના પ્રભાવથી ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં અનેક વિદેશીય તત્ત્વ સમાવિષ્ટ થયાં.

શીલકા અને ઈન્ડોનેશિયા જેવા અલ્પ-વિકસિત દેશોમાં ત્યાં જઈ વસેલા ભારતીયો દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિની અસર વિપુલ પ્રમાણમાં થયેલી. ચીન જેવા વિકસિત દેશ સાથેના સંપર્કમાં મુખ્ય અસર ભારતવર્ષના બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારની થઈ. ભારતવર્ષના અનેક બૌદ્ધ વિદ્વાનો ચીન ગયા ને ચીનના અનેક શ્રવણો ભારતવર્ષમાં આવ્યા, પરંતુ એ એ દેશો વચ્ચેના સંસ્કૃતિક સંબંધ મુખ્યત્વે

એકમાર્ગી રહ્યો. એટલે એનું મુખ્ય નિમિત્ત ચીનમાં ભારતવર્ષના ઔદ્ધ ધર્મ વિશે રહેલ જિજ્ઞાસા તથા અનુરાગનું હતું.

ભારતવર્ષમાં ઉત્તર-પશ્ચિમ ખાતેની આદેલી અનેક વિદેશી પ્રજાઓમાં મુખ્ય હતી પશ્ચિમ એશિયામાંથી આવેલી એશિયાઈ કે યુરોપીયન પ્રજાઓ. એઓનાં શાસન તથા વસવાટને લીધે ભારતવર્ષની તત્કાલીન સંસ્કૃતિમાં તે તે પ્રજાનાં કેટલાંક વિદેશી તત્વ સમાવેશ પામ્યાં, પરંતુ એની સરખામણીએ એ ભારતવર્ષમાં આવી વસેલી એ વિદેશી પ્રજાઓએ અહીંની સંસ્કૃતિ, ખાસ કરીને અહીંના ધર્મ, અપનાવી લેવામાં એટલો ઉત્સાહ ધરાવેલો કે એઓની રાજસત્તાનો હાસ થતાં એઓ ક્રમશઃ ભારતીય સમાજમાં ભળતા ગયા ને અંતે અહીંની પ્રજામાં વિલીન થઈ ગયા. ખ્રિસ્તી વહ્નદી જરથોસ્તરી અને ઇસ્લામ જેવા ધર્મોના અનુયાયી ભારતવર્ષમાં વસીને પોતાના ધર્મનું અલગ અસ્તિત્વ ટકાવી રહ્યાં, પરંતુ ભાષા પહેરવેશ ખોરાક અને રીતરિવાજોમાં એઓની ઉપર ભારતીય સંસ્કૃતિની અસર વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રસરી.

વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓનો સંપર્ક થતાં પરસ્પર અસર વત્તાઓના પ્રમાણમાં થતી રહે એ સ્વાભાવિક છે.

નૂતન નાગરિક સહકારી એન્ક, લિમિટેડ

(રજિ.ઓફિસ): ૨/૪ મસ્કતી માકેટ, કપાસિયા બબ્લર, અમદાવાદ-૨

સેન્ટ્રલ ઓફિસ : (એડમિનિસ્ટ્રેટિવ ઓફિસ) વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી હોસ્પિટલ સામે, ડો.મોતીબાઈ માર્ગ, પાંચકૂવા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૨. ટે.ન. ૩૪૨૬૪૨, ૩૪૮૬૧૮

એન્કની શાખાઓની માહિતી

એડિટ વર્ગ 'અ'

(૧) મેઈન ઓફિસ (મસ્કતી માકેટ), (૨) કાપડીવાડ શાખા, (૩) શાંતિ કોમર્શિયલ, સેન્ટર શાખા, (૪) આશ્રમરોડ શાખા, (૫) રખિયાલ શાખા, (૬) બાપુનગર શાખા, (૭) વાસણા શાખા (સેઈફ ડિપોઝિટ વોલ્ટ સાથે), (૮) ડાઈવ ઇન રોડ (મેમનગર) શાખા (સેઈફ ડિપોઝિટ વોલ્ટ સાથે), (૯) પાંજરાપોળ શાખા (સેઈફ ડિપોઝિટ વોલ્ટ સાથે)

ચેરમેન : શ્રી આત્મારામ ભોગીલાલ સુતરિયા

શ્રી કંદુયાણુભાઈ પી. ફડિયા

શ્રી જયંતીલાલ આત્મારામ શાહ

મેનેજિંગ ડિરેક્ટર -

એડિટ મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

તા. ૩૦-૬-૮૬ ના એન્કના પ્રગતિદર્શક આંકડા

અધિકૃત શેર ભંડોળ	રૂ. ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦/-	ખાખણા	રૂ. ૨૭,૨૯,૬૧,૦૦૦/-
કુલ આવેલ શેર ભંડોળ	રૂ. ૧,૩૦,૧૫૦૦૦/-	ધિરાણો	રૂ. ૨૩,૧૮,૮૬,૦૦૦/-
રિઝર્વ ફંડ ઇત્યાદિ	રૂ. ૪,૬૨,૭૫,૦૦૦/-	કાર્યકારી	રૂ. ૩૭,૪૩,૫૫,૦૦૦/-
		ભંડોળ	

નફો રૂ. ૧,૧૨,૪૮,૦૦૦/-

આકર્ષક વિવિધ બચત-યોજનાઓ તથા અન્ય એન્કેજ સેવાઓ અંગેની વિગત-વાર માહિતી માટે એન્કની નજીકની શાખાનો ફોન સંપર્ક સાધો.

જનરલ મેનેજર : અંબક ભુપતાણી

પચિક-દીપોત્સવાંક]

૧૯૮૬/એન્કટો.-નવે.

[૬૬

પ્રાચીન મધ્ય અને આધુનિક યુગનું શહેરી આયોજન

ગ્રા. જી. વી. પટેલ

શહેરી આયોજન એ ભારતનો આજના સમયનો એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. જૂના અને નવાં શહેરોમાં ઝડપથી વધતી વસ્તીને કારણે શહેરી આયોજન (City Planning) ની સમસ્યા શહેરી આયોજકો (City Planners) માટે વિદ્યમાન છે. ભારતવર્ષનું શહેરી આયોજન ખૂબ જ પ્રાચીન સમયથી થતું આવ્યું છે. મધ્યયુગમાં પણ શહેરોનો વિકાસ થયો હતો. આધુનિક સમયનાં નવાં શહેરો ઝડપથી વધતી વસ્તીને કારણે અનેક અવનવી સમસ્યાઓમાં વીંટળાતાં જાય છે. જૂનાં શહેરોનું આયોજન કરવામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ છે, તેા નવાં શહેર વધુ ને વધુ વિકસતાં જાય છે. આ બધું શહેરી આયોજન કરવા માટે આપણી પાસે આર્થિક વિકાસની સીમા મર્યાદિત છે. પ્રાચીન મધ્યયુગીન અને આધુનિક સમયનાં શહેરોનો-એના આયોજન વગેરેનો અભ્યાસ આપણા સૌ માટે અગત્યનો બની રહે છે.

ભારતમાં શહેરી આયોજનનો વિષય નવો નથી, પરંતુ આ આયોજન વિશ્વમાં સૌથી વધુ પ્રાચીન છે. હા, કદાચ આજના નેટલો વિકટ પ્રશ્ન પ્રાચીન સમયનાં નગરો-શહેરોમાં ન હતો એ ચોક્કસ વાત છે, પરંતુ નગરોનો વ્યવસ્થિત વિકાસ કરી લોકભોગ્ય સગવડો યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત કરાય એવું આયોજન પ્રાચીન સમયમાં હતું. ભારતવર્ષનું આ પ્રાચીન નગર-આયોજન આપણને એ રીતે જણાવવા મળે છે : (૧) જૂના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં આવતાં પ્રાસંગિક વર્ણનો પરથી અને (૨) શિલ્પ સ્થાપત્ય અને આયોજન હયાત છે તે તથા ખોદકામ કરતાં પ્રાપ્ત થાય છે તે.

પ્રાચીન સમયમાં નગર-આયોજન હતું એમાં એ મત નથી, પરંતુ આ આયોજન કેવા પ્રકારનું હતું અને કેટલા અંશે હતું એ બાબત મહત્વની બની રહે છે. આજે આપણે ભારતવર્ષનાં મધ્ય-યુગી મુઘલ-સમય અને આધુનિક સમયના શહેરોનું આયોજન તેમ શિલ્પ-સ્થાપત્ય વગેરે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને એમ થાય છે કે આ તો કદાચ ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું જ બધું છે. આ બાબત વ્યાપક નથી, પરંતુ શહેરી આયોજનની બાબતનો વિષય ખૂબ જ સૂક્ષ્મ અને જોડાણપૂર્વકની સમજ તેમ સંશોધન માગી લે તેવા છે.

પ્રાચીન નગર-આયોજનને માટે ખીજી બાબત એ છે કે એ બધું આપણું પોતાનું જ છે કે પછી વિશ્વના અન્ય દેશોમાંથી આયાત થયેલું છે? આ પ્રાચીન પરંપરા અને નગર-આયોજન સંબંધી ગ્રંથોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આનો વિસ્તૃત અભ્યાસ અનેક પશ્ચિમના અને ભારતીયના વિદ્વાનોએ કર્યો છે. આ વિષય ઉપર અનેક પુસ્તકો પણ પ્રગટ થયાં છે.

કેટલાક લોકો એમ માને છે કે ભારતવર્ષનું નગર-આયોજન એ પશ્ચિમના દેશોની ભેટ છે. આવું માનનારાઓએ કદાચ આપણી સંસ્કૃતિના પ્રાચીન ગ્રંથો ન પણ વાંચ્યા હોય. નગર-આયોજન વિશે ગેરસમજ ઊભી કરનારાઓએ ખીખી, કત્તની 'એન્સિયન્ટ ઈન્ડિયન ટાઉનપ્લાનિંગ', ડૉ. પ્રસન્નકુમાર આચાર્યનું 'એનસાઈક્લોપીડિયા ઓફ હિન્દુ આર્કિટેક્ચર', નાગચણ્ણ બટ્ટાચાર્યનું 'એ સ્ટડી ઓન વાસ્તુ-વિદ્યા' અને 'કેનનસ ઓફ ઈન્ડિયન આર્કિટેક્ચર', ડૉ. ડી. એન. શુક્લનું 'હિન્દુ સ્થાપત્ય ઓફ આર્કિટેક્ચર', ડૉ. વૈજનાથ પુરીનું 'સીરીઝ ઓફ એન્સિયન્ટ ઈન્ડિયા', એસ. પિગેટનું 'એન્સિયન્ટ સિટીઝ ઓફ ઈન્ડિયા' અને ઈ.બી. હેવલનું 'એન્સિયન્ટ એન્ડ મિડાઈવલ આર્કિટેક્ચર' વગેરે અવશ્ય વાંચવાં જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત વિદ્વાનોએ પોતાનાં પુસ્તકોમાં ભારતવર્ષના પ્રાચીન નગર-આયોજન વિશે ખૂબ લખ્યું છે. પ્રાચીન સમયમાં પણ ભારતવર્ષમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું નગર-આયોજન હતું, એટલું જ નહિ, ભારતવર્ષનું નગર-આયોજન તેમ ઉચ્ચ શિલ્પ સ્થાપત્ય વગેરે વિશ્વના અન્ય દેશોમાં ગયાં છે.

મોહેં-જો-દરો હડપ્પા નાલંદા તક્ષશિલા વગેરેનાં અવશેષો અને સ્થાપત્ય પરથી ભારતવર્ષનું નગર-આયોજન સ્પષ્ટ બની શકાય છે. પશ્ચિમના મહાન સ્થાપત્યના અજ્ઞાતકાર ઈ. બી. હેવલે જણાવ્યું છે કે 'પુરાણના આગમગીયાનું શહેરી આયોજનનું વિજ્ઞાન ભારતવર્ષના પ્રાચીન નગર-આયોજનના સિદ્ધાંતથી આગળ વધી શક્યું નથી. ભારતવર્ષમાં ઉચ્ચ કોટિનાં નગર-આયોજન અને શિલ્પ-સ્થાપત્ય ખૂબ જ પ્રાચીન છે અને આજે પણ એનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે.

મહાકાવ્ય-સમયમાં ભારતવર્ષનાં નગરોનાં વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મ વર્ણન છે. દોષકિન્ને લખ્યું છે : 'રામાયણ અને મહાભારતના સમય દરમ્યાનનાં નગર-આયોજનથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ત્યાં રાજા રાજ-કુમારો પ્રમાણે આમાણે તથા સેનાનાયકોનાં મહાલય તેમ જ પત્નનાં હતાં, સાથે સાથે નિવાસીય મકાનો તથા વિશાળ પ્રાસાદો ઉપરાંત સુભાગ્યહો, મંડપો તેમ જ અન્ય વસ્તુઓ હતી.' અયોધ્યા ગૌશાલી કૌશામ્બી કિષ્કિન્ધ્યા વગેરે નગરો ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે હતાં. નગરો બેકે વિશાળ હતાં તેમજ એની રચના એવી હતી કે એમાં વિવિધ સગવડો પ્રાપ્ત થતી, છતાં આમાં દેહલીક બાબતો વિવાદાસ્પદ બની શકે છે. ડૉ. હસમુખ સાંકળિયાના મત મુજબ 'આ સમયનાં નગરોનો વિસ્તાર કાદંબનિક અને વર્ણનો થોડા ઘણા અંશે જ સાચાં જોવા મળે છે.' નગરોનાં જે પ્રમાણે વર્ણન થયાં છે તે પ્રમાણે પુરાવા એવા જોવા મળે છે; જેમકે અયોધ્યા ખાર યોજાં લાંબી અને ત્રણ યોજના પહોળી હતી, લંકા ૩૦ યોજના પહોળી અને ઉત્તરકાંડ પ્રમાણે ૧૦૦ યોજના લાંબી હતી, આ રીતે જે વર્ણનો છે તે પ્રમાણે બહુ જ એણું પ્રાપ્ત થાય છે. અયોધ્યા અને લંકા મોટાં નગર હતાં. નગરદ્વારો અને જોપુરો હતાં. અયોધ્યા એક જ માર્ગ પર વસી હતી, જ્યારે એની સરખામણીમાં કિષ્કિન્ધાને અનેક માર્ગો હતા. રસ્તા ધૂળિયા હતા તેથી પાણી છાંટાતું. અયોધ્યામાં રાત્રે દીવા સુકાતા. આ સમયે આ નગરોમાં મહેલો પ્રાસાદો, નાનામોટા ચોક, ચિત્રશાળા કીડાગૃહો વગેરે હતાં, પરંતુ પાછળનાં એમને એમાં કાદંબનિક અને કવિકલ્પનાઓ વડે ઉમેરો કરી વધારો કર્યો છે.

ઈ. પૂ. ૩૦૦ પૂર્વે લખાયેલા કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં નગર-આયોજન સંબંધી સચોટ વિગતવાર માહિતી છે. નગરોને વન પુલ તથા નદીથી રક્ષણ અપાતું. રાજ્યની રાજધાનીઓને સાંકડી બનતી અટકાવવા માટે વસ્તીને કેટલાક પ્રમાણમાં નવાં નવાં ગામ બનાવીને વસાવવામાં આવતી. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં નગર-આયોજનનાં સિદ્ધાંતો અને વિવરણ પર સાત અધ્યાય છે. આમાં આયોજનની સાથે કલા પર પણ ખૂબ માહિતી છે. આ બધાં પરથી લાગે છે કે એ સમયે વિજ્ઞાન સંબંધી શહેરી આયોજન-જ્ઞાન પુરતું હતું.

મરુતપુરાણું ર્કંદપુરાણું અને ગરુડપુરાણમાં પણ નગર-આયોજન અંગેનાં ઉલ્લેખ મળી આવે છે, ર્કંદપુરાણમાં મહાનગરની સ્થાપના તથા ગરુડપુરાણમાં ઉચ્ચ નોંધે માહિતી છે. આ ઉપરાંત કામિકાગમ કરણાગમ સુપ્રભેનાગમ વગેરે ગ્રંથોમાં આ બધી માહિતી વિસ્તારપૂર્વક દર્શાવી છે. આ બધાં પરથી જણાય છે કે આ બધાંમાં નગર-આયોજન તથા સ્થાપત્ય વધુ વૈજ્ઞાનિક રીતે રજૂ થયેલાં છે.

પ્રાચીન સમયમાં નગર-આયોજનનો અભાવ ન હતો. આ સમયનાં અન્ય સડક મંદિરો રાજમાર્ગો તથા સાર્વજનિક સ્થળો પર વિગતવાર વિવરણ જોવા મળે છે. મેગસ્ટ્રેનિસે પાટલીપુત્રનું વર્ણન આ મુજબ કર્યું છે : 'પાટલીપુત્ર ૧૦ માર્ગલ લાંબું, ૨ માર્ગલ પહોળું અને ચારે બાજુ દીવાલોથી ઘેરાયેલું પથિક-દીપોતસવાંક] ૧૬૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

હતું. રસ્તા, પાણીના કુતારા, તળાવ દ્વારા વગેરે વગેરે અર્ધાં સાર્વજનિક સુવિધાઓનાં સાધન હતાં. ઉપર્યુકત રીતે બેતાં પ્રાચીન સમયમાં નગર-આયોજન વ્યવસ્થિત હતું. આજના જેવાં વિશાળ શહેર ન હતાં, પરંતુ મધ્યમ પ્રકારનાં કે નાનાં શહેરો જેવાં હતાં, જે નગર તરીકે ઓળખાતાં હતાં. દુકાંમાં, આ સમયે નગરોનાં રાજમાર્ગો નિવાસસ્થાન, પાણીની સગવડ, બાહેર કલ્યાણનાં સ્થળ સુશોભ્ય સ્થાને હતાં. આ નગર-આયોજનને કારણે લોકોને કોઈ મુશ્કેલીઓ પડતી ન હતી. વળી નગરોની સંખ્યા ઓછી હતી તથા વસ્તીનો વધારો પણ ખૂબ ઓછો થતો. આધુનિક યુગનાં શહેરી આકર્ષણો જેવાં ખાસ કેઈ આકર્ષણ ન હતાં. પરિણામે મોટા ભાગની વસ્તી તો ગામડાંઓમાં જ વસતી. રાજધાનીઓ જ મોટે ભાગે નગરોનું સ્થાન ધરાવતી હતી.

હાર્દિકાલીન સમયનાં નગરોનું વર્ણન હ્યુએનસંગે કરેલું બેતાં મળે છે. એની નોંધપાત્રતામાં જણાવ્યા મુજબ નગરોની ચારે તરફ દીવાલોનો કોટ હતો. પૈસાદાર લોકો એમાં રહેતા. રસ્તા વાંકાચૂકા હતા. રસ્તાઓની બંને બાજુ દુકાનો હતા. કાઠિયા માછીમારો, નૃત્ય કરનારા, ઝાડુ વાળનારા નગરથી બહાર રહેતા. નગરમાં મળા ભરાતા, લેકે સંગીતકળા અને ચિત્રકળાના શોખીન હતા. રંગવાસો હતા એમાં વસંતોત્સવ મનાવવામાં આવતો. આ સમયનાં વારાણસી ગયા નાલંદા કુશીનગર વગેરે મુખ્ય નગરો વિશેની નોંધો મળે છે.

સોલંકાકાલ દરમ્યાન સિદ્ધરાજે સમૃદ્ધિનો ઉપયોગ કિલ્લો અને સ્થાપત્ય માટે કર્યો હતો. રુદ્રમહાસય (સિદ્ધપુર) અને સહસ્ત્રલિંગનું બંધન જળાક્ષિય (પાટણ) બંધાવ્યાં. એમાં વડવાણુ ઝીંડુવાળા થાન વગેરે શહેરોને ફરતે કિલ્લા બનાવ્યા હતા. કપાલવંશ વીરસગામ ધોળકા વગેરેમાં જળાક્ષિય બંધાવ્યાં હતાં. સોલંકી રાજ્યની રાજધાની અણહિલપાટક(પાટણ)માં નગરને ફરતો કોટ હતો. એની પાસે રાણીની વાવ, સહસ્ત્રલિંગ તળાવ અને કાંઠા પર મંદિરો કીર્તિસ્તંભો ઉદ્યાનો ધર્મશાળાઓ તથા પાઠશાળાઓ હતા. નગરની યોજના સ્વરિત્ત આકારની અર્થાત્ ચાર મળ્યુત ગોપુરોવાળા ચોરસ આકારની હતી. નગરના રાજમાર્ગો હારબંધ હતા તથા મોટાં મકાનોથી શોભતા. આમાં લક્ષ્યાધિપતિઓ તમા કરોડાધિપતિઓની વિશાળ હવેલીઓ પણ હતી. આખા નગરમાં અર્ધસંપત્તિ વિશાલસંપત્તિ અને કલાસંપત્તિનો સમન્વય સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવતો હતો.

મુઘલ સમય દરમ્યાન મુસ્લિમ શાસકોએ જૂનાં નગર સુધાર્યાં તથા કેટલાંક નવાં નગર વસાવ્યાં. મુસ્લિમ રાજ્યોના મોટા ભાગનો વર્ગ નગરપ્રેમી હતો, પરંતુ એઓએ નગર-આયોજનની સુવિધાઓ લોકો માટે ખાસ બનાવી ન હતી, એઓ ફક્ત પોતાનાં સુખસુવિધાઓને જ ધ્યાનમાં રાખતા હતા. કેન્દ્રસ્થાને સુખસુવિધાઓ ધ્યાનમાં રાખતા હોવાથી મુસ્લિમ શાસકો વૈશ્વનાિક રીતે નગર-આયોજન ન કરી શક્યા. નગરોને ફરતે કિલ્લો માટે કિલ્લા હતા, જેમાં રાજા અને એનો અધિકારી વર્ગ નિવાસ કરતો હતો. દિલ્લી અને આગ્રાના કિલ્લાઓ પરથી આ બાબત સ્પષ્ટ જણાય છે. આ બંધુ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શારકાય હતો. મુસ્લિમ શાસકોમાં નગર-આયોજનનો આધારભૂત અભાવ હતો, જેને કારણે કેઈ જીવંત નગરો ન બન્યાં.

મુઘલ સમય દરમ્યાન ભારતવર્ષમાં નગર-આયોજનની કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં લેવાઈ હતી; જેમકે એ સમયના રાજાઓને શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં વિશેષ રસ હતો, જે આને પણ મેળૂદ છે એના પરથી જણી શકાય છે. ઉત્તર ભારતવર્ષમાં આ વિશેષ બેવા મળે છે. આ સમય દરમ્યાન મહેલો કિલ્લા તથા મકબરા બનાવ્યા હતા. આ રીતે ભારતવર્ષમાં હિંદુ મુસ્લિમ અને સાથે પશ્ચિમ કલ્પનો

સમ-વય થયો, તાજમહાલ આનો પુરાવો છે. મુસ્લિમ શાસકોની અસર દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભારતવર્ષમાં નગરમાં ન વિકસી શકી.

પૂર્વ આધુનિક યુગમાં ભારતવર્ષના શાસકો અને દેશના વિભિન્ન પ્રાન્તના રાજાઓએ સુવ્યવસ્થિત રીતે નગર-આયોજન માટે પ્રયાસ કર્યા. આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ જયપુર નગર છે. આ નગર જયસિંહ ખીખાએ વસાવ્યું. અહીં રાજાના મહેલની ચારે તરફ એક સીધી રેખામાં મકાનો બન્યાં છે. આખા નગરની ફરતે દીવાલ બનેલી છે. જયપુર નગરનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોનાં અને રસ્તાઓ તથા દરવાજાઓનાં નામ રાખવામાં આવ્યાં છે. નગરની બરાબર વચ્ચે રાજા જયસિંહ ખીખાને મહેલ છે, જ્યાં પહેલેથી માટે કેટલાય દરવાજા પાર કરવા પડે છે.

અંગ્રેજો ભારતવર્ષમાં બરાબર સ્થિર થયા પછી પશ્ચિમી વિજ્ઞાન અને ઔદ્યોગિક વિકાસ શરૂ થયો. યુરોપના સારામાં સારા નગર-નિયોજકો ભારતવર્ષમાં આવ્યા. અંગ્રેજ શાસકોએ નગર-આયોજનનો એક વ્યવસ્થિત પ્રકારનો કાર્યક્રમ બનાવ્યો. આમાં નગરના નાગરિકોને વિશેષ સુવિધાઓ મળે એ માટે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું. ૧૯ મી સદીમાં દિલ્લી પટ્ટાબાદ મૅસર વગેરે નગરોનું આયોજન વ્યવસ્થિત રીતે શરૂ થઈ ગયું, પરંતુ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શાસકીય અને સૈનિક જરૂરિયાતો પૂરતો જ હતો. ખૂબ મોટા-પહોળા રસ્તાઓ વચ્ચે વચ્ચે ખુલ્લી જગ્યાઓ રાખવામાં આવી હતી, જેથી લોકરના સૈન્યને ઝડપથી આવબળ કરવાની સરળતા રહે; જોકે આવા પ્રકારનું નગર-આયોજન નાગરિકો માટે ખાસ ઉપયોગી ન હતું.

બીસમી સદીની શરૂઆતમાં નગર-આયોજન પર ગંભીર રીતે વિચારવાની શરૂઆત થઈ. આ કાળે પછી તો નગરપાલિકા-હસ્તક શરૂ થયાં. ઝાંખી ઔદ્યોગિકીકરણ તથા વાહનવ્યવહારનાં સાધન વિકસતાં લોકોને શહેર તરફ આકર્ષણ વધ્યું. હવે ઝડપથી વધતાં શહેરોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા, સુવ્યવસ્થિત સડક-માર્ગો બનાવવાનું, સાર્વજનિક કચરાણું અને સેવાનાં કાર્ય કરવાનું શરૂ થયું. મોટા પ્રમાણમાં નાણાંની જરૂરિયાત બની થઈ. પછી તો વિવિધ શહેરોની નગરપાલિકાઓ પણ આર્થિક બીસ અનુભવવા લાગી.

સ્વતંત્રતા પછી ભારતની વસ્તી બે ગણી થઈ છે. આ ઝડપથી નવી ઉમેરાતી વસ્તી ભારતનાં શહેરોમાં હવે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી રહેવા માટે વધુ ને વધુ આકર્ષાતી બનેવા મળે છે. ઈ.સ. ૧૯૮૧ માં ભારતમાં કુલ ૩૨૪૫ શહેર હતાં. આમાં ૧ લાખથી વધુ વસ્તીવાળાં શહેરોની સંખ્યા ૨૧૬ હતી. આ શહેરો વિવિધ કારણોસર વિકાસ પામ્યાં છે, જેમાં (૧) શરૂઆતથી શહેરો, (૨) ઔદ્યોગિક શહેરો, (૩) નવાં શહેરો અને (૪) પ્રાચીન-જૂનાં શહેરોનો સમાવેશ કરી શકાય. આ ઉપરાંત ઝડપથી વિકસતાં શહેર જેઠાં એ તો કુલ ૧૨ છે, જેઓની કુલ વસ્તી ૧૦ લાખથી વધુ છે.

આને દેશની ૨૪ ટકા વસ્તી શહેરોમાં નિવાસ કરે છે. વળી શહેરીકરણ પ્રક્રિયા છે તે ખૂબ જ ધીમી છે તોપણ એ અનેક સમસ્યાઓ બની કરે છે. ગ્રામીણ વસ્તી શહેરો તરફ રથળાંતર કરે છે. શહેરો ચારે તરફ એકામ રીતે વધે છે. સોનારૂપી જમીનો રહેઠાણોમાં ફેરવાઈ જાય છે. સજૂરો અને શિક્ષિતો શહેરોમાં આવે છે તેથી રહેઠાણનો પ્રશ્ન વિકટ બને છે. મેરોજગારી નાશવી હવે લગભગ અશક્ય બની ગઈ છે. શહેરોમાં દૂષિત હવા અને પાણી, ગંદા વસવાટો, વસ્તુઓના બેચા ભાવ, ભેળસેળ, અપરતા પોપજીવાળો ખોરાક વગેરેનાં લોકો ભોગ બને છે. ખૂન બળાત્કાર તથા અન્ય અસામાજિક તત્ત્વો માથું બેચકે છે.

પથિક-હીપોલસવાંક]

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૭૩]

પ્રાચીન મધ્યયુગીન કે પછી આધુનિક યુગનાં નગર-શહેર આજે અનેક સમસ્યાઓથી વીરળાવેલાં છે. જૂનાં અને નવાં શહેર ઝડપથી વિકસે છે ત્યારે કેટલાક પ્રમાણમાં ભાંગ-તોડ થાય છે. અમર કરવા જતાં આપણી સંસ્કૃતિના અવશેષ પણ કેટલીક જગ્યાએ હટાવી દેવાય છે. આપણા પ્રાચીન અવશેષ મૂળભૂત સ્થિતિમાં જળવાઈ રહે એ રીતે આયોજન જરૂરી અને છે. નાના નગરમાં પણ શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને દવાખાનાં વિકસાવવાં જોઈએ. ગ્રામીણ વસ્તીની શહેરોમાં મળતી કેટલીક સગવડો નજીકમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય એવી વ્યવસ્થા જરૂરી છે. નાના ઉદ્યોગ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વિકસે તો રોજરોટી માટે સ્થળાંતરો થાય છે તેમાં ઘટાડો થાય. એ માટે તો જરૂરી છે બધાનાં પુરુષાર્થ. નગરપાલિકાઓ વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરે, લોકો સહકાર આપે એ જરૂરી છે. આશા છે કે મોટાં શહેરોમાં નગરપાલિકાઓ સુવ્યવસ્થિત મારુટર-પ્લાન બનાવે અને એમાં રાજ્ય-સરકારો સાથે આપે. આવાં ૨૦૦ જેટલાં શહેરો માટે મારુટર-પ્લાન બની રહ્યા છે અને એની સફળતા માટે ઊંડાણપૂર્વકનો અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે; આ બધું કાર્ય આયોજકો માટે જોકે માથાનાં એક દુખાવા-સમાન છે. પ્રાચીન અને નવાં નવાં શહેરોને મૂળભૂત રીતે સાચવતાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ જોવી થાય છે, એમાંથી આયોજકોએ મર્જી શોધવાનો છે. આ કઠિન નથી છતાં એટલો સરળ પણ નથી.

કે. ૧૫, નૂતન સોસાયટી સિદ્ધપુર રોડ, પાટણ-૩૮૪૨૬૫

સંદર્ભ ગ્રંથ

૧. જે. ગાર્નિયર અને જી. ચાકિત, “અર્ચન જ્યોત્સ્ના,” ન્યૂયોર્ક: જોહન ઝેન્ડરસન, ઇન્કા, ૧૯૭૧
૨. બી.એન. ચૌસ, “ફન્કમેન્ટલ ઓફ પોપ્યુલેશન જ્યોત્સ્ના.”-યુદ્ધિકી, સ્ટેશિંગ પબ્લિકેશન, ૧૯૮૫
૩. સી.બી. મામોરિયા: “ઈકોનોમિક એન્ડ કોમર્શિયલ જ્યોત્સ્ના ઓફ ઇન્ડિયા,” આગ્રા, શિવભાલ અગ્રવાલ એન્ડ કું., ૧૯૮૬
૪. કુસુમલાલ દત્ત: “ઈન્ડિયાઝ અર્ચનિએશન,” ધ નેશનલ જ્યોત્સ્નાઈકલ જર્નલ ઓફ ઇન્ડિયા, જૂન, ૧૯૭૨, પૃ. ૨૦૩-૨૦૭
૫. “કોમ્પિટિશન એન્ડ જોબ-ઓર્કેસ્ટ્રેશન,” નવેમ્બર, ૧૯૮૨, પૃ. ૭૩
૬. ડૉ. હસમુખ સાંકળિયા, “પુરાતત્ત્વ અને રામાયણ,” અમદાવાદ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ૧૯૭૩
૭. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ,” અમદાવાદ: ગુજરાત યુનિવર્સિટી પ્રકાશન, ૧૯૮૩
૮. જશુ પટેલ, દાહ અને જાની, “પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ,” સુરત, અપના પ્રકાશન, ૧૯૬૭

શારીરિક અશક્તિ અગર નબળાઈ માટે આયુર્વેદિક

અકસીર ઔષધ

‘અખક ભરમ’ (સહસ્રપુટી)

અક્ષય શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ બનાવેલ સહસ્રપુટી અખક ભરમ

મેળવવા લખો અગર મળો :

શ્રી ગુલાબકુંવરબા આયુર્વેદિક સોસાયટી

બેડી રોડ, પો.બો. નં. ૬૬

જામનગર (૩૬૧ ૦૦૧)

૭૪]

૧૯૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[પચિત્ર-લીપોત્સાહક

વીર વાસણજી ખુચ

શ્રી. શંભુ પ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ

ઈ.સ. ૧૭૦૭ માં ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ થયું એ પછી દિલ્હીની સહેનશાહી દિન-પ્રતિદિન નિર્બળ થતી ગઈ, આંતરિક કલહો, અમીરોની સત્તાની અથવા સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ માટેની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને મહારાષ્ટ્રના મહારાજ્યના ઉદય સાથે સૂબાઓ અને નાયબ સૂબાઓ સહેનશાહીને ટકાવી શક્યા નહિ.

સન ૧૭૪૬ થી બ્રિટિશ સત્તાએ સૌરાષ્ટ્રમાં ઈ.સ. ૧૮૦૬ માં પ્રવેશ કર્યો એ ૬૦ વર્ષના ગાળામાં સૌરાષ્ટ્રમાં યુદ્ધોની પરંપરા અવિચ્છિન્ન રાખવાની, પ્રબળ પાયમાલ કરવાની અને દેશને ઉજ્જવ કરવાની ફરજ ભણે પોતા ઉપર આવી પડી હોય એમ સૌરાષ્ટ્રમાં દીવાન અમરજી, મેરામણ ખવાસ, ભા કુંભાજી, રાણા સરતાનજી, ઠાકોર વળેસિંહ, કાઝી શેખમિયા વગેરે અનેક તક્ષવાર-શોખીનોએ દ્રવ્ય અને વિસ્તાર વધારવા માટે સૌરાષ્ટ્રની પવિત્ર ભૂમિને સમરભૂમિમાં પલટાવી નાખી. આ રાજાઓ અને સરદારોની આ હિંસક પ્રવૃત્તિની તોષ ઇતિહાસનાં પાનાંઓ ઉપર ભરપટ્ટે લેવાઈ છે અને તેથી એની ચર્ચા અહીં અરથાતે છે.

આ નામાવલિમાં ગોંડળના ઠાકોર હાલાજી તથા એના અનુગામી કુંભાજી અગ્રત્વના રથાને છે. ઠાકોર હાલાજીએ ગોંડળના ગરાસ જેવા નાનકડા રાજ્યમાંથી ગોંડળને મોટું રાજ્ય બતાવ્યું, પરંતુ એણે આરેલી પ્રવૃત્તિ એના પછી કુંભાજીએ સવિશેષ વિસ્તારી. ભા કુંભાજી આ માટે સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાંથી શસ્ત્રો અને પરાક્રમી પુરુષોને નિમંત્રી પોતા પાસે રાખ્યા અને સ્વયં બુદ્ધિશાળી અને પરક્રમી હતા છતાં મંત્રીઓ પણ એવા જ સાથે રાખ્યા.

ઠાકોર હાલાજી પાસે ઈ.સ. ૧૭૩૬ માં જૂનાગઢથી પોતાના મામા રીકમદાસ મજબૂદારની બેંસ ચોરાઈ કે ગેવોર્મ ખેલેલી અને એ હાલાજીના ખાડુમાં છે, જે લેવા માત્ર ૧૫ વર્ષનો એક કુમાર ગોંડળ દરબારમાં આવ્યો. એણે યુક્તિપૂર્વક બેંસ પોતાની છે એમ સાબિત કરી દેતાં હાલાજીએ બેંસ તો આપી, પણ એને પોતા પાસે રાખી લીધો. એનું નામ ઈશ્વરજી અંબાસાંકર ખુચ.

ઈશ્વરજી વશમાં આવતાં એની કુશાગ્રબુદ્ધિ અને પ્રતિભાથી એણે હાલાજીનું મન છતી લીધું, એટલું જ નહિ, કલમ અને કરારના સુમેળવાળા આ સંક્રિતશાળી જુવાને ઈ.સ. ૧૭૮૫ સુધી પોતે ૬૪ વર્ષના થયા ત્યાંસુધીમાં હાલાજી તથા કુંભાજી સાથે રહી એઓની રાજ્યવિસ્તારની પ્રવૃત્તિ તથા રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં અગ્રત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

ઈશ્વરજીને બે પુત્રો હતા તેઓમાં મોટા વાસણજી તથા નાના જુલાખીરામે માત્ર ૧૫ વર્ષની વયે સન ૧૭૭૪ માં લીંબડી ઉપર ૪૦૦ સવારોનું નેતૃત્વ લઈ સવારી કરેલી અને એમણે પણ એમના પિતાને પગલે ચાલી દરબારમાં તથા રણભૂમિમાં પોતાનાં બુદ્ધિબળ અને બાહુબળનું પ્રદર્શન કર્યું અને પરિણામે એમની સામે અન્ય રાજપુરુષોની ખટપટો છતાં રાજ્યકર્તાની પ્રીતિ અને વિશ્વાસ સંપાદિત કરી શક્યા અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર્યાં.

ઈ.સ. ૧૭૮૧ માં ગોંડળના ભાયાત કાટડાના હોથીજીની કુંવરી પોરબંદર-રાણાને પરણાવેલાં તે ગયાં ત્યાં તો મંજરોળના શેખમિયાંએ પોરબંદરનું નવીમંદર લઈ લીધું એટલે કાઠએ કહ્યું કે નવી આવી અને નવી ગઈ, આથી માડું લાગતાં એણે કુંભાજી પાસે આવી નવીમંદર છતી લેવા આજીજી કરી અને વાસણજી ખુચ મંજરોળ ઉપર ચડ્યા. શેખે સમાધાન વાચ્યું અને નવીમંદર પાછું લઈ ગોંડળ આવ્યા.

પશિક-હીપોતસવાંક]

૧૬૮૯/અંકટો.-નવે.

[૭૫

ઈ.સ. ૧૭૮૩ માં જામનગર તથા પોરબંદર રાજ્યને ભેટાળી અને રાવળના શેરની હદ અને માર્ગની માટે વાંધો પડ્યો. કુંભાજીએ વારુજીને રાજની મદદે મોકલ્યા તથા જૂનાગઢથી અમરજી પશુ આવ્યા, બંને વચ્ચે ખૂનખાર સુદ થાય એમ હતું ત્યારે રાણા સરતાનજીએ કહ્યું : 'મલેક મીઠું બહીનો જૂનો માણસ છે, એ નગરની સેવામાં છે છતાં એ કહે તે મારે કપૂલ છે. મલેક આ ઘેર પોરબંદરને છે એમ ફરાવ આપતાં મેરુએ એનું અપમાન કરી ઉઘાડી મૂક્યો, પણ વાસજીજીએ અને રાજનીતિ અને રાજનીતિની વાત કરી એનો ધર્મ ફરેલા ફરામાંથી પાછા કરવાનો નથી એમ ફરી ઘેર પોરબંદરને આપાવ્યો. આ પ્રસંગથી ત્રણે રાજ્યોમાં એનાં મુત્સદ્દીગીરી તથા વાફયાતુર્પથી સૌ પ્રભાવિત થયા.

જૂનાગઢ વારંવાર જવાનું થતું તેથી કુંભાજીએ વારુજીને એક મકાન બંધાવી આપ્યું અને એ જતા ત્યારે ત્યાં જીતરતા. એક વાર દેશદ પાસેના કેવદરા ગામના રાયજી દરબારને નાણાંવીડ થતાં એ ગામ મંડાવી આપવા નવાળ પાસે આવેલા તેને વાસજીજી મળી જતાં એણે કેવદરા ગોંડળને ત્યાં મંડાવી, એને કબજે લઈ સાકરલાલ નામના પોતાના માણસને પશુ મૂકી દીધો.

એક વાર જેતલસરના પાદરમાં આરામ લેવા માટે મુકામ ક્યો અને આ ગામ ગોંડળ પાસે હોય તો સાડું કઢી, હાથો મારી વાસજીજીએ જેતલસર લઈ લીધું. જેતલસરના કાઠી દરબારને પકડી લીધા, પશુ બીજા બહારવટે નીકળ્યા, પરંતુ વાસજીજીએ એઓનું ચાલવા દીધું નહિ અને વળતે વર્ષે ત્યાં કિલ્લો પણ બાંધ્યો.

આ સમય દરમ્યાન વાસજીજીનાં માન અને મેલો ગોંડળમાં જ નહિ, પણ જૂનાગઢના દરબારમાં પણ વધી ગયાં હતાં. નવાળથી દીવાન દુર્લભજી રિસાઈ જેતપુર આવ્યા ગયા. નવાળ હામેદખાને પોરબંદરના દીવાન પ્રેમજી દામણીને બોલાવ્યા, એણે દરબારમાં નવાળની અદખ ન રાખતાં વાસજીજી ત્યાં હાજર હતા તેણે કુંભાજીને કહેતાં એણે નવાળને પ્રેમજીને ન રાખવાં સલાહ આપી, નવાળ તેથી વારુજીને લઈ જેતપુર ગયા અને વારુજીની સમજાવટથી દીવાન કુટુંબને નવાળે ફરીથી કારકાર સોંપ્યો અને એના બદલામાં નવાળે કુંભાજીના ત્રણ કુવરા દેવાજી હડીભાઈ તથા ભાવાજીને અનુક્રમે લાઈ તથા ભિમેરા ગામેનો પરવાનો આપ્યાનું લખાવી વાસજીજી ગોંડળ પાછા આવ્યા.

ઈ.સ. ૧૭૮૦ માં ગોંડળ રાજ્યે સરસાઈનો અર્ધો ભાગ મંડાવી લીધેલો. ત્યાંના કાઠી દરબાર દરસરવાળાને દખાવી ઈ.સ. ૧૭૮૪-૮૫ માં વાસજીજીએ સરસાઈ કબજે કર્યું તથા પડખેનાં ચાર ગામ ઉજ્જડ પડ્યાં હતાં તે આગાદ કરી ગીર પ્રદેશમાં પાંચ ગામ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો.

ઈ.સ. ૧૭૮૦ માં ફૂલજી નામના એક અતેવાસી સરવૈયા આમણિયાજીના ભાઈએ એની પાસે ઉધરાણી કરતાં એક વેપારીનું ખૂન કરતાં એને સિક્કા કરવાને બદલે ગોંડળમાંથી હથેપાર કરી ત્રાકુડે મોકલ્યો, બંન્નાં જામનગરના ગામ મેવાસના જીવા શેતા સાથે એણે વેર બાંધ્યું અને જીવા શેતા ગોંડળ ઉપર આવશે તો એનો સામનો કરવો મુશ્કેલ થઈ પડશે એટલે આમણિયાજીને વડોદરા મોકલી કુંભાજીએ ભાડે ફેજ મેળવી, પરંતુ એ દરમ્યાન જામસાહેબે વાસજીજીના નિવૃત્ત પિતા ઈશ્વરજીને બોલાવી બંને વચ્ચે સમાધાન કરાવ્યું.

ઈ.સ. ૧૭૮૯ માં ગોંડળને જેતપુર સાથે વેર બંધાયું અને આમે પણ કુંભાજીની દંત્રા જેતપુર જતી લેવાની હતી તેથી એણે વાસજીજીને વડોદરા મોકલ્યા અને એઓને ગોંધકવાને મળી ભાડેથી ફેજ મેળવી જેતપુર ઉપર ત્રાટકવા યોજના કરી ત્યાં કુંભાજી ઈ.સ. ૧૭૯૦ માં સ્વર્ગવાસી થતાં આ યોજના પડતી મુકાઈ.

કુ'ભાજીનું નિધન રતાં વાર જીવેને મેટો વસલો ગયો. લોકો કહેતા કે વાસજીને કુ'ભાજી પુત્રને પિતા ચાહે તેમ ચાહે છે અને જાને વચ્ચે આત્મીયતા પણ એવી જ હતી. કુ'ભાજીના અનુગામી એના પૌત્ર મૂળજી થયા. એ દારૂ બહુ પીતા અને રાજદાજમાં પદ્ધતિ ઓછું આપતા.

મૂળજીનો વેરાજી વધેલા નામનો કૃપાપાત્ર હતો તે મૂળજીને પોતાના અંકુશમાં રાખતો અને એની પાસેથી ધોરાજી પડાવી લેવા પ્રવ્રાન કરતો હતો. એણે નવાખનો સહાય પણ ખાનગી રીતે મેળવી હતી. મૂળજીનાં રાણી અદીયા તથા કુ'વર દાજીને આ માટે ચિંતા રહેતી, પણ મૂળજી વેરાજીની વિરુદ્ધમાં કાંઈ સાંભળવા તૈયાર ન હતા. જ્યારે વેરાજીએ ધોરાજીને કબ્બો કયો છે એ ખબર પડી ત્યારે અદીયાએ વાસજીની સલાહ પૂછી અને એ અનુસાર અદીયાએ મૂળજીને વધારે પડતો દારૂ પાઈ દીધો અને એની અનુમતિ છે એમ કહી દાજરાજ તથા વાસજી સૈનિકો લઈ ધોરાજી ઉપર ચડ્યા. વેરાજી ભાગીને કંઠોરજી ગયો ત્યાં પણ ઘેરો ઘાલી એને પકડાયો, પણ એ ભાગી ગયો. વાસજી ધોરાજીમાં પૂરો અંદોજરત કરી પાછા આવ્યા અને મૂળજીને વેરાજીની નિમકહરામીની વાત કરતાં એ રાજ થયા. મૂળજી પણ ઈ.સ. ૧૭૯૨ માં ગુજરી ગતા કુ'વર દાજરાજ ગાદીએ મેઠા વાસજીનું એ પુરવું માન રાખતા અને એની સલાહ પૂછતા. ૧૭૯૬ માં એક જમાદાર હમર કુર્ચાએ વંધળી દગ્ગાવી દઈ નવાખને કહેવાવું કે ગોંડળ વચમાં પડે તો હું મારો દક્ક લઈ વંધળી છોડું. નવખે દાજરાજને કહેવાવાતાં એણે વાસજીને મોકલ્યા અને એમણે જમાદારને સમજાવી વંધળી નવાખને સોંપાવ્યું. આ સેવાના બદલામાં ગોંડળને ખંભાગિમા મળ્યું અને નવાખની લારી વગેરે ગામો ઉપર જમા હતી તે માફ કરાવી. આમ વાસજીએ પોતાનાં ભુદિ અને બળથી ખંભાગિયા મેળવ્યું તેથી દાજરાજે એને એ ગામ જાગીરમાં આપ્યું.

વાસજીને દાજરાજ મુરબ્બી માનતા અને એમની પ્રજામાં પણ લોકપ્રિયતા વધતી ગતી હતી એ જોઈ કેટલાક અસંતુષ્ટ મંત્રીઓએ રાણી અદીયાઈને ભંભેરણી કરી અને એના કહેવાથી દાજરાજે વાસજીને આપેલું ગામ ખંભાગિયા ઈ.સ. ૧૭૯૬ માં લઈ લીધું એટલે વાસજી રિસાઈ જામનગર આવ્યા ગયાં, જ્યાં મેરામજી ખવાસે એમને મોટા માન સાથે નોકરીમાં રાખી કંઠોરજા થાણે નિમણૂક કરી, પણ એમને રહેવાનું મેરામજી સાથે હતું એટલે કંઠોરજા થાણે એના ભાઈ ભુજાખીરામ રહ્યા.

જામનગરના મેરામજી ખવાસને થયું કે ગોંડળમાં કંઠોર જુવાન છે, રાજમાતા અદીયાઈ પરહેજ-દાર છે, એટલે ગોંડળ સ્વાધીન કરવાનો સારો મોક છે, વળી વાસજી જેવા ફૂટ મુન્સદો અને થોડો પણ પોતા સાથે છે. આમ વિચારી એણે "મેટિયા મુકામે દાજરાજને બોલાવી ધમકાવવા માંડ્યા. દાજરાજ પાસે કિતર ન હતો ત્યારે એણે કહ્યું કે તમે આખો દિવસ રણવાસમાં પડ્યા રહો છો, શરાય અને કેરી પદાર્થો લો છો, રાજ્ય કમ-અક્કલ માણસોને અધીન છે. હવે જો સુધરશો નહિ તો મારે રાજ્યમાં હાથ ધાલવો પડશે. દાજરાજ નીચું જોઈ મેઠા હતા ત્યાં મેરામજીના પડખે એકેલા વાસજીએ કહ્યું : "મેરામજી ! ગોંડળના ગાંઠમાં હાથ ધાલવો સહેલો નથી. બધા રાક્ષા સરખા હોતા નથી, કોઈમાં ભોરીંગ હોય છે." મેરામજી કહ્યું : "વાસજી ! તમે મારા નોકર છો, તમને કાંઈ મુશ્કેલી ત્યારે મેં સંભવ્યાં છે." વાસજી એ કહ્યું : "શા માટે મને સંભવ્યો ? ગોંડળના ધણીએ મને મોટો કયો ત્યારે ને ? મારે રુવાડે રુવાડે એનું નિમક છે. લા, રાગ રામ ! મેરામજી ! હવે આવો ગોંડળમાં હાથ ધાલવો." એમણે દાજરાજને કહ્યું : "જોડો, ખાપુ ! મેરામજી ચાહે તેવો પણ ગોલો. આપ જામ રાવળના પોતરા અને ગોંડળના ધણી." એઓ દાજરાજને હઠાડી લઈ ગયા પોતાને તંબુએ જમાડી રગ્ગ આપી ત્યારે દાજરાજે કહ્યું : "અમે એકલા નહિ જઈએ, તમારે સાથે આવવાનું છે." કામદાર પ્રાગજ પગે પથિય-દીપોત્સવાકે]

૧૯૮૯/ઓક્ટો.-નવે.

[૭૭

ભાગ્યે. દાહરાને ખંભાળિયા પાકું સોપુનું અને વાસણજીએ ગોંડળ જઈ પોતાના ભાઈ જીલાખીશને કંઠોરણથી તેડાવી લઈ અને ૭૦૦ રૌનિકાની ફેજ લઈ જામનગરનું ગામ જામવાળી લાંબુ, આ સમાચાર મળતાં જામનગરની ફેજ એની સામે ચડી તેમાં રઘુનાથજી તથા રણછોડજી હતા. ખાજેશી પાસે લગાઈ ઘઈ અને વાસણજીએ જીત મેળવતાં ધોરાજી થાણું નાખી, જામનગરની સેના ભાદર જીતરી ન શકે એ માટે ગડગડિયા પાણીને કોટ ચણી ૬૦૦ સવારો અને ૫૦૦ પાવદળ સાથે છાવણી નાખી. જામનગરથી પેશુ કંઠર એવડું જ રોન્ય લઈ સામે આવ્યો, પણ એમાં પણ એને સફળતા મળી નહિ. વાસણજી પાછા વિજય મેળવી ગોંડળ આવ્યા, પણ એ સાથે જામનગર સાથે પાકું વેર બાંધતા આવ્યા. જામનગરનો મેરામણ ખવાસ ખમી ખાઈ લે તેવો ન હતો. એણે વડોદરાથી આવ્યા સેલુરકરનું લશ્કર ભાઠેથી મેળવ્યું તથા પોતાના માણસો સાથે આવી ગોંડળનાં ગામડાંઓની ઈ. સ. ૧૭૫૬માં એક માસ સુધી પાપમાલી કરી. આ પ્રસંગ ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં બન્યો એમ 'તારીખે સોરઠ વ હાલારના કર્તા દીવાન રણછોડજી એમના ગ્રંથમાં આપે છે, પણ ગોંડળે એનો સામે પ્રતીકાર શા માટે ન કર્યો એનો ખુલાસો કોઈ ઈતિહાસમાં નથી, પરંતુ એ જ લેખક જણાવે છે કે ગોંડળના જોડેબ દાહજી તથા રણમલજીએ જામનગર સામે કચ્છના જમાદાર કૃતેહમહમદની મદદ માગી. વાસણજી જૂજ જઈ કૃતેહમહમદને તેડી આવ્યા અને પડધરી પાસે બંને પક્ષો વચ્ચે યુદ્ધ થયું. અતે દીવાન રઘુનાથજીએ જામનગર વતી વાસણજી જીતને સમજાવી જામનગર તથા ગોંડળ વચ્ચે સમાધાન કરાવ્યું.

ઈ. સ. ૧૭૬૯ માં રાણીગવાળા નામના કાઠી દરબારે ગોંડળ ઉપર બહારવડું શરૂ કર્યું તેને બીજા કાઠી દરબારોને ટેકા હતો. ઓઘડવાળા નાજાણી એની સાથે આવ્યા અને મોડું રોન્ય જીતું કરી ગોંડળનાં ગામ લૂંટવા માંડ્યાં. અસદણ અને જ્યેતુપુરના દરબારોએ સમાધાન માટે વાત શરૂ કરી, પણ ગોંડળે એક પણ શરત સ્વીકારી નહિ અને દાહરાને વાસણજીને રાણીગને પતાવી દેવા કુકમ આપ્યો. એ કુંવર હડીભાઈને લઈને રાણીગ ઉપર ચડ્યા. એમના ભાઈ જીલાખીશને તો પપ્પાનું લઈ સાથે ગયા. આ લશ્કરને વાંદરવડ મુકમ હતો ત્યાં વરસાદ પડ્યો, પણ એ પછી રમારિકા લૂંચિયા વજેરે લઈ બગવટા ઉપર ચડ્યા ત્યાં તો ઠાકોર દાહરાજી યુજરી ગયાના સમાચાર આવતાં ઓઘડ નાજાણીએ હુમલો કર્યો તેનો પ્રતીકાર ન કરતાં દાહરાજીના મૃત્યુના ખબર આપી યુદ્ધ બંધ કર્યું, ત્યાં તો સમાચાર મળ્યા કે ગોંડળમાં ખટપટ થઈ છે તેથી વાસણજી તરત જ ગોંડળ પાછા ફર્યા.

દાહરાજી તથા એના ભાઈ દેવાજીને અણખનાવ હતો. દેવાજી કાલાવડ રહેતા. દાહરાજીનું મૃત્યુ થતાં એનાં માતૃશ્રી અદીયાએ વિધવા વહુ ગર્ભવતી છે એમ જાહેર કરી ખોટો પુત્ર જીભો કરવા પ્રયત્ન કર્યો. વાસણજીએ એને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે 'જાહેરના પવિત્ર કુળને કલંક નહિ લાગવા હશે. ગાદી ઉપર દેવાજી બેસશે અને રાણીને પુત્ર અવતરશે તો જીતરી જશે.' દેવાજીને બેભાની ગાદી બેસાડ્યા. અદીયા રિસાઈ ધોરાજી ચાલ્યા ગયાં. વાસણજીએ એમને અટકાયતમાં લીધા અને એણે રાણીને ગર્ભ છે એ વાત ખોટી છે એમ સ્વીકારતાં કોળીખડ ગામ આપી દેવાજીની ગાદી અલય કરી.

આ પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન અદીયા તરફે રાજપૂતોએ વાસણજીનું ખૂન કરવા પ્રયત્ન કર્યા, પણ કુંવર હડીભાઈએ બચાવી લીધા. દેવાજીને ગાદી અપાવી રાણી અદીયાનો વિરોધ સમાધ્યો, એમ છતાં દેવાજીએ વાસણજીને પ્રતિસ્પર્ધીઓના કથનને આધારે કારભારીપદથી દૂર કરી કુંજી તથા ગોરધનને કારભાર સોંપતાં વાસણજી ઘેર બેસી ગયા, પણ દેવાજી ઠાકોર એમને પાછા સમજાવી લઈ આવ્યા, પરંતુ નિરંતર ચાલતી આવતી ખટપટ તથા એના ગોંડળ રાજ્ય માટે આપેલા ભોગની ઠાકોર દેવાજીને કંઈ ન હોવાથી વાસણજી નિવૃત્ત થઈ જૂનાગઢ ચાલ્યા ગયા.

૭૮]

૧૮૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[પચિઠ્ઠીપોતસવાંક

દરમ્યાન ગાયકવાડ અને કાઠીઓની ગોંડળ રાજ્ય ઉપર ભાંસ વધી અને મંત્રીઓ કાંઈ કરી શકે એમ નથી એવું લાગતાં દેવાણ કાંકોરે વાસણજીને બોલાવ્યા, પણ એઓ ન આવતાં એમના પુત્ર ઉમિયાશ કરને બોલાવી પોતા પાસે રાખ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં ગાયકવાડનું લશ્કર લઈ આખાજી ચડી આવ્યો અને ગોંડળનાં ગામમાં લૂંટવા માંડ્યાં તેથી વાસણજીને આવવું પડ્યું અને ગાયકવાડની હાવણીમાં જઈ રંગીલદાસ મળ્યુદાર સેના સાથે હતો તથા પોતાના સગા થતા એ નાતે લૂંટ બંધ કરાવી, ખંડુની રકમ નક્કી કરાવી અને એમાં સફળતા મળતાં બીજાં રાજ્યોએ પણ વાસણજીને વચમાં રાખી પોતપોતાની રકમે મુકરર કરાવી.

આટલી આટલી સેવા છતાં કાંકોરે દેવાણજીએ ખાંભાળિયા ગામ ઉપર વેરો દાખલ કર્યો તેથી વાસણજી પાછા જૂનાગઢ ચલ્યા ગયા ત્યારે નવાખે એનું માન કરી ધંધુસર ગામ ખાવા આપ્યું તથા એના પુત્ર ગૌરીશ કરને કાઠીનાર મહાલમાં નવાખનો હક્ક હતો તે સોંપ્યો.

વાસણજી વિરુદ્ધ પ્રયત્ન ખટખટ હતી અને એની ઉપરવટ થવા દેવાજી અશક્ત હતા તેથી કુંવર કનુભાઈને જૂનાગઢ મોકલી, વાસણજીને સમજાવી ધોરાજીમાં રાખ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં જુઝાખીરામે ખાંડાધારમાં થાણું કાયમ કર્યું. કેવદરા કોશદ પાસે હતું અને નવાખને એ વાત ખૂંચતી હતી. કોશદના મુત્સદ્દી ગોવિંદજી અલાએ ગોંડળનું થાણું ઉઠાડી મુક્યું. હવે જે નવાખ સાથે પેઢીઓના સંબંધ હતા તેની સામે લડવું હતું તેથી વાસણજી અમરેલી જઈ ગાયકવાડનું લશ્કર લઈ આવ્યા અને ધોરાજીથી જત્રાંસા જઈ ત્યાંથી કોશદ ઉપર હુમલો કર્યો અને લૂંટ ચલાવી, પછી કેવદરા વેળું અને દરખાર કાકાભાઈ ગામમાંથી બંદૂકો અને તોપોના ખાર કરતા હતા તેમની સામે વાસણજીએ થોડાં માણસો સાથે એકદમ દોટ દીધી અને પહેલે મોરએ જઈ તલવારે લડ્યા, એ ચાર માણસોને કાપી નાખ્યા અને ભાંગણ પડ્યું. વાસણજીએ શત્રુની તોપોમાં ખીલા ઠોકી દીધા તથા ગામ કબ્જે કરી પોતાની તોપોમાંથી દરખારગઢ ઉપર તોપ માંડી તે સર કર્યો અને પછી દેવાણ કાંકોરે ગામ બહાર બેઠેલા તેને બોલાવી ગામ સોંપ્યું.

એ પછી રાજકોટ રાજ્યમાં વિખવાદ પડ્યો. વાસણજીને બોલાવી મદદ માગતાં એમણે એનો ઈ.સ. ૧૮૦૬માં નિકાલ કર્યો અને પોતાના પુત્ર ગૌરીશ કરને રાજકોટ તથા રણુનાથજીને સરધાર રાખી ઈ. સ. ૧૮૧૮ સુધી ત્યાંનો વહીવટ કર્યો.

આ દરમ્યાન ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં ઈશ્વરજી ગુજરી જતાં એના કારજનો ખર્ચ દરખારમાંથી દેવા નક્કી થયું, પરંતુ મંત્રીઓએ આપવા ન હતાં વાસણજી દારકા ચાલ્યા ગયા અને વળતાં જામનગર આવતાં જામસાહેબે એને નોકરીનો હુકમ આપ્યો. એઓ ત્યાં જવા તૈયાર થયા, પણ દેવાજીએ જવા ન દીધા અને એમને કારભારી તરીકે નિયુક્ત કર્યા, પણ સન ૧૮૧૨ માં દેવાજી ગુજરી જતાં ગાંધી ઉપર નયુજી આવ્યા. આ વખતે વાસણજી અમરેલીમાં ગાયકવાડી લશ્કર સાથે હતા.

નયુજીના સમયમાં એનો કૃગપાત્ર નયુજી વાઘેલો કર્તાહતાં થઈ પડ્યો, પણ નયુજીએ જુઝાખી-રામના પુત્ર જગન્નાથને પોતાના અંગત મંત્રી તરીકે રાખતાં નયુજીએ એની ખટખટ કરતાં કાંકોરે એને ઠપકો આપ્યો. આ વાતની વાસણજીને જાણ થતાં એણે ઈ. સ. ૧૮૧૨ માં રાજનાથુ આપી દીધું. નયુજીએ એ સ્વીકાર્યું નહિ, પણ વાસણજી ગોંડળ આવ્યા નહિ, એઓ તો ગાયકવાડના સૂબા સાથે જ રહ્યા. નયુજી ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં ગુજરી ગયા અને એની ગાદીએ કનુભાઈ બેઠા. એમણે જગન્નાથને અંગત કારભારી તરીકે રાખ્યા, પણ કરજ બહુ થઈ ગયું હતું એટલે ફરજ પ્રાણ કારભારીની સલાહથી વાસણજી પાસે રૂપિયા ૭૫ હજાર માગ્યા. એમણે કહ્યું: “મારી પાસે પૈસા નથી, પણ તમને પથિક-દીપોત્સવો”]

૧૬૮૬/ઓક્ટો.-નવે.

[૭૬

જરૂર હોય તો મેળવી દઉં," એમ કહી એમણે ધોરાજી ઉપલેટા વગેરેના શેઠિયાઓ પાસેથી રૂપિયા પાંત્રીસ હજાર મેળવ્યા, ખીજા મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હતા ત્યાં ફરજીએ કહ્યું: "ઘાઈ આપશો માં. એ વાસણુજીને દેવાના છે."

વાસણુજી આપી શકે એમ ન હતું એટલે એમને તથા એમના ભાઈ જીલ્લાખીરામ અને બંનેના પુત્રોને કેદમાં નાખ્યા. એઓ છ માસ કેદમાં રહ્યા ત્યારે પોલિટિકલ એજન્ટ કેપ્ટન બેલેન્ટાઈનના કૃપાપાત્ર સુદરજી શિવજીને એજન્સી આ કામમાં વાસણુજીને મદદ ન કરે તો મારડ ગામ આપવા લાલચ આપી. વિઠ્ઠલરાવ દેવાલ કે ગંગાધર શાસ્ત્રી પણ કાંઈ બોલ્યા નહિ, પરંતુ હંસરાજ જેઠાણી નામના બેલેન્ટાઈનના કૃપાપાત્રને વાસણુજીના પુત્ર રણછોડજી મળ્યા અને સાહેબને વચ્ચે પડવા વિનંતી કરી.

બેલેન્ટાઈનને હંસરાજને કહ્યું કે "હું ગોંડળ જઈશ ત્યારે વાત," પણ ત્યાં ગયા પછી પણ એણે કાંઈ કયું નહિ અને જેતપુર આવ્યો ગયો, હંસરાજે ખદ્ડ કહ્યું ત્યારે કહ્યું કે "એમને જેતપુર લઈ આવો. એમને રોકે તે માણસોને કાઢી મૂકજો." આ સાંભળી કનુભાઈ ઠાકોરે ૨૦,૦૦૦ ફોરીનો દંડ મૂકી વાસણુજી વગેરેના છુટકારો કર્યો. વાસણુજીએ ઘરના દર દાગીતી વેચી ૧૨૦૦૦ ફોરી ભરી દીધી અને ૮૦૦૦ ન લેશ માગણી કરી. પોતે તથા પોતાના કુટુંબીઓને હવે નોકરીમાં વિશેષ વખત રહેવાનું થોડું ન લાગતાં ઈ. સ. ૧૮૨૦ માં થર પકડી બેસી ગયા અને ૮૦૦૦ ફોરી દરત્યારે ધોરાજીના માવજી કામદારને કારણે વગર કેદ કરી પોરબં રના વીરજી દોશી પાસેથી આ રકમ મેળવી.

ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં કનુભાઈ યુજરી ગયા અને ગાદીએ દેડાજીના ત્રીજા પુત્ર ચંદ્રસિંહ ઉર્ફે મોતીભાઈ આવ્યા. ગાયકવાડનું લેણું બાકી હતું તેથી વડોદરા તથા એજન્સીનાં ભરકોરોએ ગોંડળમાં પડાવ નાખી તાકીદ કરતાં રાખી અદીયાએ વાસણુજીને બોલાવી એના દ્વારા ફરજો કરાવ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૨૪ માં દરબારમાં પાછી વાસણુજીની જરૂર પડી તેથી ઠાકોરે વાસણુજીને માનપૂર્વક તેગવી ખંભાળિયા પાછું આપ્યું, એના પુત્ર ભિયાશંકરને ધોરાજીમાં મૂક્યા તથા જન્મનાથને ઠાકોરે પોતા પાસે રાખ્યા. ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં ઠાકોરે ફરજીને રજા આપી વાસણુજીને ફરીથી કારભાર સોંપ્યો. એમણે રણછોડજીને મોકલી પોરબંદરના વીરજી દોશીના લેણાનું સમાધાન કરવા મોકલ્યા, પણ એ દરમિયાન ગમે તે વાંધો પડ્યો અને વાસણુજી ફરી ગોંડળની સેવાનો ત્યાગ કરી ભાવનગર ગયા, ત્યાં ઠાકોર વળેસિંહે નોકરીમાં રાખ્યા તથા હોળાયું ગામ આપ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૩૬ માં ગોંડળ ઠાકોરે એમને પાછા બોલાવ્યા ત્યારે પોતા પાસે રાજ્યના જે કાગળો હતા તે આપી દીધા અને પોતાને ૭૮ વર્ષ થયાં છે એટલે કાંઈ કામ કરવા નિયાર નથી એમ કહેતાં ખંભાળિયાનો રુઝો ઠાકોરે તાળે કરી આપ્યો. રણછોડજીને પોલિટિકલ એજન્ટ જેકેએ બોલાવી પોતા પાસે રાખ્યા. વાસણુજી નિવૃત્ત થયા.

વાસણુજી કઈ સાલમાં સ્વર્ગવાસી થયા એ જાણવા મળતું નથી, પણ એમના પુત્ર તથા જીલ્લાખીરામના પુત્રો ઘણા સમયથી ગોંડળ રાજ્યમાં જીંદગી પસંદ ઉપર કામ કરતા હતા.

જ રાજવીઓની વફાદારીપૂર્વક જોખમી નોકરી કરી ગોંડળના નાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો અને ગોંડળનું સ્થાન સૌરાષ્ટ્રમાં અગ્રિમ રાજ્યોની નામાવલિમાં મૂક્યું તે પ્રમાણિક સન્નિધ અને નિમક-હલાલ અધિકારીની રાજવીએ કુદ્દન થઈ દુનંદા કરી એ એક દુષ્ટ ખદખટના છે.

ડૉ. 'ઝોનસ', ટાઉનહોલ સામે, સરદાર એક, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો એક વિશિષ્ટ કેસ

શ્રી. હસમુખ બ્યાસ

ગુજરાતના ધાર્મિક સામાજિક જીવનમાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું મહત્વનું સ્થાન તેમ પ્રદાન છે. આના સંસ્થાપક અને પ્રવર્તક પ્રસારક શ્રીજી મહારાજ બહુ નજીકના (ઈ.સ. ૧૭૮૧ થી ૧૮૩૦) જૂતકાળમાં થયેલા હોવા છતાં નિજ સંપ્રદાયમાં 'ભગવાન' તરીકે પણ પૂજાય છે એ હકીકત છે.

સામાન્ય જનસમાજમાં "સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય" તરીકે ઓળખાતા આ સંપ્રદાયનું મૂળ નામ તો હિદય સંપ્રદાય હતું છે. બ્યારે આને પ્રચાર અને પ્રસાર થવાની શરૂઆત થઈ ત્યારે શ્રીસહજનંદ સ્વામીએ સં. ૧૮૨૨(ઈ.૧૮૨૬)માં સમગ્ર સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા માટે ગુજરાતના ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ બે વિભાગ પાડ્યા તથા ઉત્તરનું વડું મથક અમદાવાદ અને દક્ષિણનું મુખ્ય મથક વડતાલ(જિ. ખેડા) નક્કી કર્યું, એટલું જ નહિ, આ બંને મથકની તે તે ગાદીના આચાર્ય તરીકે પોતાના બે ભત્રીજાઓને સ્થાપિત કર્યા : પોતાના મોટા ભાઈ રામપ્રતાપના પુત્ર અયોધ્યાપ્રસાદને અમદાવાદની અને નાના ભાઈ ઈન્દ્રારામના પુત્ર રઘુવીરજીને વડતાલની ગાદીના આચાર્ય નીમ્યા. બંને આચાર્યો મુદ્દસ્તી હોય એમ પણ ઠરાવ્યું. આ અંગે એઓશ્રીએ એક ખરીતો પણ લખેલ છે, જેમાં એમણે ગાદીના આચાર્યોના વ્યવસ્થાનિયમ નક્કી કરી આપેલ છે.

ઉપર્યુક્ત વ્યવસ્થાથી થોડો સમય તો બહુ વ્યવસ્થિત ચાલ્યું, પણ ધીમે ધીમે આમાં પણ અસંતોષ અને અવ્યવસ્થા સર્જવા લાગ્યાં, જે સંપ્રદાયને અદ્યક્ષ સુધી લઈ ગયાં!

આ સંપ્રદાયમાં ગુણાતીતાનંદ નામના એક પ્રમુખ સ્વામી હતા. આમ તો એઓશ્રીએ અન્ય કોઈ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન લીધેલ ન હતું, પણ નિજ સંપ્રદાયનાં એમને જોડું જ્ઞાન અને સમજ હતાં. જૂનાગઢ મહિરા એઓ વહીવટકર્તા હતા. સ્વભાવથી એઓ અતિ તેજ અને સંપ્રદાયની પ્રાચીન પ્રથા અને પ્રણાલિકાથી થોડા ભિન્ન વિચારો ધરાવતા હતા. એઓ શ્રીસહજનંદ સ્વામીને 'ઈશ્વરસ્વરૂપ તો માનતા, પણ કૃષ્ણને માનતા ન હતા. વળી, સ્ત્રીવર્ગ પ્રત્યે પણ લગ્નગમ અનુચિતી ભાવના-વૃત્તિ ધરાવતા અને દર્શાવતા. શ્રીકૃષ્ણને રાધાલક્ષ્મીનો સંગ હોવાના કારણે ન માનતા. આ ઉપરાંત ભગા અને જગા નામના બે નિમ્ન વર્ગના અનુયાયીઓ હતા, જેઓનું પણ વર્તન થોડું ભિન્ન હતું.

વીસમી સદીના પ્રારંભે એક તેજસ્વી જુવાને આ સંપ્રદાયમાં દીક્ષા લઈ 'યતપુરુષદાસ' નામ ધારણ કર્યું. સામાન્ય રીતે એઓ 'શાસ્ત્રીજી મહારાજ' તરીકે ઓળખાતા. એઓશ્રી પણ સંપ્રદાયના પ્રણાલિકાત વિચારોથી થોડાં ભિન્ન વિચારો મંતવ્ય અને વર્તન ધરાવતા હોઈ દૂર સમયમાં સંપ્રદાયના આરંભ સાધુસમુદાયથી થોડા અલગ થઈ પડ્યા, આથી ઈ.સ. ૧૯૦૬ માં એમને સંપ્રદાયમાંથી અળગા કરાયા, પણ આનાથી એઓ વિચલિત થયા નહિ, ઊંટલાનું પોતાનો અલગ શિષ્યસમુદાય એકઠો કરી બોચાસણુ- (જિ.ખેડા)માં લુહું જ મથક સ્થાપ્યું! શાસ્ત્રીજી મહારાજના શિષ્યો સાધુઓ વડતાલ વિભાગનાં ગમેતાં હરિમંદિરોમાં બિતરતા. પરિણામસ્વરૂપ એક જ હરિમંદિરમાં પરસ્પર ભિન્ન પ્રચાર-પ્રસાર થવા લાગ્યો! છેવટે સન ૧૯૩૬ માં વડતાલ વિભાગના આચાર્યશ્રીએ પોતાના વિભાગનાં હરિમંદિરોમાં આવીને શ્રીમદ્પુરુષદાસજી અને એમના અનુયાયી સાધુઓને એમના સિદ્ધાંતો વિચારોનો પ્રચાર કરતા અટકાવવા ભૌરસદની સમજબજ-અગમ્યમાં દાવો માંગ્યો.

પથક-દીપાવસવાંક]

૧૯૮૯/ઓક્ટો.-નવે.

[૮૧

વડતાલના આચાર્યશ્રીએ દાખલ કરેલ દાવા અંગે બંને પક્ષે પોતપોતાના સિદ્ધાંતો અને વિચારોના નિષ્ણુતોને પણ રોક્યા. વડતાલ તરફના વકીલ હતા શ્રી કમોલાલા મા. મુનશી અને સંપ્રદાયનિષ્ણાત હતા હરજીવન શાસ્ત્રી, તે સામા પક્ષના વકીલ હતા શ્રી બી.ટી. દેસાઈ. બેરસદની અદાલતમાં આ કેસ બહુ રસપ્રદ રીતે ચાલ્યો. સંપ્રદાયનાં સિદ્ધાંતો આરંભી વલણો અને વર્તન વિશે પરસ્પર વિશદ છણાવટ કરવામાં આવી. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રમુખ અને પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંતોમાં ગોલોક અને અક્ષરધામના સિદ્ધાંતને ગણવામાં આવે છે. સમગ્ર દાવા આ મુદ્દા—સિદ્ધાંતના વાદ-વિવાદ અને દાવા-પ્રતિદાવા તેમજ ઊલટ તપાસમાં કેન્દ્રસ્થાને રહ્યો. સમગ્ર દાવા(કેસ) આના ઉપર જ કેન્દ્રિત હતો એમ કહીએ તો પણ અચૂકિત નહિ ગણાય. સામા પક્ષના વકીલ શ્રી બી.ટી. દેસાઈએ હરજીવન શાસ્ત્રીની ઊલટ તપાસ લીધી અને શાસ્ત્રીજીએ પણ આના (ગોલોક અક્ષરધામ) વિશે સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોના આધાર પૂરા પાડ્યા. શ્રી મુનશીએ પણ શાસ્ત્રીજી પાસેથી સંપ્રદાય વિશે દાવાને આનુષંગિક માહિતી વિગત આધારો મેળવ્યાં. આમાં ‘વાસુદેવમાહાત્મ્ય’ ગ્રંથનો પ્રમુખ આધાર લીધો. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ‘શ્રીજી મહારાજ સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ હતા’ એમ પ્રતિપાદિત કરેલ છે. આ ગ્રંથના ૧૮ મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ કઈ રીતે બીજી વાર શ્રીજી તરીકે પૃથ્વી પર પધારવાના છે એનું વર્ણન કરાયેલ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો શાસ્ત્ર-આધારગ્રંથ મનાય છે. આનો પ્રમુખ આધાર નોંધીએ :

‘હો મુનિ, અર્જુનની સાથે રહીને શ્રીકૃષ્ણવરૂપે મેં જે પાપીઓનો વધ કરેલ તે કલિયુગની પૂરેપૂરી સત્તા જનતાં જ્યારે પુનઃ પૃથ્વી પર આવીને પાપાચાર પ્રસારશે ત્યારે નરેનારાયણનો આત્મા એવો હું પિતા ધર્મને માતા મર્તિ(ભક્તિ)ને ત્યાં સામવેદી આદાણ તરીકે જન્મ લઈશ’.

(અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૪૨, ૪૩).

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ મૃત્યુ પછી જ્યાં જાય છે તે ગોલોક અને અક્ષરધામ વિશે પણ આમાં નિરૂપણ કરાયેલ છે.

ટૂંકમાં, પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પ્રભુએ નારદજીને જે ઉપદેશ આપેલ તેનું જ નિરૂપણ સંપ્રદાયના આધાર-ગ્રંથ કે જે શ્રીજી મહારાજે લખેલ-લખાવેલ છે—‘શિક્ષાપત્રી’માં થયેલ-કરાયેલ છે.

શ્રી મુનશીજીએ અદાલતમાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ઉદ્ભવ વિકાસ-આધાર વર્ણવી-દર્શાવી બોચાસણ(ચણાતીનાનંદ અને યદુપુરુષદાસજી)નો સિદ્ધાંત મૂળથી કઈ રીતે અલગ પડે છે એમ દાખલા દર્શાવ સહ સમિત કરતાં પરિણામસ્વરૂપ વડતાલની છાંય થઈ.

સામા પક્ષે નરિયાદના જિલ્લા ન્યાયાધીશની અદાલતમાં અપીલ કરેલ. અહીં બચાવ-પક્ષના વકીલ હતા શ્રી એમ. પી. અમીન (જે પછીથી મુંબઈ સરકારના ઓરવોકેટ-જનરલ બન્યા હતા) અને વડતાલ પક્ષે હતા શ્રી ક. મા. મુનશી.

અલબત્ત, અહીં પણ વડતાલ જીત્યું હતું.

પરિશિષ્ટ

બેરસદની અદાલતમાં શ્રી ક. મા. મુનશી આ કેસ જીત્યા એનો આધાર હતો ‘ફ્રી ચર્ચ’ એક રિપોર્ટર-નામનો ઈ.સ. ૧૯૦૪ નો એક અપીલ-કેસ. આ કેસમાં ‘હાઉસ એફ લોડ્જી’ જે ચુકાદો આપેલ તેનો મૂળજૂત સિદ્ધાંત આ હતો :

“અમુક સંપ્રદાયને માટે રખાયેલ ટ્રસ્ટમાં બીજા પંથ કે સંપ્રદાયવાળા, બંને સંપ્રદાયના કેટલાક સિદ્ધાંતો સરખા હોવાના કારણે જ ભાગીદાર થઈ શકે નહિ.” લોર્ડ જેવીએ ચુકાદો આપતાં આગળ જણાવેલ કે “એક સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ વચ્ચે ભતભેદ ઊભો થાય ત્યારે અદાલતે એ સંપ્રદાયના

શ્રી સિદ્ધાંતોને આધારે જ નિર્ણય કરવો જોઈએ. બહુમતી કયા પક્ષે છે અથવા એનો કયો સિદ્ધાંત સાચો અને શુદ્ધિપૂર્વકનો હોય છે એ વાતને કેવળ અપ્રસ્તુત ગણી કાઢવી જોઈએ.”

૬, હાઈકરૂલ, બામક ડોરણા-૩૬૦૪૦૫

નોંધ : અદાલતોમાં આવા સાંપ્રદાયિક મુકદ્દમાઓમાં કયા પક્ષનો વિજય થયો અને કયા પક્ષનો પરાજય થયો એનું મહત્ત્વ અમને નથી લાગતું. આ વિષય નથી અદાલતનો કે નથી વકીલોનો, એ તો સાંપ્રદાયિક પ્રશ્નોલીનો છે, એટલે શ્રી વજ્રાલ્લની ગાદીનો વિજય થયો તેમ બોચાસણના શાસ્ત્રીજી મહારાજનો વિજય થયો હોત તો એનો પણ કોઈ અર્થ નહોતો. આના મુદ્દામાં તો સાંપ્રદાયિક પરિપાટીમાં અને સિદ્ધાંતોમાં જ્યારે જ્યારે સુધારાના સંયોગ ઊભા થાય છે ત્યારે સંપ્રદાયમાં જુદા ફિરકા ઊભા થાય છે. વૈદિકે હિંસામય યત્નપરિપાટીની સામે પાંચરાત્ર-સાતવત-ભાગવત સંપ્રદાય અને એના પક્ષી થોડા જ સમયમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય તથા જૈન સંપ્રદાય કેવી રીતે ઊભા થયા ? શ્રી ધંકરાચાર્યજી કેવી રીતે અગ્ર ભૂમિકામાં આવ્યા ? એમના સિદ્ધાંતોની સામે શ્રીરામાનુજાચાર્યજી શ્રીવેળ્પુત્રાચાર્યજી શ્રીનિર્માકાચાર્યજી શ્રીમદ્વાચાર્યજી શ્રોતવલ્લાચાર્યજી કેવી રીતે આગળ આવ્યા ? શ્રીસંપ્રદાયમાંથી જ શ્રીરામાનંદસ્વામી કેવી રીતે છૂટા પડ્યા ? શ્રામધ્વાચાર્યજીના સિદ્ધાંતના વિકાસમાં શ્રીચેતન્ય મહાપ્રભુજી કેવી રીતે અલગ તરી આવ્યા ? શ્રીરામાનુજય વેદાંતસિદ્ધાંતનો આદર કરનારા શ્રીસહજનંદ સ્વામી કેવી રીતે આગળ આવ્યા ? યુરોપમાં કેથૉલિકોની સામે પ્રોટેસ્ટન્ટ અને ઈસ્લામમાં શિયા તથા સુન્ની અને સુન્નીઓમાંથી કાદિયાની-એહમદિયા તથા છરમાઈલીઓ અને દાઉડી વોરાઓના સંપ્રદાય કેવી રીતે અગ્ર થયા ? આ બધી સમયની માંગ છે. શ્રીવહાનંદ સ્વામી ખૂબ ઉદારમતવાદી હતા અને ઈષ્ટ તરીકે નરનારાયણ ઉપરાંત શ્રીશંકરના તરફ પણ એટલા જ આદરથી જોતા હતા.

આજી આપણા ભારતીય સંપ્રદાયમાં “આચાર્ય”માં વિઘ્નનીવાત-ભગવાન કહે છે કે આચાર્યને માતૃસ્વરૂપ માનો” એ દૃષ્ટિએ સંપ્રદાયરચાપકોને ભગવાનના અવતાર માનવામાં આવે એ અસ્વાભાવિક નથી.

ઈતિહાસના નિર્ધારાઈત તો પોતાની સામે પ્રમાણુઅંચ તરીકે રજૂ કરવામાં આવતા તે તે અંચ પોતે કેટલો પ્રમાણુસિદ્ધ છે એની કસોટી કરવાની હોય છે. આને કારણે નવા રચવામાં આવેલા પ્રથોની ચકાસણી કરવાની હોય છે. આ તરફ શ્રદ્ધા અને સાવનાથી જોવું એ એક વાત છે અને ઈતિહાસની દૃષ્ટિએ જોવું એ બીજી વાત છે, સાંપ્રદાયિક આંતરિક ઝઘડાઓ અદાલતોમાં લઈ જવા એ સ્વયં ઘેરી સાંપ્રદાયિકતા છે, જેને આજની વીસમી સદીમાં હારવારપદ ગણવામાં આવે છે. જેઓને જે માનવું હોય તે માનવાનો અધિકાર છે, શાણા સમાજે તો જે ગળે જોતરે તેવું હોય તે ધરોળર, બાકીનું અબ્રાહ્મ, એનાથી આગળ જઈ એકબીજાની નિંદામાં પડવાનો કોઈ અર્થ નથી.

-તંત્રી

વડોદરાના

એક

વિદ્યાન્યાસગી

તરફથી

શુભેચ્છા

પથિક-દીપોત્સવાંકે]

૧૯૮૯/ઓક્ટો.-નવે.

[૮૩]

ઓક્ટો. - નવે. '૮૯

Reg. No. GAMC-19

Look for the elephant if you're in the building business.

Now good news for builders
and contractors. For good
quality cement that makes
buildings last and last. Use
Elephant Brand Cement from
Saurashtra Cement and
Chemical Industries, Ltd.

Choose from ordinary
Portland cement or
Pozzolana Portland
cement. Both carry the
ISI mark.

RANAVAV-360 560 (Gujarat)
Gram : 'SUCCESS', Ranavav
Tele. 21497/98/99, 21529, 21785
Telex : 166-222 SHRI IN

AHMEDABAD OFFICE :
602, 6th Floor,
Chinubhai Centre, Ashram Road,
AHMEDABAD-9 : Tele. No. 78372

**SAURASHTRA
CEMENT & CHEMICAL
INDUSTRIES, LTD.**

મુદ્રક પ્રકાશક અને તંત્રી : 'પથિક કાર્યાલય' માટે પ્રો. કેશવરામ ઠા. શાસ્ત્રી, ડૉ. મધુવન, એલિસબિઝ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬ તા. ૧૫-૧૦-૧૯૮૯

મુદ્રણસ્થાન : પ્રેરણા મુદ્રણાલય, રુસ્તમઅલીનો ઢાળ, મિરજાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

પૃષ્ઠ : ઈન્ટરનેશનલ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સ, શાહપુર, માળીવાડાની પોળ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧